

**«Kazakhstan Ecology Development»
жауапкершілігі шектеулі серіктестігі**

**«Жергілікті маңызы бар «Манашы» мемлекеттік табиғи (кешенді)
қамалының аумағын азайту жөніндегі
жаратылыстану-ғылыми негіздеме»
ЖОБАСЫ**

Алматы қ. 2025 жыл

**«Kazakhstan Ecology Development»
жауапкершілігі шектеулі серіктестігі**

**«Жергілікті маңызы бар «Манашы» мемлекеттік табиғи (кешенді)
қаумалының аумағын азайту жөніндегі
жаратылыстану-ғылыми негіздеме»
ЖОБАСЫ**

**1 Кітап
Түсіндірме жазба**

Директор

ГИП



Ню В.Ю.

Ню В.Ю.

Алматы қ. 2025 жыл

ЖОБАНЫҢ ҚҰРАМЫ

«Жергілікті маңызы бар «Манашы» мемлекеттік табиғи (кешенді) қаумалының аумағын азайту жөніндегі жаратылыстану-ғылыми негіздеме»

1. Түсіндірме жазба-1-кітап
2. Жоспарлы-картографиялық материал (тақырыптық карталар) - 2-кітап

ЖОБАНЫҢ МАЗМҰНЫ

1. Кіріспе	
1.1. Жалпы мәліметтер.....	6
1.2. «Манашы» мемлекеттік табиғи қаумалы аудандарының өзгеру динамикасы.....	7
1.3. Жергілікті маңызы бар «Манашы» мемлекеттік табиғи (кешенді) қаумалының орналасқан жері.....	8
2. Табиғи жағдайлар. Жобалау аумағының табиғи кешендерінің және онда орналасқан мемлекеттік табиғи-қорық қоры объектілерінің бірегейлігі, маңыздылығы және өкілдіктілігі.....	10
2.1. Географиялық орналасуы	10
2.2. Рельефі.....	10
2.3. Геологиялық құрылымы	12
2.4. Геоморфология.....	14
2.5. Пайдалы қазбалар.....	15
2.6. Климаты.....	17
2.7. Су режимі.....	18
2.8. Топырақ жамылғысы.....	19
2.9. Флора және өсімдіктер	27
2.9.1. «Манашы» қаумалының өсімдіктері	28
2.10. Фауна және жануарлар дүниесі	31
2.10.1 Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген сирек кездесетін түрлер.....	38
2.10.2. Маусымдық стациялар және әртүрлі түрлердің қоныс аудару жолдары.....	39
2.11. Экожүйелер. «Манашы» табиғи қаумалының ландшафтық ерекшеліктері.....	41
2.11.1. Арал-Каспий өңірінің экожүйелері.....	43
2.11.2. «Манашы» табиғи қаумалының экожүйесі».....	45
3. Зерттелетін аумақтағы мемлекеттік табиғи-қорық қорының экологиялық жүйелері мен объектілерінің жай-күйі, тәуекелдер, сақтау қаупі және оларды күзету, қорғау, қалпына келтіру және пайдалану шаралары.....	47
3.1. Бірегей табиғи кешендер мен объектілер.....	47
3.2. Флораның сирек түрлері.....	49
3.3. Фаунаның сирек түрлері.....	57
3.4. Тарих және мәдениет ескерткіштері	65
4. Жобалық аумақты кешенді бағалау	73
4.1. Жобалық аумақты табиғат қорғауға бағалау	73
4.2. Жобалық аумақты рекреациялық бағалау	74
4.3. Жобалық аумақты ландшафтық-рекреациялық және пейзаждық-эстетикалық бағалау	76
4.4. «Манашы» табиғи қаумалының табиғи кешендеріне әсер ететін антропогендік факторлар.....	77
4.5. Табиғи кешендерді, мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілерін және қоршаған табиғи ортаны қорғау жөніндегі іс-шаралар	87
4.5.1. Экожүйелерді рекреациялық әсерден қорғау	87
4.5.2. Әуе бассейнін қорғау	89
4.5.3. Су көздерін қорғау	89
4.5.4. Ландшафтарды қорғау	90
4.5.5. Топырақ жамылғысын қорғау	91
4.5.6. Флора мен өсімдіктерді қорғау	92
4.5.7. Жануарлар дүниесін қорғау	93
4.5.8. Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау	94

4.5.9. Қауіпті геологиялық және басқа да процестер мен құбылыстардан аумақты инженерлік қорғау жөніндегі іс-шаралар	95
4.5.10. Қорғалатын объектілерді сақтау және қалпына келтіру мақсатында антропогендік әсерді жоюға немесе жұмсартуға бағытталған іс-шаралар	96
5. Зерттелетін аумақтағы әлеуметтік-экономикалық жағдайларды бағалау	96
5.1. Өңірдің әлеуметтік-экономикалық сипаттамасы	96
5.2. Манашы мемлекеттік табиғи қаумалы аумағының азаюын негіздеу	98
6. Ғылыми-зерттеу жұмысы және экологиялық-ағартушылық қызмет	99
7. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтың ұсынылатын санаттары мен түрі	100
8. Ұсынылатын шекаралар, алаңдар, сондай-ақ функционалдық аймақтар, оларды қорғау және пайдалану режимдері	100
8.1. Жергілікті маңызы бар «Манашы» кешенді мемлекеттік табиғи қаумалының шекараларын сипаттау.....	100
8.2. Манашы табиғи қаумалының аумағын функционалдық аймақтарға бөлу.....	109
8.3. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды қорғау режимінің түрлері	109
8.4. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды күзету және қорғау	111
Пайдаланылған әдебиеттер	112
Қосымшалар:	
1. «Жергілікті маңызы бар «Манашы» мемлекеттік табиғи (кешенді) қаумалының аумағын азайту бойынша жаратылыстану-ғылыми негіздеме әзірлеу» жұмыс көрсету жөніндегі техникалық тапсырма.....	115
2. 16.01.2025 жылғы № 01-05/122-вн хаттамалық шешім	118
3. Қазақстан Республикасы Қоршаған ортаны қорғау министрлігі берген қоршаған ортаны қорғау саласындағы жұмыстарды орындауға және қызметтерді көрсетуге арналған мемлекеттік лицензиясы № 01764Р 28.07.2015ж	120
4. Іздестіру қызметімен айналысуға 2009 жылғы 28 мамырдағы № 03643 мемлекеттік лицензия	123
5. 2009 жылғы 28 ақпандағы № 03643 мемлекеттік лицензия жобалау қызметімен айналысуға	125
6. Маңғыстау облысы әкімдігінің 26.03.2025 жылғы № 72 «Жергілікті маңызы бар мемлекеттік кешенді табиғи қаумал аумағын қысқарту туралы» қаулысы.....	130
7. Мәдени-тарихи ескерткіштердің тізбесі	133

1. Кіріспе

1.1. Жалпы мәліметтер

«Маңғыстау облысының Бейнеу және Маңғыстау аудандарында орналасқан жергілікті маңызы бар «Манашы» мемлекеттік табиғи (кешенді) қаумалының аумағын азайту жөніндегі жаратылыстану-ғылыми негіздеме» жобасы Маңғыстау облысының Табиғи ресурстар және табиғат пайдалануды реттеу басқармасы мен «Kazakhstan Ecology Development» ЖШС арасында жасалған 2025 жылғы 29 қыркүйектегі № 250023/00 шарт негізінде, «Kazakhstan Ecology Development» ЖШС-мен 2006 жылғы 7 шілдедегі №175-III ҚРЗ «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» ҚР Заңына (бұдан әрі-«ЕҚТА туралы» Заң), Жаратылыстану-ғылыми және техникалық-экономикалық негіздемелердің жобаларын әзірлеу қағидаларына, ҚР Ауыл шаруашылығы министрінің 01.09.2010 жылғы №558 бұйрығымен бекітілген ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды құру және кеңейту, сондай-ақ «Жергілікті маңызы бар «Манашы» мемлекеттік табиғи (кешенді) қаумалының аумағын азайту жөніндегі жаратылыстану-ғылыми негіздеме» жобасын әзірлеу жөніндегі жұмыстарды көрсету жөніндегі техникалық тапсырмасына сәйкес әзірленді *(1-қосымша)*.

«Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» 2006 жылғы 07 шілдедегі №175 ҚР Заңының 10-бабы 2-тармағының 15) тармақшасына және Қазақстан Республикасы Үкіметінің Үкіметінің 2010 жылғы 11 мамырдағы № 399 «Республикалық және жергілікті маңызы бар мемлекеттік табиғи қаумалдар мен республикалық маңызы бар мемлекеттік қорық аймақтарын тарату және олардың аумақтарын азайту ережесін бекіту туралы» ережесінің 7-тармағына сәйкес ҚР Қорғаныс министрлігінің *(2-қосымша)* мұқтажы үшін ауданы 5000 га учаске бөлу туралы уәкілетті органның шешімі қаумал аумағын азайтудың құқықтық негіздемесі болып табылады.

Жоба «Kazakhstan Ecology Development» ЖШС мамандарының күшімен 2015 жылғы 28 шілдедегі №01764Р Қазақстан Республикасы Қоршаған ортаны қорғау министрлігінің қоршаған ортаны қорғау саласындағы жұмыстарды орындауға және қызметтер көрсетуге берген *(3-қосымша)*, 2009 жылғы 28 мамырдағы № 03643 ГСЛ Қазақстан Республикасы Құрылыс және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық істері агенттігінің Іздестіру қызметімен айналысуға берген *(4-қосымша)* және 2009 жылғы 28 ақпандағы № 03643 ГСЛ Қазақстан Республикасы Құрылыс және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық істері агенттігінің Жобалау қызметімен айналысуға берілген мемлекеттік лицензияларына *(5-қосымша)* сәйкес әзірленді.

Жаратылыстану-ғылыми негіздемені дайындауға осы тақырып және аумақ бойынша жұмыс тәжірибесі бар келесі қызметкерлер қатысты:

Ню В. Ю-жұмыс жетекшісі, жоба авторы;
Тугумбаев А.А. жоба менеджері, картограф;
Муляева Р.И. – эколог.

Бұл жобаны әзірлеуге келесі материалдар негіз болды:

- Заманауи табиғи-шаруашылық жағдайды көрсететін ғарыштық суреттер;
- Зерттеу ауданының биоалуантүрлілігі және табиғи жағдайлары туралы қолданыстағы басылымдар;
- Зерттеу ауданы бойынша қолданыстағы картографиялық материалдар;
- Маңғыстау облысы бойынша «Азаматтарға арналған үкімет» мемлекеттік корпорациясы КЕАҚ филиалының материалдары;
- Маңғыстау облысы бойынша Мәдениет басқармасының материалдары;
- Маңғыстау облысының Статистика департаментінің материалдары.

Картографиялық модельдердің электрондық нұсқалары Mapinfo Professional бағдарламасында ГАЗ технологиялары негізінде жасалған және ұйымдастырылған, ол ЕҚТА-ның осы аумағы бойынша барлық ақпаратты электрондық түрде одан әрі

ұйымдастыру үшін базалық негіз болады. Электрондық картографиялық модельдер даму, күзет, экологиялық туризм, шаруашылық және басқа да қызмет іс-шараларын жоспарлау үшін де қажет.

1.2. «Манашы» мемлекеттік табиғи қаумалы аудандарының өзгеру динамикасы

Жергілікті маңызы бар «Манашы» мемлекеттік табиғи (кешенді) қаумалы 2015 жылы Маңғыстау облысы әкімдігінің 2015 жылғы 27 ақпандағы № 53 қаулысымен ұйымдастырылды. «ЕҚТА туралы» Заңға сәйкес мемлекеттік табиғи қаумалдардың заңды тұлға мәртебесі жоқ, соның нәтижесінде ол «Қызылсай» мемлекеттік өңірлік табиғи паркіне жедел басқаруға берілді. Бастапқыда қаумалдың ауданы 228 028,2 га құрады, оның ішінде Бейнеу ауданында - 74 758,7 га және Маңғыстау ауданында - 153 269,5 га.

2021 жылы «Caspian NES Consulting» ЖШС күшімен «Манашы» табиғи қаумалының аумағын 55 455 га қысқарту бойынша жаратылыстану-ғылыми негіздеме әзірленді. Осылайша, табиғи парктің ауданы 172 573,2 га дейін, оның ішінде Бейнеу ауданы бойынша - 53 587,7 га дейін және Маңғыстау ауданы бойынша - 118 985,5 га дейін қысқартылды. **Табиғи парк** аумағын қысқарту Маңғыстау облысы әкімдігінің 2025 жылғы 26-шы наурыздағы № 72 қаулысымен бекітілді. *(6-қосымша).*

Қазіргі уақытта 16.01.2025 жылғы № 01-05/122-вн хаттамалық шешімге сәйкес жергілікті маңызы бар «Манашы» мемлекеттік табиғи (кешенді) қаумалының аумағын 5 000 га азайту бойынша жаратылыстану-ғылыми негіздеме әзірленуде. *(2-қосымша).* Осылайша, «Манашы» мемлекеттік табиғи (кешенді) қаумалының ауданы 167 573,2 га құрайды, оның ішінде Бейнеу ауданы бойынша - 48 587,7 га және Маңғыстау ауданы бойынша - 118 985,5 га.

Табиғи қаумал аудандарының өзгеру динамикасы 1.2.1-кестеде көрсетілген.

1.2.1-кесте. «Манашы» табиғи қаумалы аудандарының өзгеру динамикасы

№ р.с.	Қаумалдың бастапқы ауданы, га	Азайтылатын ауданы, га	Негіздеме	Қандай қажеттіліктер үшін	Нақты ауданы, га
1	228 028,2	-	Маңғыстау облысы әкімдігінің 27.02.2015 ж. № 53 қаулысы	ЕҚТА ұйымдастыру	228 028,2
2	228 028,2	55 455,0	Маңғыстау облысы әкімдігінің 26.03.2025 ж. № 72 қаулысы	Көмірсутек шикізатына барлау жүргізу және өндіру үшін	172 573,2
3	172 573,2	5 000	Хаттамалық шешім 16.01.2025 ж. № 01-05/122-вн	ҚМ мұқтаждықтары үшін	167 573,2

1.3. Жергілікті маңызы бар «Манашы» мемлекеттік табиғи (кешенді) қаумалының орналасқан жері

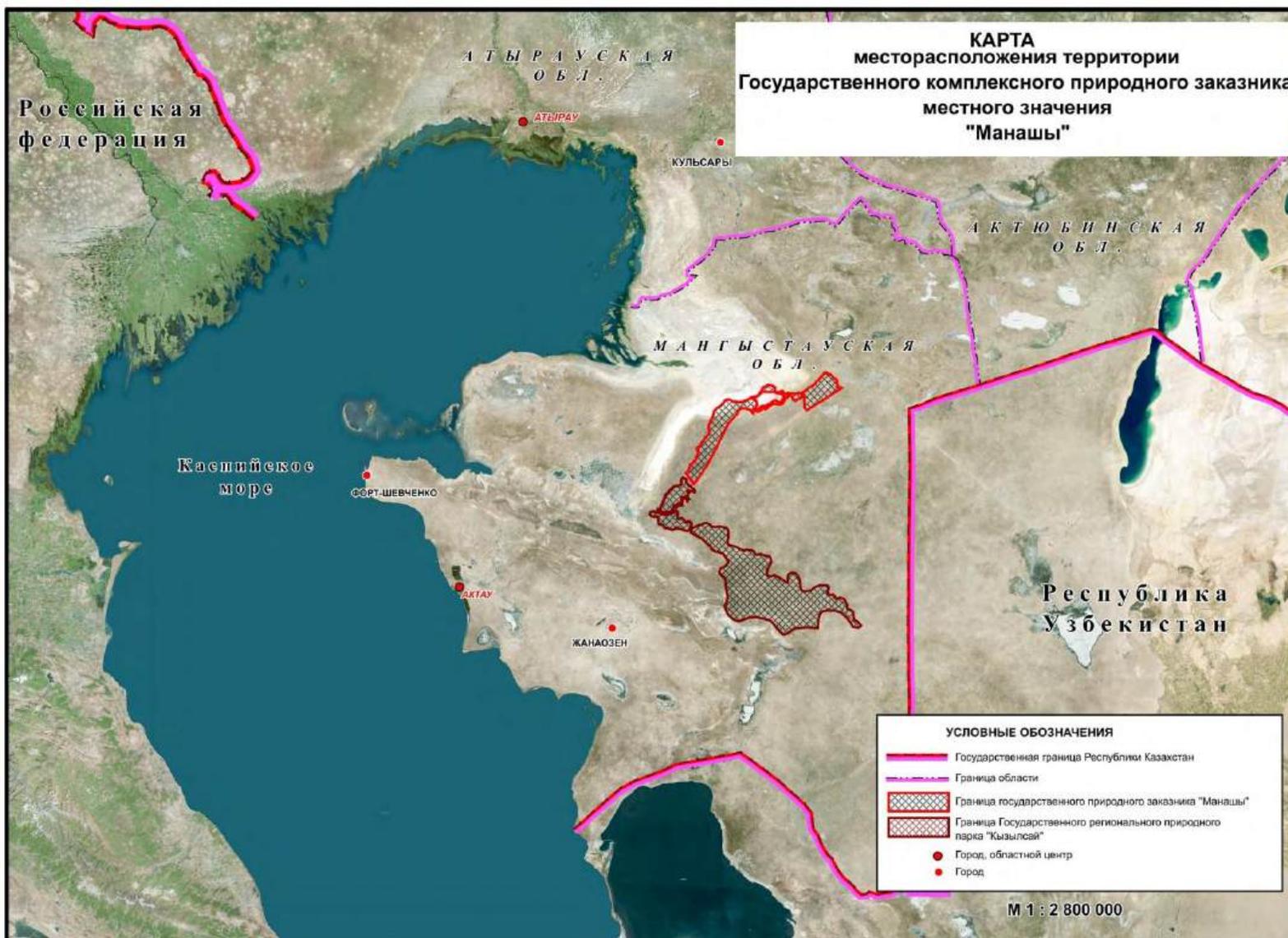
Жергілікті маңызы бар «Манашы» мемлекеттік табиғи (кешенді) қаумалы Маңғыстау облысының солтүстік-батысында, Бейнеу және Маңғыстау аудандарында, Бейнеу аудан орталығынан оңтүстік-батысқа қарай 30 км (1.3.1-сурет) және Өтес ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 35 км жерде орналасқан. Қаумал аумағының құрамына Өліқолтық және Қайдақ сораларының батыс және оңтүстік-батыс жағалауы, Каспий теңізінің Комсомол шығанағы (ең жоғары белгі – теңіз деңгейінен 148м) бойымен созылған Үстірттің батыс шыңдарының солтүстік бөлігі, (1.3.2 және 1.3.3-суреттер), сондай-ақ шыңдарға іргелес үстірт учаскелері және оның аңғар бөлігі кірді.



1.3.2-сурет. Үстірттің батыс шыңының солтүстік бөлігі



1.3.3-сурет. Батыс шыңның көрінісі



1.3.1-сурет. «Манашы» табиғи қаумалының орналасқан жері

Учаскенің солтүстіктен оңтүстікке қарай жалпы ұзындығы шамамен 120 км, батыстан шығысқа қарай (ең кең жерінде) - шамамен 20 км құрайды.

Шыңның барлық таулы және аңғар бөлігі, сондай-ақ оларға іргелес жатқан үстірттер арқар, қарақұйрық, ал төменгі, аңғар және ақбөкендер мекендейтін табиғи арал болып табылады.

Ауданы 5 000 га кішірейтуге ұсынылған учаске қаумалдың солтүстік-шығыс бөлігінде оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай орналасқан ұзын жағы параллелограмм түрінде орналасқан.

2. Табиғи жағдайлар. Жобалау аумағының табиғи кешендерінің және онда орналасқан мемлекеттік табиғи-қорық қоры объектілерінің бірегейлігі, маңыздылығы және өкілдіктілігі

Аумақтың табиғи жағдайлары мен ерекшеліктерін анықтайтын негізгі көрсеткіштер климат, геологиялық құрылым және рельеф, сондай-ақ олармен байланысты гидрологиялық жағдайлар болып табылады. Бұл факторлар аумақтың ландшафтық құрылымының, ең алдымен топырақ және өсімдік жамылғысының дамуына тікелей әсер етеді.

Топырақ жамылғысының дамуы табиғи ортаның барлық компоненттерімен: климатпен, рельефпен, топырақ түзетін жыныстармен, жер асты суларымен және өсімдіктермен тығыз байланыста болады.

2.1. Географиялық орналасуы

Географиялық орналасуы бойынша «Манашы» табиғи қаумалы Қазақстан, Өзбекстан және Түрікменстанның әкімшілік шекараларында, Арал және Каспий теңіздерінің арасында орналасқан бірегей шөлейт аймақ - Арал-Каспий су алабы аумағында орналасқан. Климаттық жағдайлар бойынша бұл өңір шөлді климаттық аймаққа (Кузнецов, 1959), шөлейт және солтүстік шөлдер кіші аймағының өтпелі белдеуіндегі құрлықтық солтүстік және оңтүстік турандық провинцияларға (Мячков, 1983) жатады. Шамамен солтүстік ендіктің 44 және 45 градусы мен шығыс бойлықтың 53 және 55 градусы аралығында. Маңғыстау облысының физика-географиялық аудандастырылуына сәйкес (Маңғыстау облысының атласы, 2010 ж.) «Манашы» мемлекеттік кешенді табиғи қаумалының аумағы Каспий маңы-Тұран еліне, Маңғыстау-Үстірт Красноводск облысына, Үстірт провинциясына, Оңтүстік Үстірт ауданына, Қарабауыр Латыпқазған кіші ауданына жатады. Әкімшілік тұрғыдан табиғи қаумал Маңғыстау облысының солтүстік-батысында, Бейнеу және Маңғыстау аудандарының аумағында орналасқан. Жоғарыда көрсетілгеніндей, жобалық аумаққа Каспий теңізінің Комсомол шығанағының шығыс жағалауында орналасқан Батыс шыңның ең солтүстік бөлігі, сондай-ақ оған іргелес үстірттік қыраттар кірді.

2.2. Рельефі

Табиғи қаумал аумағының көп бөлігі Солтүстік Үстірт толқынды төбелі ауданына, солтүстігі мен батысында Үстірт шыңды ауданына жатады.

Рельефтің негізгі формалары - Үстірттің Батыс шыңының қыраты мен тік беткейі, оны сор ойпаңдарынан (Өліқолтық) бөліп тұрады. Учаскенің орталық бөлігіндегі Үстірт шығысқа қарай сәл көлбеу тегістелген беткеймен ұсынылған, созылған ойпаңдармен және тұйық депрессиямен әлсіз бөлінген. Солтүстік бөлігінде үстірт және тік беткей бірігіп, беті уақытша су ағындарының арналарымен тілімденген. Үстірттің тік беткейлері (шыңдары) бұралаңдаған, біркелкі емес, толқынды жиектермен сипатталады (2.2.1-сурет).



2.2.1-сурет. Батыс шыңдарының солтүстік бөлігі

Салыстырмалы арту - шамамен 50 м. Шыңдардың ерекшелігі эстетикалық маңызы бар өзіндік балшықты және тасты шөгінділер болып табылады. Солтүстік бөлігінде негізгі аумақтан барлық жағынан мезгіл-мезгіл су басатын қыраттың сор ойпандарымен бөлінетін ең жоғары нүктесі 148 м болатын Жаманайрақты тауының қалдығы қалыптасты (2.2.2-сурет). Мұнда жабайы тұяқтылар паналайды.



2.2.2 - сурет.
Жаманайрақты тауы

Абсолюттік белгілер - 29 м-ден 196 м-ге дейінгі сорлы сортаңдарда ең жоғары үстірт белгілері бойынша.

Үстірт негізінен үштік әктастардан тұрады, олардың элювийі карбонатты саздақтармен және ішінара құмдақтармен ұсынылған, олар топырақ түзуші жыныстар ретінде қызмет етеді (2.2.3-сурет).



2.2.3-сурет. Қыраттардың сілемдері

2.3. Геологиялық құрылымы

«Манашы» табиғи қаумалының аумағы ІІ деңгейдегі ірі тектоникалық құрылым бола отырып, Үстірт құрылымдық-денудациялық қыратының орталық бөлігінің батысында және Тұран жазығының солтүстік-батысында орналасқан.

Учаске аумағының солтүстік және солтүстік-батыс бөлігі әр түрлі литологиялық құрамдағы қазіргі заманғы бөлшектенбеген төрттік делювиалды-пролювиалды шөгінділермен немесе ерте хвалын теңізінің сазды аккумуляторлық біліктерінің учаскелерімен жабылған олигоцен және төменгі миоцен жасындағы палеоген-неоген жыныстарынан тұратын әлсіз толқынды делювиалды-пролювиалды аккумулятивті жазықпен ұсынылған.

Жоғарыдағы орта миоцен жасындағы неоген жыныстары, кон қабатында жасыл-сұр, сұр және көкшіл түсті әктас балшықтарымен ұсынылған, әктастар мен ұлутастар мергельдерінің қабаты жатыр (2.3.1-сурет).

Олардың үстінде жоғарғы миоцен және төменгі плиоцен жасындағы неоген жыныстары, әктас, ұлутас түріндегі төменгі сармат қабаты, карбонат жыныстары түріндегі орта сармат қабаты және жоғарғы сармат қабаты түріндегі әктас, мергель қабаттары бар ұлутас жатыр.



2.3.1-сурет. Манашы учаскесінің батыс шыңындағы палеогендік және неогендік шөгінділерінің шығуы

Олар үстіңгі жағынан орта және жоғарғы төрттік шөгінділердің жабынымен жабылған.

Жалпы, қаумал аумағы үштік кезеңнің және әр түрлі кезеңдердің шөгінділерімен қалыптасқан, палеозой платформасында жатқан қабаттардың құрылымдық-денудациялық Үстірт платосының бір бөлігі болып табылады.

Батыс және солтүстік-батыс шыңдарының жоспарлы сұлбалары терең жарылған жерлерге сәйкес келетін платформалық қаптың жоғарғы қабаттарының флексуралық иілу жолағымен өтіп, ауданның геологиялық құрылымымен тығыз байланысты. Шыңдардың иілістері үстірт тереңдігіндегі «фейордтардың» жергілікті тектоникалық құрылымдарына байланған, қазіргі уақытта белсенді антиклинальды көтерілімдерге сәйкес келеді. Сондай-ақ, аумақтың оңтүстік және солтүстік-батысындағы орталық бөлігінде тұз күмбезді құрылымдар бөлінген, куэсталардың тектоникалық шығу тегі бар.

2.4. Геоморфология

Арал-Каспий су алабының аумағындағы геологиялық құрылымы, жоғарғы бетінің тұрақтылығы және топырақ-ботаникалық жағдайлары бойынша келесідей ірі геоморфологиялық аудандар бөлінеді: Каспий маңы ойпаты, Үстірт платосы, шыңдар - кертпештер жүйесімен көмкерілген (Солтүстік, Шығыс, Оңтүстік және Батыс кіші аудандар), Таулы Маңғышлақ, Жазық Маңғышлақ, Қарабоғаз маңы (Жанак) және Зауңғыз қарақұмдары (Фаизов, 1970; Бабаев және басқалар, 1986). Орталық орынды рельефінің сипаты бойынша аридті-денудациялық дінгекті платоға жататын Үстірт платосы алады. Жергілікті жердің абсолюттік биіктігі 150-340м шегінде өзгереді. Үстірттің беті батыстан шығысқа қарай және орталықтан солтүстікке және оңтүстікке қарай біртіндеп төмендейді. Үстірт рельефі кезектесетін аласа бөктерлер, көлбеу сәл бұйратты беттер, жыралар мен ойпаттар есебінен бұйратты және бұйратты бөктерлі жазық (сарматтан кейінгі және понтикалық жас) ретінде сипатталады. Үстіртте мезо - және микрорельефтің түрлі формалары құрғақ аңғарлар, тақыр ойпаңдары, шұңқыр тәрізді суффузиялық ойпаттар мен

табақшалар түрінде кең дамыған, бұл топырақ-өсімдік жамылғысының кешенділігін құрайды (Рыбин, 1952). Төрткүлдер немесе төрткүлдер, қалдық төбешіктер, жазықтарда кең таралған. Олар мөлшері бойынша өте өзгермелі: айқын жайпақ қалдықтардан бастап, шағын куэсталарға ұқсайтын жартылай шайылған төбешіктерге дейін (Алланиязов және басқ., 1984).

Арал-Каспий су суайрығының ерекшелігі жеке жатқан құмды алқаптардың көптігі болып табылады. Олардың ішіндегі ең ірілері - Сам және Матайқұм. Қарадүлей ойпатының оңтүстік жағалауынан біршама оңтүстік-батысқа қарай қатты сортаңданған және гипспен байытылған Есен-Қазақ құмы орналасқан. Ағын ойпатының солтүстік шетінде Қартпайқұм алқабы, ал Барсакелмес ойпатының солтүстік-батыс өңірінде Табынсу құмдары орналасқан. Қарабауыр жоны ауданында Ілтеже алқабы орналасқан. Ауданы бойынша үш маңызды, атаусыз құм учаскелері Ассеке-Аудан ойпатының оңтүстігінде және оңтүстік батысында орналасқан. Құмдардан басқа барлық аталған алқаптарда Сам (ал ішінара Матайқұм құмдарында) құмдар шаңды және құрамында көп мөлшерде гипс бар. Солтүстік Үстірттің жазықтарында, Солтүстік Үстірт иіні мен шың арасында бірнеше ұсақ алқаптар - Сейтқұлмола, Итес, Құмшоқы шашыраңқы орналасқан. Солтүстік шыңда оның жыраларының ортаңғы бөлігінде атаусыз құмдардың кең жолағы ерекшеленеді. Үстірттің оңтүстік-шығыс шетінде, Қараумбет ойпатына жақын жерде сол атаудағы алқап орналасқан. Үстіртке тікелей жақын жерде, шыңның етегінде немесе одан сортаңдар тар жолақпен бөлінген, сондай-ақ Үстірт маңы атауымен біріктірілуі мүмкін көптеген құмды алқаптар жатыр. Олар - Сарықұм, Бат-Оймаут, Орта-Оймаут, Аят-Оймаут, Терескен, Шаңды-Терескен, Аққұдық және Солтүстік шыңға жақын Каиыр молаларының жанындағы құмдар. Солтүстік-батыс шыңының маңындағы Шағыр алқабы. Оңтүстікке қарай, Каспий жағалауы мен батыс шыңының арасында Каспий маңы Қарақұмы кең созылып жатыр. Батыс шыңы мен Маңғышлақ жазығының арасын Қарынжарық құмы алып жатыр, ойпатта сол атауда, ал оның солтүстік бөлігін Түйесу алқабы алып жатыр. Оңтүстік-батыста Үстірт шыңдарына Құмсебшен, Үштаған құмдары, оңтүстік-шығыста - Сабун-Иол шағын алқабы келеді. Соңында, Үстірттің төмендеген солтүстік-шығыс бөліктерін Шағырай платосынан және Солтүстік Арал өңірінің құмды шөлдерінен бөліп тұратын депрессияда төрт ірі алқап - Есен-Шағыл, Қыздар-Шыққан, Қошқарата және Шал-Шағыл орналасқан (Халмуратов, 1989).

Тағы бір ерекшелігі ұсақ және ірі ағынсыз ойпаттардың болуы болып табылады. «Үстірт пен Маңғышлақ шегінде кеңінен дамыған ұсақ ағынсыз ойпаттардың басым көпшілігінің карстық шығу тегі бар. Олардың тереңдігі әдетте 15-20 м аспайды, диаметрі - шамамен 300 м» (Клейнер, 1962). Үстірттің ірі ойпаттары Маңғышлаққа немесе шеткі ойпаттарға қарағанда неғұрлым терең. Барсакелмес ойпатының түбі +50м, Ассеке-Аудан +27м жағымды белгіге ие. Сарықамыстың шеткі ойпаттарының түбі -40м, ал Қарынжарық -70м (бұл өңірдің тереңдігі бойынша екінші ойпаты) тереңдікке ие. (Кесь, 1955). Маңғышлақ жазығында Қазақстан мен Орта Азиядағы ең терең Қарақия (Батыр) ойпаты да бар, тереңдігі -132м (Бабаев және т.б., 1986). Неғұрлым ірі ойпаттардың пайда болуы тек карстық құбылыстармен ғана емес, сонымен қатар тектоникалық құбылыстармен де байланысты, олар көбінесе мұнай, газ, битум, күкірт қышқылды немесе хлоридті-натрийлік тұздар кен орындарымен жиі шектеледі (Клейнер, 1962).

Карстпен тығыз байланысты өңірдің тағы бір ерекшелігі - көптеген шұңқырлар мен үңгірлердің болуы, олар көбінесе шұңқырлармен ашылады. Олардың ішіндегі ең ірілері - Булы Ойық (тереңдігі 120 м, ұзындығы 140 м-ден астам), Сарықамыс (ұзындығы 200 м-ге жуық), Омарата (тармақтары бар басты жолдың ұзындығы 34 м) үңгір-шахтасы (Гвоздецкий, 1981).

Жоғарыда көрсетілгендей, жобаланатын «Манашы» ЕҚТА аумағы Үстірт құрылымдық-денудациялық платосының орталық бөлігінің солтүстік-батысы мен солтүстігінде орналасқан. Учаскенің абсолюттік белгілері бойынша ең төмен солтүстік бөлігі (-25-28 м) қазіргі заманғы бөлшектенбеген төрттік шөгінділермен жабылған

олигоцендік және төменгі миоцендік шөгінділерінен тұратын әлсіз толқынды жазықтықтан басталады.

Учаскедегі шыңдардың төменгі бөлігі көбінесе төменгі жиегінде абразивті кемері бар ірі сырғымалы және шөгіп қалған блоктар немесе ерте хвалын теңізінің аккумулятивтік үйінділердің фрагменттерінің немесе палеоген-неогендік түсі ала, тұзданған карбонатты балшықтар жыралы-көшкінді-қалдық көрінбейтін әдемі рельефтің кесінділері есебінен сатылы нысанда болады - нағыз бедленд (2.4.1 және 2.4.2-суреттер).



2.4.1-сурет. Палеогенді және неогенді шөгінділерінен күрделі денудациялық қалдықтар.



2.4.2-сурет. Палеогендік шөгінділерден алынған денудациялық қалдықтар.

Сарапшылардың бағалауы бойынша шығыста 10-15° тіктігі бар, солтүстікте және солтүстік-батыста 45° кем емес, әдетте әкті тақтаны кесетін, өзінше бір геоморфологиялық феномен болып табылатын шығыстан батысқа қарай (45-54м) оңтүстік-батысқа қарай (201-210м) абсолюттік белгілері бар шыңдардың жоғарғы беткі бөлігі, тік немесе тіпті асып түсетін, биіктігі 25-тен 70 м-ге дейін.

Үстірт рельефінде 1,5-2,0 м тереңдіктегі карст тектес табақ тәрізді ойпаңдармен күрделенген жайпақ жазық жер басым болып табылады, кейде олардың түбінде Солтүстік

Үстіртінің бағытында солтүстік-шығысқа қарай еңістікпен 1 м дейінгі тереңдіктегі поноралар белгіленеді.

Үстірт жоғарғы миоцендік және төменгі плиоцендік жасындағы неогендік жыныстардан құралған, қабаты 1-2 м төрттік бөлшектенбеген элювиалды түзілімдер қабатымен жабылған.

Сондай-ақ орталық, оңтүстік және солтүстік-батыс бөлігінде өзінің геоморфологиялық ерекшеліктері бойынша рельефтің басқа формаларынан тектоникалық процестермен және мұнай-газ көріністерімен байланысымен күрт ерекшеленетін учаскенің тұз күмбезді құрылымдары (куэсттер) белгіленген.

2.5. Пайдалы қазбалар

Облыс аумағында пайдалы қазбалардың бай кен орындары орналасқан. Минералды шикізат қорлары олардың алуан түрлілігіне, кен орындарының қуаттылығына, оларды игерудің ыңғайлылығына байланысты бірегей және әлемдік геологияда іс жүзінде теңдесі жоқ.

Пайдалы қазбалардың негізгі түрлері мұнай мен газ болып табылады. Кен орындарының көпшілігі Жаңа Өзен қаласы ауданында және Бозащы түбегінде шоғырланған. Маңғыстау облысының аумағында 59 мұнай және газ кен орны, оның ішінде: Ақсаз, Ақтоты, Арыстановское, ал соңғы уақытта Төпке де барланған.

Облыс бойынша барланған мұнай қоры 3 млрд. тоннадан асады. Бұдан басқа, облыс жағалауында Каспий теңізі қайраңында ірі мұнай қорларының табылуы болжанып отыр.

1950 жылдардың басында Маңғыстау жер қойнауында уран мен сирек кездесетін элементтердің бай кен орындары табылды.

Іс жүзінде бүкіл аумақта жер бетінде әктас-ұлутас кең таралған.

Облыс аумағында қоңыр көмірдің бес орны белгілі. Көмірдің сипатты ерекшелігі германийдің тоннасына 20 грамға дейін жоғары шоғырлануы, сондай-ақ басқа да сирек кездесетін шашыраңқы элементтер болып табылады, бұл көмірді осы элементтердің өнеркәсіптік кен орындарын іздеуге қатысты перспективалы көмірге жатқызуға мүмкіндік береді.

Маңғышлақ түбегі әлемдегі стронцийдің кең таралған негізгі өңірлерінің бірі болып табылады (табылған кендердегі стронцийдің мөлшері орташа алғанда шамамен 20% құрайды). Ең ірілері - Аурташское, Унгозинское, Учкюкское кен орындары болып табылады.

Маңғыстаудың таулы бөлігінде фосфориттер мен темір рудаларының кен орындары барланған. Облыс аумағында марганецтің бір кен орны белгілі, барланған қорлар шамамен 2,7 млн.тоннаны құрайды, марганецтің орташа мөлшері - 12%.

Сондай-ақ мыс, ас тұзы, минералды тұздар (мирабилит, тенардит), бор кен орындары да белгілі.

Тек облыста ғана емес, одан тысқары жерлерде де қабырға және қаптау материалы ретінде пайдаланылатын әктас-ұлутас кеңінен таралған. Облыс аумағында бор кен орындары белгілі. Бор құрылыста, ауыл шаруашылығында, жануарлар мен құстарды қоректендіру, бояу, тегістеу, бұрғылау ерітінділерін дайындау және басқа да мақсаттарда кеңінен пайдаланылады.

Бордың сапасы кальций көмірқышқылының 95,1%-дан 98,7%-ға дейінгі мөлшерімен сипатталады.

Маңғышлақ аумағы игерілген сәттен бастап ашық кен орындарын қарқынды пайдалану, жаңа қалалар мен кенттер салу, теміржол және автомобиль жолдарын, мұнай және газ құбырларын салу, геологиялық барлау басталды, жаңа фермалар, совхоздар, колхоздар ұйымдастырылды. Қысқа мерзім ішінде жаңадан құрылған Маңғышлақ облысының халқы бірнеше есе өсті. Бұл процесс «Маңғышлақты бағындыру» деп аталды. Табиғи байлықты сақтау туралы ешқандай сөз болған жоқ. Мұнай мен газды игеруді жеделдету үшін Шевченко қаласы (қазіргі – Ақтау) ауданындағы арнайы алаңда мұнай мұнараларын жеделдетіп құрастыру технологиясы қолданылды және оларды бульдозерлермен ондаған және жүздеген шақырымға орнату орнына жеткізу үшін өсімдік және топырақ жамылғысын сыпыра сүйреп апарды. Ядролық жарылыстардың көмегімен орасан зор жер асты мұнай қоймаларын құру пысықталды. Мұнай өндіру оны бөліп құюмен қатар жүрді, оның құрамына кіретін күкіртсутектің әсерінен өте улы газ шығарындылары жиі болды. Осылайша осы өңірдің экологиялық жүйелеріне орны толмас зиян келтірілді.

«Манашы» табиғи қаумалының аумағында 2017 жылдан бастап «Тепке» ЖШС күшімен Тепке учаскесінде көмірсутек шикізатын барлау бойынша жұмыстар жүргізілді. 2021 жылғы 3 наурызда Қазақстан Республикасы Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігіне Тепкенің батыс учаскесінде төменгі юра шөгінділерінен көмірсутектердің табу туралы өтініш жіберілді (1.3.1-кесте). 2021 жылғы 15 наурызда Қазақстан Республикасы Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігінен төменгі юра шөгінділерінде көмірсутектер шоғыры табылғаны туралы растау алынды.

1.3.1-кесте - Пайдалы қазбалар кен орындары

Жер қойнауын пайдаланушылар	Келісім шарттар	Орналасқан жері	Пайдалы қазба
«Тепке» ЖШС	18.03.2017 ж. № 4444И	Блоктар ХХХІІІ-16А (ішінара), В,С (ішінара), F (ішінара), 7А, В, D (ішінара), E (ішінара)	Көмірсутек шикізаты

Осыған байланысты Маңғыстау облысы әкімдігінің 26.03.2025 жылғы № 72 қаулысына сәйкес, жергілікті маңызы бар «Манашы» кешенді табиғи қаумалының аумағын азайту бойынша әзірленген Жаратылыстану-ғылыми негіздемеге (2021 ж.) сәйкес аумағы 55 455 га учаске табиғи қаумал құрамынан шығарылды.

2.6. Климаты

Аумақтың климаты күрт континенталды, өте құрғақ, мұхиттың жұмсартатын әсерінен алыс құрғақ ауа массаларының әсерінен қалыптасады. Жылдың суық кезеңінде мұнда сібір антициклонының батыс сілемінен («Воейков осі») келетін ауа массалары үстемдік етеді, жылдың жылы мезгілінде олар құрлықтық тұран және иран ауа массаларымен алмастырылады. Жауынның орташа жылдық мөлшері 120-200 мм. Жағымды температуралардың жиынтығы 3200-3300° құрайды. Жалпы жауын-шашын жыл бойы біркелкі бөлінген, олардың ең көп мөлшері әр жылдары жазғы мезгілде де, қысқы-көктемгі мезгілде де болуы мүмкін. Орташа жылдық температура көрсеткіштері айтарлықтай үлкен шектерде 5,7-ден 9,7° дейін өзгереді. Гидротермиялық коэффициент 0,4.

Жаз ұзақ және өте ыстық, шілденің орташа температурасы 23-32 °С. Күндіз ауаның максималды температурасы 45-50°С жетеді, ал топырақ беті 70°С дейін қызуы мүмкін. Қысы қысқа, қаңтардың орташа температурасы -1°С-дан -12°С дейін. Абсолюттік минималды температура -44--45°С. Осылайша, температураның жылдық амплитудасы - 85-87°С. Қар жамылғысының биіктігі 20 см әрең жетеді. Қардағы судың орташа қоры - 41 мм. Тұрақты қар жамылғысы бар кезеңнің ұзақтығы - 80-90 күн. Аязсыз кезеңнің ұзақтығы - 164-166 күн.

Жазғы жауын-шашын әдетте қысқа мерзімді, бірақ салыстырмалы түрде шағын кеңістікті қамтитын өте қатты нөсер жауын түрінде түседі. Нөсер жауынның қарқындылығы соншалық, кейде жаздың бір күнінде олар қыс мезгілінде бір айына қарағанда көп болады. Шағын аумақтарда болған нөсер жауын біркелкі емес ылғалдануға себепші болады, бұл өз кезегінде өсімдік жамылғысының біркелкі дамымауына, сондай-ақ шағын аумақтардағы топырақ қыртыстарындағы тұздарды қайта бөлуге алып келеді. Нөсер жауынның сипаты топырақты үлкен тереңдікке ылғалдандыруды қамтамасыз етпейді, сондықтан тамыр жүйесі ең жоғарғы бөлігінде орналасқан өсімдіктер жақсы дамиды. Күзгі-қысқы кезеңде жауын-шашын ұзақ сіркіреу немесе қар түрінде жауады. Қыс мезгілінде жауын-шашынның аз мөлшерде түсуі қардың аз жиналуына алып келеді. Қар еру кезеңі күндермен, ал кейде сағаттармен есептеледі, бұл температураның тез көтерілуіне, ауаның құрғақтығына және желдің күшіне байланысты.

Қыстан көктемге ауысқан кезде температура тез көтеріледі. Көктемгі-жазғы жоғары температура топырақта ылғалдың жиналуына ықпал етпейді, өйткені жауын-шашын топырақ бетінен тез буланады. Ылғалдың булануына желдер үлкен әсер етеді, қатты жел топырақтың бетінде жиналатын және сақталатын ылғалдың тез булануына ықпал етеді. Аймақ үшін солтүстік (жазда) және шығыс (қыста) румбалардың тұрақты желдері тән, әсіресе жылдың суық мезгілінде күшті. Желдің орташа жылдық жылдамдығы-5,3 м/с, жылына желсіз күндер саны 50 сәл асады.

Күрт континенттік құрғақ климат шөл аймағының өсімдіктерінің құрамында ксерофитті жартылай бұталар мен жобалық жабыны 20-30% аспайтын сорандар басым болуын анықтайды. Көктемде және жаздың басында эфемерлер дамиды.

2.7. Су режимі

Жобаланатын қаумал аумағындағы гидрографиялық желі өте нашар дамыған және құрғақшылық жылдары оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай ағатын және жобалық аумақтың солтүстік-шығыс шекарасы болып табылатын Манашы өзенінің құрғап бара жатқан арнасымен ұсынылған (2.7.1-сурет). Өзендегі су минералданған (4,0 г/л дейін) және ЕҚТА сумен қамтамасыз етілуінде рөл атқармайды. Минералданған тұщы және аздап ащы сумен (1,0-3,0 г/л) шыңдардың беткейлерінен шығатын құдықтар мен бұлақтардың едәуір желісінің есебінен учаске жеткілікті сумен қамтамасыз етілген.

Жоспарланған қаумалдың солтүстік, батыс және оңтүстік-батыс шекараларын бойлай суға толы, көктемде абсолютті белгілері -27-ден -34 м дейінгі Қайдақ және Өліқолтық сор сортаңдары созылып жатыр.

Шың маңы белдеуінде -24-тен -27 м дейін сәл көтерілген жер асты сулары 0,5-5,0 м тереңдікте ащы теңіз хвалын құмдауыт-балшықты сулы жыныстардың қабатында орналасқан. Судың минералдануы 1-ден 50 г/л дейін, кейде натрий хлориді мен магний хлориді 300 г/л дейін жетеді.

Шың маңы белдеуіндегі үстірттің жазық бөлігі солтүстік-шығыс пен шығыста 5 м дейін, ал солтүстік-батыста және батыста 5-10 м тереңдікте ашылған палеоген-неогендік шөгінділерінің құмдауыт-сазды су өткізгіш жыныстарымен ұсынылған.



2.7.1-сурет. Манашы өзені

Жер асты суларының минералдануы 5-10г/л тұздылығы аз. Химиялануы натрий хлориді және натрий сульфаты. Көбінесе ойпаттардың беткейлерінде және шыңдардың бойында жер асты сулары жер бетіне шығады, сондай-ақ суайрық бойымен Қаракұдық, Қаракөл және Қайсу құдықтары арқылы ашылады, олардың ағын жылдамдығы 0,5 л/сек, ал Ақбұлақ және Қызылтас бұлақтарында 1-5 л/сек.

2.8. Топырақ жамылғысы

Қарастырылып отырған аумақ Бозашы округінің Арал-Каспий провинциясының шөлді аймағына жатады. Топырақ жамылғысын құба және сұр- құба топырақ құрайды.

Топырақ түзілу процесінің бірқатар ерекшеліктері бар, олардың негізгілері үзік-үзік және қысқа мерзімді. Қысқа көктем бойы өсімдік жамылғысының қарқынды дамуы жүреді және сонымен бір мезгілде топырақ микрофлорасы мен фаунасының биологиялық белсенділігі күрт артады. Өсімдік қалдықтары толық минералданғанға дейін бір маусымда ыдырайды. Сондықтан, гумустың түзілу процестері мұнда өте шектеулі. Ыстық және құрғақ жаз басталғанда топырақтағы биологиялық процестер толығымен бәсеңдейді.

Топырақ жамылғысы, топырақ-географиялық аудандастырылуына сәйкес, «Манашы» қаумалының аумағы шөлді аймаққа, сұр-құба, ашық- құба және оларға ілеспе топырақтағы типтік шөлдің кіші аймағына жатады.

К.Ш.Фаизовтың (1970) монографиясында көрсетілген аумақ сұр-құба әлсіз дамыған және эрозияға ұшыраған топырақтың Үстірт шыңдары ауданына жатқызылған. Шыңның солтүстігінде Боровский В.М. және т.б... (1974) Үстірттің сұр-құба кебірленген және сортаңданған топырағы бар шың маңы топырақ ауданын бөліп көрсетеді.

«Маңғыстау облысының Бейнеу және Маңғыстау аудандарының аумағында жергілікті маңызы бар «Манашы» кешенді табиғи қаумалын құрудың жаратылыстану-ғылыми негіздемесі» жобасында келтірілген «Манашы» қаумалының аумағын азайту үшін жоспарланған учаскенің топырақ жамылғысын сипаттау үшін топырақ картасы (1.8.1-сурет) және топырақ сипаттамасы пайдаланылды Алматы, 2013.

Қоректендіру элементтерімен қамтамасыз етілу дәрежесі ірі масштабты топырақ іздестірулерін жүргізу жөніндегі нұсқаулыққа сәйкес берілген (1995).

«Манашы» табиғи қаумалының сипатталатын аумағында 2025 жылғы жағдай бойынша 2.8.1-кестеде көрсетілген топырақтың жүйелі тізімі қалыптастырылды, ал 2.8.1-суретте табиғи қаумалдың топырақ картасы ұсынылған.

2.8.1-кесте. Топырақтың жүйелі тізім

Индекс	Атауы
537	Кәдімгі сұр-кұба (сортаңдау)
538	Сұр-кұба кебірленген-сортаңдау
543	Сұр-кұба әлсіз дамыған
545	Сұр-кұба жуылған нашар
679	Кұба ұсақ кебірлер
720	Такырлар
739	Тығыз жыныстардың шығуы
740	Балшықтың шығуы

Аймақтық **сұр-кұба** топырақтар қабаты бойынша жоғары үстірт бетері мен биіктіктерді алып жатыр. Топырақ автоморфты жағдайларда карбонатты, негізінен саздақ топырақ түзетін жыныстарда қалыптасады. Өсімдіктер құрамында еркек, эфемерлер және эфемероидтардың қатысуымен жусанды-боялычты топтары басым. Топырақтың өсімдіктермен жобалық жабыны 25-30% құрайды. Климаттың құрғақтығы, құрамы бойынша сиретілген және кедей өсімдік жамылғысы, аумақтың геологиялық құрылымы шөлді топырақтың негізгі морфологиялық ерекшеліктерін анықтайды: беткі тығыз қабығының болуы, топырақ профилінің жұқа қабаттылығы, қарашірігі төмен, карбонаттардың жоғарғы қабатта барынша көп жинақталуы, гипстің және аз тереңдікте еритін тұздардың жоғары болуы.

Профиль қабатта жақсы дифференцияланған. Жоғарғы бөлігіндегі қалыңдығы 5-10 см ашық немесе бозғылт-сұр, қатты кеуекті, жиі кеуекті, жұқа қыртыс қабаты дамыған, ол қалыңдығы 10-15 см өсімдіктердің тамыры бар ашық-сұр борпылдақ қабыршақты қабықасты А қабатына ауысады. Ол құба немесе қызғылт-кұба кесек-жаңғақты, едәуір тығыздалған балшықтанған қалыңдығы 20-25 см В қабатымен ауысады, оның төменгі бөлігінде дақтар, балқыған көзше және қиыршық тастағы түйіршіктер түріндегі карбонаттардың бөлінуі байқалады. Карбонатты-иллювиалды В қабаты көбінесе екі кіші қабатпен ұсынылған – құба – В1 және ашық-кұба – В2. 60-90 см тасты қоспалардың төменгі бетінде тамырлар, қыртыстар, желілер түрінде ұсақ кристалды гипстен тұратын аздап өзгерген жынысы жатыр. Сипатталатын аумақта сұр-кұба топырақтың құрамында кәдімгі (сортаңдау), кебірленген-сортаңдау, нашар дамыған және нашар текке бөлінген.

Әртүрлі қоректік элементтерімен қамтамасыз етілу дәрежесі төменде «Қазақстан Республикасының жерлеріне ірі масштабты топырақ іздестірулерін жүргізу жөніндегі нұсқаулық» негізінде берілген (5).

Сұр-кұба кәдімгі топырақ (537-шифр)

Сұр құба топырақ жоғары деңгейлі тегістелген үстірт беттерін алып жатыр және ұсақ құмды және шаңды бөлшектердің басым болуымен ерекшеленетін карбонатты, негізінен саздақ, сирек құмдақ және құмдауыт топырақ түзетін жыныстарда қалыптасады.

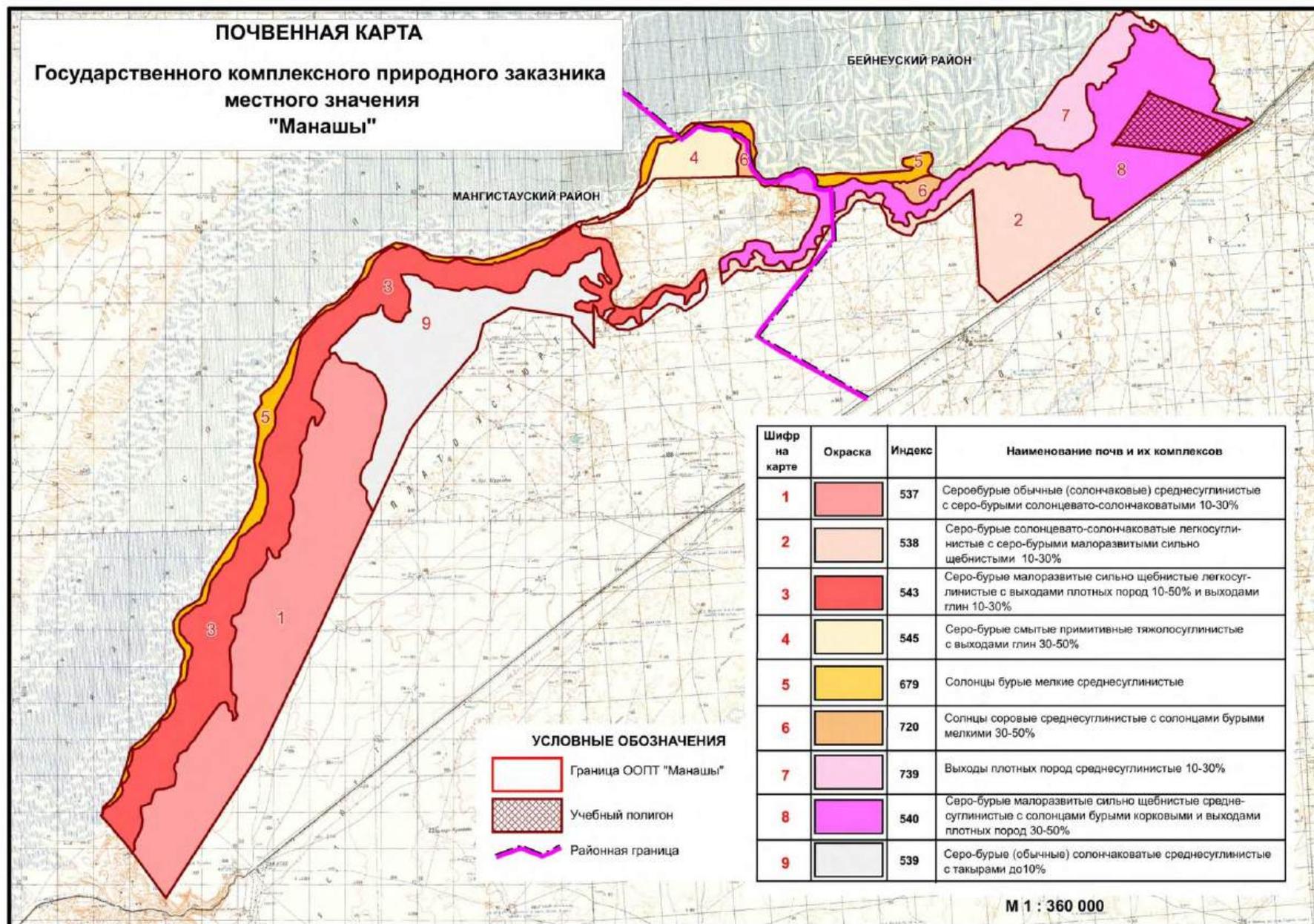


Рисунок 2.8.1.
 Почвенная карта природного заказника «Манашы»

Өсімдіктер құрамында мортық, кәрікыз, кейреуік қатысатын ағаш тәрізді сораңды-жусанды және жусанды- ағаш тәрізді сораңды топтар, ал кіші аймақтың оңтүстік бөлігінде көктемгі кезеңде эфемерлі жамылғысы нашар дамыған тетыра басым (2.8.2-сурет).



2.8.2-сурет. Сұр-кұба топырақтағы баялыш

Топырақтың өсімдіктермен жабылуы 25-30%. Жусанды және ағаш тәрізді сораңды -жусанды қауымдастығы аясында жеңіл механикалық құрамдағы топырақтарда белгілі бір мөлшерде еркек, теріскен, изен, ебелек және кей жерлерде жеке сексеуілдіктер қатысады.

Профиль қабаттарда жақсы дифференцияланған. Жоғарғы бөлігінде ашық сұр немесе бозғылт сұр түсті, өте кеуекті, кеуекті, тұрақсыз, қалыңдығы 2-5 см, көпбұрышты бөліктерге бөлінген қабық дамыған, ол қалыңдығы 5-10 см болатын борпылдақ, қабыршақты қабатты қабық асты қабатына ауысады. Оның орнына қалыңдығы 15-20 см карбонатты-иллювиалды тығыздалған құбаланған, кесекті-жаңғақты қабатпен алмасады, онда дақтар, балқыған көзшелер мен қабықтар, тұздардың дақтары мен жылкалар түрінде карбонатты дақтары бар. В қабаты көбінесе екі кіші қабатпен ұсынылған - В1 құба және В2 ашық құба.

Қарашірік қабатының қалыңдығы (А+В1) 25-30 см шегінде ауытқиды. 60-90 см тасты қоспаларда тамырлар, қыртыстар, желілер түрінде ұсақ кристалды гипстен тұратын аздап өзгерген жынысы жатыр. Жоғарғы қабатта (А) қарашіріктің құрамы жеңіл топырақта 0,2-0,5%, саздақ топырақта 0,7-1,2% құрайды. Жалпы азоттың мөлшері 0,02-ден 0,1% дейін, 0,02-0,04-тен 0,60-0,1% дейін, фосфор 0,08-0,19% дейін; калий 2,1-2,7%. Көміртегінің азотқа қатынасы (СN) тар - 6-9 тең.

Сіңіру қабілеті төмен, 100 г топыраққа 6-10 мг-экв аралығында ауытқиды және тек кейбір жағдайларда ғана 18-19 мг-экв жетеді (саздақ түрлерде). Сіңіру кешені негізінен алмасу сыйымдылығының 60-80% құрайтын кальциймен қаныққан. Алмасатын натрийдің құрамы шамалы, тіпті тығыздалған В қабатында да, бұл топырақтың кебірленбегенін көрсетеді. Магний алмасуының жоғарылауы (30-60%) назар аудартады, бұл оның топырақ түзетін жыныстар құрамындағы айтарлықтай құрамының және құрғақ топырақ түзілу жағдайында жүретін биохимиялық процестердің сипатының салдары болып табылады. Топырақ ерітіндісінің реакциясы сілтілі, су суспензиясының рН 8,0-8,6 аралығында өзгереді.

Барлық профиль бойынша карбонатты топырақтар, карбонаттардың жоғары құрамы (CO_2 8-15%) және профиль бойынша карбонаттардың көмір қышқылы құрамының жоғарыдан төмен қарай заңды азаюы байқалады. Сұр-құба топырақтарға тән белгі - карбонаттардың максимумы әдетте ең жоғарғы қабаттарда кездеседі.

Сұр-құба кәдімгі топырақтар, олар да сортаңдау, өйткені тұздардың мөлшері хлоридте 0,1%, 30-80 см тереңдіктегі сортаңданудың басқа түрлері кезінде 0,2-0,3% асады, бұл барлық сұр-құба шөлді топырақтарға тән. Жоғарғы 20-30 см қабатта сортаңдану жоқ, мұнда тұздардың мөлшері көп жағдайда 0,3% аспайды, ал жеңіл еритін тұздардың мөлшері пайыздың жүзден және мыңнан бір бөлігін құрайды. Алайда, бұл қабаттың, әсіресе беткі қабаттың жалпы сілтілігі өте жоғары және сілтілі жер металдарының бикарбонаттарынан туындайды. Тереңірек тұздардың мөлшері негізінен кальций мен магний сульфаттарына, сондай-ақ натрий хлоридтеріне байланысты күрт артады. Гипсті қабатта гипс мөлшері 30%-ға жетеді. Сонымен қатар, тұздардың мөлшері сораңды өсімдіктерді минералдандыру процесіне түсуіне байланысты олар үнемі белгілі бір деңгейде сақталады.

Механикалық құрамы бойынша орташа және жеңіл саздақ түрлері басым, құмдақ және құмдауыт түрлері әлдеқайда аз таралған. Шаңды фракциялар басым, ал жеңілінде - құмдауыт фракциялар басым. Лайдың мөлшері 10-нан 20% дейін ауытқиды және тереңдікке қарай артады. Профильдің ортаңғы бөлігінде лайдың айтарлықтай көбеюі байқалады, бұл қабатта алмасатын натрийдің мөлшері аз, бұл топырақшілік үгілу процестерінен туындаған глейленудің салдары болып табылады.

Сұр-құба кебірленген-сортаңдау топырақтар (538 шифр)

Қалыптасу жағдайлары бойынша бұл топырақтар сұр-құба кәдімгі топырақтардан аз ерекшеленеді; олар ауыр саздақ және саздақ жыныстарда, сирек құмдақтарда рельефтің сәл төмен, тегіс беттерін алып жатыр. Өсімдік жамылғысы негізінен бұйырғын және ағаш тәрізді сораңды -бұйырғынды қауымдастықтарынан тұрады, олардың жобалық жамылғысы 20-25% құрайды.

Сұр-құба кебірленген-сортаңдау топырақтардың профилі генетикалық қабаттарға дифференциацияланған. Тығыз және шамамен құрамды кеуекті қабықтың (2-5 см) пайда болуы тән, нәтижесінде жарықтармен бұзылған тақыр тәрізді топырақ беті пайда болады; Профильдің ортаңғы бөлігінде (B қабатының) айтарлықтай тығыздалу және құбалануы байқалады, ол жаңғақты немесе призма тәрізді жаңғақты немесе кесекті-шомалды құрылымымен және үстіңгі қабатқа қарағанда ауыр механикалық құрамымен ерекшеленеді. Бұдан басқа, сұр-құба кәдімгі топыраққа қарағанда сипатталатын топырақ қарашірік қабатының қалыңдығы төмендегенімен (20-25 см кем) және алты қабатты, сирек дақтар мен желілердің, гипстің (30-40 см) бөлінген қабаттарда неғұрлым жоғары жатуымен сипатталады.

Сұр-құба топырақтар кебірленген, қарашірікке кедей. Оның мөлшері 0,7-0,9% аспайды, ал B1 иллювиалды кебірленген қабатта ол жоғарыға қарағанда жоғары болады.

Жоғарғы қабаттардағы азот мөлшері 0,1% аз, ал C:N қатынасы шамамен 6-7 құрайды. Органикалық заттардың кедейлігіне қарамастан, кебірленген сұр-құба топырақтар азот пен калийдің жылжымалы түрлерімен орташа, бірақ фосформен әлсіз қамтамасыз етілген.

Басқа ерекшеліктердің ішінде топырақтың ең жоғарғы қыртыс қабатында жиналатын карбонатты көмірқышқылдың көп мөлшерін атап өткен жөн.

Сипатталған топырақтардың сіңіру кешенінде, төмен сыйымдылық аясында (100 г топыраққа шамамен 10 мг-экв), кальций, магниймен қатар алмасатын натрийдің айтарлықтай мөлшерінің болуы байқалады, әсіресе иллювиалды қабатта (3,1-15% және одан да көп).

Сұр-құба кебірленген топырақ көп жағдайда 30-40 см тереңдікте сортаңданады. Сортаңдану типі бойынша олар хлоридті-сульфатты немесе сульфатты болып табылады. Жалпы сілтілігі жоғары (0,03-0,05%), әсіресе қыртыста және илливиальды қабатта. Топырақтың жоғарғы қабатында сода жиі байқалады. Жоғарғы топырақтардағы гипс мөлшері 0,1-0,3% құрайды, гипсті қабатта 50% жетеді, профиль бойынша сулы суспензияның рН мәні сілтілі (8-9 және одан жоғары). Топырақтың механикалық құрамы әртүрлі.

Кебірленген қабатта лайлы бөлшектердің айтарлықтай өсуі байқалады, олардың мөлшері жоғарғы қабаттағы мөлшерлерден 2-3 есе артық.

Сұр-құба әлсіз дамыған топырақтар (543 шифр)

Сұр-құба әлсіз дамыған топырақтар биік жазық үстірті алып жатыр. Жұқа қабатты элювиальды-делювиальды қабыршақты-қиыршық тасты саздақтар топырақ түзетін және жақын төселетін тозғы-жеткен немесе тығыз байырғы жыныстармен жабылған. Топырақтың беті қиыршықталған, кей жерлері күңгірт шөлге тән «күйген» қиыршық тас сауытпен жабылған.

Өсімдіктер сиретілген және жусанды- ағаш тәрізді сораңды, жусанды-кейреуікті, жусанды, тасбүйргенді қауымдастықтарынан тұрады.

Топырақ профилі өте қысқарған. А+В қабатының қалыңдығы 20-30 см аспайды. Ұсақ топырақты бөлігі 40 см аспайды, қатты қиыршықталған және тасты. Төменде аналық тығыз жыныстар жатыр. Профилдің жоғарғы бөлігінде барлық сұр-құба топыраққа тән бозғылт немесе құбалау-сұр кеуекті қабық дамыған, төменгі қабат құрылымы қабатты-қабыршақты.

Сұр-құба кәдімгі топыраққа ұқсас, әлсіз дамыған топырақтар, сондай-ақ қарашірік мөлшері аз (0,5-0,7%), барлық профилдің карбонаттылығы, сіңіру қабілеті төмен.

Топырақтың механикалық құрамы әртүрлі, көбінесе орташа, жеңіл саздақты және құмдақты.

Сұр-құба нашар топырақтар (545 шифр)

Бұл топырақтар карбонатты балшықтар шығатын жерлерде қалыптасады. Топырақ қалыңдығы іс жүзінде жоқ рельефтің жайпақ көтерілген жерлерімен тұтасқан. Топырақ түзілу процестері бастапқы сатысында. Өсімдік жамылғысы өте сирек және төмен өсетін бүйіргенді қауымдастықтарымен ұсынылған. Нашар топырақты тегіне және түрлеріне бөлу жүргізілмейді. Жұқа қабатты топырақ профилі (кейде тек А қабаты ғана бөлінеді), әдетте 20-30 см аспайды. Онда бастапқы жыныстың әсері байқалады (түсі топырақ түзетін балшықтардың айқын реңкінде болады), сортаңданған, өйткені балшықта әдетте суда еритін тұздар мен гипс желілері болады. Төменде топырақ түзілу процесіне ұшырамаған балшықты шөгінділер жатыр.

Ұсақ құба кебірлер (679 шифр)

Олар қабықты кебір топырақтардан кебірленген қабаттың үстіңгі қалыңдығымен ерекшеленеді (2.8.3-сурет). А қабатының қалыңдығы 6-10 см құрайды, оның 2-3 см кеуекті қабық құрайды. Төменде оның құрылымы қабыршақты-кесекті-шаңды. Кебір үсті қабатында қарашірік мөлшері 0,6-0,8%, ал В1 қабатында 0,6-1,0% құрайды. Кебірленген қабатта сіңірілген натрийге сіңіру қабілетінің 22-40% келеді. Сортаңдану В2 қабатында пайда болады және барлық профиль бойынша байқалады. Ең көп таралған сортаңды тектер. Сортаңдану типі негізінен хлоридті-сульфатты болып табылады. Тұз қышқылының бетінен шымырлауы.



2.8.3-сурет. Ұсақ құба кебір топырақтың беткі қабаты

Тығыз жыныстардың шығуы (739 шифр) және балшықтардың шығуы (740 шифр)

Тығыз жыныстар мен балшықтардың шығуы үстірттің тік беткейлерінде (шыңдарда) құба, әлсіз дамыған және нашар топырақты контурларда анықталған. Әктастар мен түрлі-түсті балшықтардың желден үгілу нәтижесінде мұнда өзіндік ландшафттар қалыптасады (2.8.4-сурет, 2.8.5-сурет).



2.8.4-сурет. Әктастардың желден үгілу формалары



2.8.5-сурет. Батыс шың

Зерттеу нәтижелері бойынша «Манашы» табиғи қаумалы аумағының негізгі бөлігі Орталық Үстірт бұйратында және батыс бөлігі Үстірт шыңдары ауданында орналасқаны анықталды.

Бірінші аудан-таяз такырлары, ойпаттары және сортаңды тұйық ойпаңдары бар шамалы бұйратты және бұйратты әлсіз бөлінген жазықпен ұсынылған.

Жергілікті жердің абсолюттік белгілері солтүстік-шығыста 44-58 м оңтүстік-батыста 180-210 м дейін өзгереді.

Сор ойпаттарын қоспағанда 1-2 м, жер асты сулары 20-60 м тереңдікте жатыр. Аудан айтарлықтай жоғары дебитті тұщы суы бар құдықтар желісімен салыстырмалы түрде қамтамасыз етілген.

Өсімдік жамылғысы сұр-құба топырақтағы бүйіргенді-ағаш тәрізді соранды, құба топырақтағы, шалғынды-құба топырақтағы соранды-жусанды қауымдастықтармен ұсынылған, такырлардың шетінде түрлі сорандар мен ақ жусан пайда болады.

Топырақ түзуші тау жыныстары – бұл карбонатты жеңіл және орташа саздақтар, әдетте сортаңдау, астында үштік сармат әктастарының тақталары жатыр.

Топырақ жамылғысы негізінен 80-100 см сұр-құба кәдімгі, кебірленген, сортаңдау және сирек құба кебірленген, нашар топырақтың толық профильді таксондарымен ұсынылған.

Екінші Үстірт шыңы ауданы сұр-құба әлсіз дамыған, нашар, эрозияға ұшыраған топырақты Үстірт платосын (45° -ке дейін) кертпешпен Каспий маңы ойпатынан тік бөліп тұрады.

Шыңға іргелес ені 3-тен 9 км дейінгі жолақ сармат әктастарымен жинақталған, ол жиі күндізгі бетке шығып тұрады.

Жергілікті жердің абсолюттік белгілері солтүстік-шығыста 74 м-ден оңтүстік-батыста 201 м дейін. Аудан тұщы және аз ащы суы бар құдықтар және бұлақтар желісімен салыстырмалы түрде қамтамасыз етілген.

Топырақ жамылғысы ағаш тәрізді соранды, бүйірген, жусан, сорандар және кселофитті бұталармен жабылған сұр-құба, әлсіз дамыған, нашар және эрозияға ұшыраған

топырақтардан тұрады. Төменгі сатыдағы өсімдіктерден мүктер, қыналар және балдырлар жиі кездеседі.

Әскери полигонға сұралып отырған учаскенің топырағы сұр-құба әлсіз дамыған күшті қиыршықтасты, 30-50% құба қыртысты кебірлермен және 30-50% тығыз жыныстардың шығуымен ұсынылған.

2.9. Флора және өсімдіктер

Геоботаникалық аудандастыру бойынша Арал-Каспий суайырығының аумағы Азияның шөлді облысына жатады. Маңғышлақ пен Үстірттің солтүстік және орталық бөліктері Тұран провинциялары тобының типтік шөлдер аймағына жатады. Олардың шегіндекелесілер бөлінеді:

1. Солтүстік Каспий маңы провинциясының Үстірт алды округі (Үстірт алды шұңқыры) (жусанды-соранды кешендер басым, ал қалдықтардың жайпақ шыңдарында далалық - ақ жусанды кешендер кездеседі);

2. Арал-Каспий провинциясы Маңғышлақ кіші провинциясы Бозащы округі (жусанды және ағаш тәрізді соранды қауымдастықтар кешендері басым; жусандарға еркек, кейбір селеулер және псаммофитті жартылай бұталар қосылады); жусанды-соранды кешендер арасында галофитті жартылай бұталы өсімдіктердің едәуір дамуы тән;

3. Солтүстік маңғышлақ округі (қиыршық тасты топырақтарда сирек кездесетін жусанды-соранды өсімдіктер, олардың құрамында жоталардың шыңында кейбір дала дәнді өсімдіктері елеулі рөл атқарады);

4. Үстірт-Мұғалжар кіші провинциясының орталық үстірт округі (соранды-боз жусанды кешендері ерекше дамыған (солтүстік және орталық бөліктерінде бүйіргенді аға тәрізді соранды-боз жусанды және оңтүстігінде тетыра-боз жусанды; көлдердің жанындағы шұңқырлардағы шағын құмдауыт алқаптарда еркек жусандар басым);

5. Үстірт пен Маңғышлақтың оңтүстік бөліктері Шығыс каспий маңы кіші провинциясының Оңтүстік үстірт округіне Каспий алды провинцияларының Алдыңғы Азия тобы провинциясына жатады (жазықтардың балшықты топырақтарында тетырниктермен кешенде оңтүстік жусандар басым; қиыршық тасты беткейлер бойынша олар оңтүстік жусандармен, ағаш тәрізді сорандармен және т. б. эфемерлер мен эфемероидтардан айырылған шөлді қауымдастықтармен ауыстырылады; бұл кешендердің аясында көптеген жерлерде сирек шашыраңқы қара сексеуілдің төмен өсетін бұталары кездеседі (Рубцов, 1952).

Қазақстан шөлдерін жайылымдық аудандастыру схемасы бойынша Арал-Каспий су айырығы аумағында 2 кіші аймақ (солтүстік және оңтүстік) бөлінген. Өңірдің солтүстік бөлігі Солтүстік кіші аймақтың Каспий маңы-Арал маңы провинциясының Орал алды-Үстірт округіне жатады.

Округтің флорасы құба, сұр-құба және сортаңды топырақтардағы өсімдіктердің 800 жуық түрінен тұрады (құмдауыт жайылымдарда - 364 түр). Оңтүстік бөлігі - Оңтүстік кіші аймақтың Каспий алды (Оңтүстік Үстірт) округі. (Курочкина және т.б., 1986). Олардың арасындағы шекара шамамен 44 және 43 градус солтүстік ендіктің арасында орналасады және климаттық кіші аймақтар арасындағы шекараға сәйкес келеді. Арал-Каспийдің солтүстік және батыс бөліктерінде шөл аймағының сортаңды депрессиялары бойынша галлофитті шалғындармен және сортаңдармен ұштасқан сорандар мен шырынды соранды (жартылай бұта және біржылдық-сорандар) өсімдіктері бар жусанды шөлдер басым (2.9.1-сурет). Өңірдің орталық бөлігінде жусанды шөлдермен ұштасқан соранды шөлдер басым. Оңтүстік бөлігінде эфемерлі жусанды шөлдер, кейде сорандармен қосылып, құмдарда сексеуіл және бұталы шөлдер, оның ішінде өсіп-жетілмеген құмдарды қоса алғанда (Бабаев және т.б., 1986).



2.9.1-сурет. Шөл өсімдіктері

Өңір сексеуіл мен жыңғылдан басқа, ағаш өсімдіктеріне өте кедей (2.9.2-сурет). Олардың ішінде - каспий маңы доланасы, Синтенис қаражемісі, Шобер ақтікені (Қонганбаева және т.б., 1987). Жекелеген ағаштар мен реликті тоғайларда түрлі жапырақты терек (торанғыл)) бар (Ланкин, 1966, а).



2.9.2-сурет. Қара сексеуіл петрофит ретінде

2.9.1. «Манашы» қаумалының өсімдіктері

Айта кету керек, Маңғыстаудың орталық, оңтүстік-батыс және оңтүстік бөліктері өсімдіктерге қатысты оның «Манашы» қаумалы орналасқан солтүстік бөлігіне қарағанда әдебиетте көбірек зерттеліп, егжей-тегжейлі сипатталған. Ғылыми-зерттеу жұмыстарын

жүргізу жоспарында табиғи қаумалдың бірінші кезектегі міндеттерінің бірі осы жергілікті жердің флорасы мен өсімдіктерін, сондай-ақ рельефпен және мұнда мекендейтін жануарлар дүниесі - экожүйелермен үйлестіре зерттеу және сипаттау болуы тиіс.

Жоғарыда сипатталған өсімдік жамылғысының орналасуының жалпы заңдылықтары және оның өсімдік қауымдастықтарының құрылымы жобалық аумаққа да толықтай қолайлы.

Төменде қаумал өсімдіктерінің сипаттамасы оның басым құрамдас бөліктері бойынша келтірілген.

Мұнда боз жусаннан, Лерха және гурган жусандарынан, сондай-ақ бұталы шырмауық, ағаш тәріздес сораң, қисық түйесіңір және ірі гүлді қарағаннан құралған бұталы-жусанды қауымдастықтары жиі кездеседі.

Сарсазанды (бүрлі сарсазаннан), сорқаңбақты (каспий және жапырақты сорқаңбақ), біржылдық сораңды (европа бұзаубасы, *Suaeda*, *Climacoptera* түрлері), кей жерлерде көкпекті (ақ көкпек) қауымдастықтары да осы өңірде басым. Кейбір жерлерде сортаңдарда, сорларда, тұзды көлдер мен өзендердің жағаларында өсетін сорқаңбақ фитоценоздары кездеседі.

Әсем сымыр - Үстірттің батыс шыңында балшықты және қиыршық тасты беткейлерде өсетін көпжылдық өсімдік. Шыңда сортаңдарда және шың түбін бойлай өсетін құлақты кермек те кездеседі; сайсабақ - кебірленген топырақта, жусанды және бүіргенді қауымдастықтарда өсетін көпжылдық өсімдік.

Лерха жусаны - қызыл кітапқа енгізілген түр, мұнда өз ареалының оңтүстік шекарасында кездеседі. Сары эфедра бұталары - қызыл кітаптық түр, Үстірттің батыс шыңдарында құмдарда және құмдауыт-тасты субстраттарда, жазықтарда және тасты беткейлерде өседі. Сынғыш көбікше -қызыл кітапқа енгізілген түр-көлеңкелі жартастарда және жылға жағасында өсетін көпжылдық өсімдік. Еркек усасыр-бұл қызыл кітапқа енгізілген түр, көлеңкелі жартас орындарын алатын көпжылдық, сонымен қатар судың жанында ценоздар түзеді. Ақ бас еменшөп-қызыл кітапқа енгізілген түр - жартылай бұта, сазды-қиыршық тасты, тасты беткейлерде, малта тасты, шыңның эктасты беткейлерінде және бордың шыққан жерлерінде өседі.

Гурган жусандарының жартылай бұталары (эндемик) дербес және басқа жусандармен аралас фитоценоздарды құрайды, көпжылдық сораңдары бар кешендердің құрамына кіреді. Леман сексеуілшесі (қызыл кітаптық түр) - сортаңданған құмдарда, дымқыл сортаңдар шетінде, қиыршық тасты-тасты шөлдерде өсетін жартылай бұта. Рихтер сораңы мұнда құмдағы қауымдастықтарды құрайды (қызыл кітаптық түр).

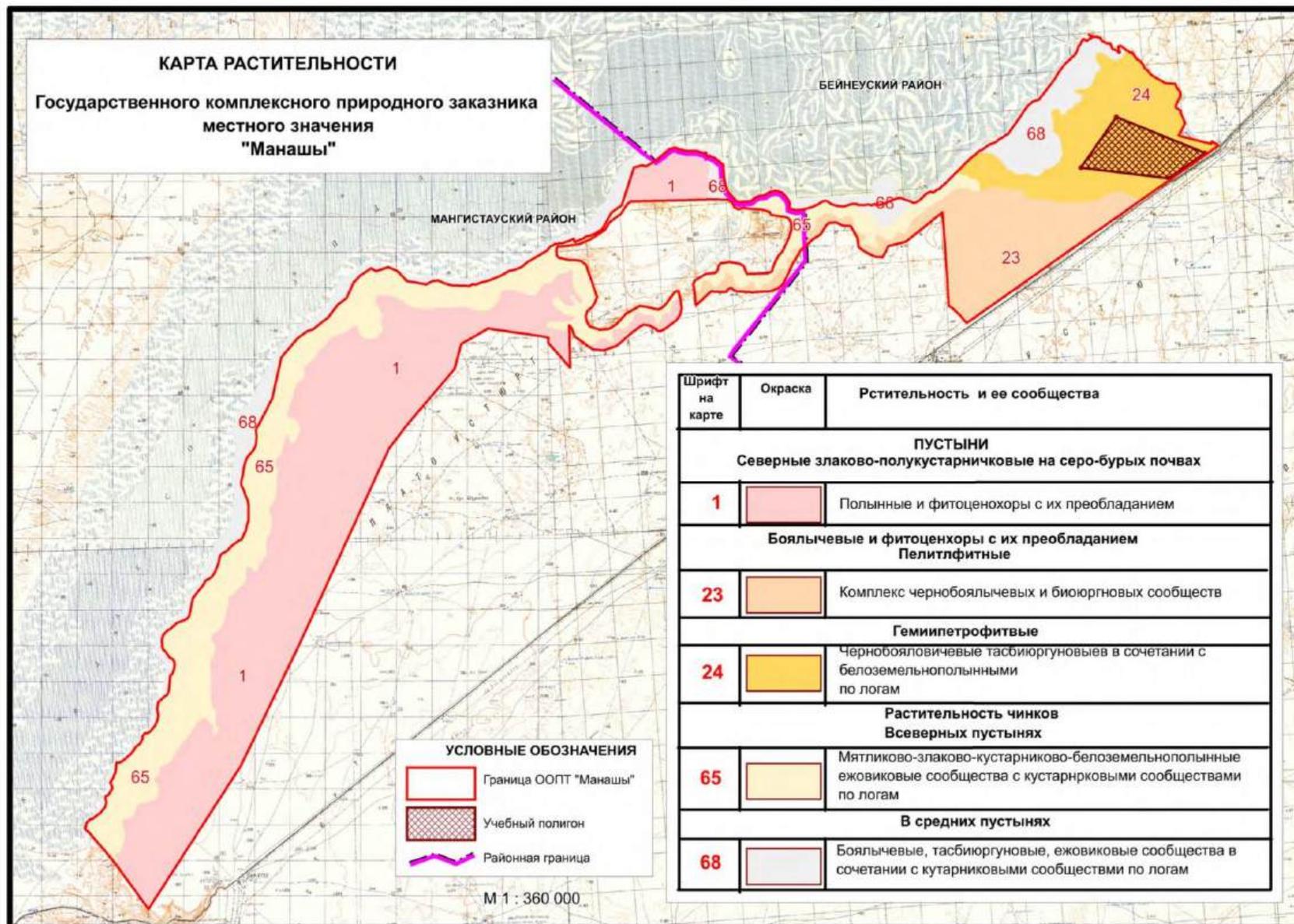
Үстірт таспасы - Маңғышлақ пен Үстірттің сирек кездесетін эндемикалық түрі, сазды және тасты топырақтарда, көбінесе тақырлардың шетінде өседі.

Эуфорбия сүттігені тасты және құмды шөлдерде, сортаңдарда, Үстірттің батыс шыңдарының сортаңданған топырақтарында өседі.

Кәдімгі жұмсақ жеміс (қызыл кітапқа енгізілген) - Батыс шыңдарының тасты беткейлерінде және сазды кеңістіктерінде өсетін ксерофитті бұта.

Синтенис қаражемісі (қызыл кітаптық) - тасты және қиыршық тасты беткейлерде Батыс шыңдарда өседі.

Көпжылдық сораңды -боз жусанды фитоценоздар (боз жусан, шығыс жусаны, жапырақсыз бұйырғын, итсигек) жергілікті жердің өсімдік жамылғысын құрайды (өсімдіктер картасы, 2.9.3-сурет).



2.9.3-сурет. «Манашы» табиғи қаумалының өсімдіктер картасы

Манашы өзенінде басқа да қызыл кітаптағы түрлер кездеседі - аталық айлауық, шөпті кеуел және түркімен түйетабаны.

Аталған қызыл кітаптағы барлық түрлер қорғауды талап етеді.

Осы аумақта сондай-ақ бүйірген қауымдастықтары да өседі, кей жерлерде боз жусанды кешенде өседі. Ағаш тәрізді сораң ценоздары (сораңдар ағаш тәріздес, боз жусан, тұран жусаны) бүйіргендер, тасбүйіргендер, сирек көкпектер (ақ көкпек) қауымдастықтарымен бірге кездеседі.

Жусанды қауымдастықтары құба шөлді топырақтардың кебірленген және сортаңдау бөліктерінде қалыптасады. Бүйіргенді фитоценоздар шөлді кебірлермен шектеседі.

Өсімдіктерден айырылған және тек шеттерінде ғана сарсазан фитоценоздарымен қоршалған, балықкөз, сора және сораң түрлерінің бір жылдық сораңдары қатысатын сор депрессиялары айтарлықтай аумақтарды алып жатыр. Кейде іс жүзінде еуропа бұзаубасының монодоминантты қауымдастықтары, кейде сора тектес түрлердің қатысуымен қалыптасады.

Сортаңдар мен сортаңды топырақтарда қауымдастықтардан фитоценоздар жиі кездеседі: бүршікті сарсазан, біржылдық сорнды өсімдіктер, қаңбақ сораң, еуропа бұзаубасы), сортаң ажырақ, кермек, жапырақты және каспий сорқаңбағы, көкпек, монпель қараматауы, белянжер қарабарағы, сонымен қатар реомурия ценоздары бар (бұталы реомурия). Гурган жусаны мен Леман сексеуілше қауымдастықтары сортаңды құмайттармен байланысты.

Әскери полигонға бөлінген учаске солтүстік дәнді-бұталы шөлдер аймағында сұр-құба топырақтарда қарабаялыштармен, тасбүйіргендермен бірге боз жусанды қауымдастықтармен бірге орналасқан.

«Манашы» қаумалы аумағының азайған учаскесінің өсімдіктері сипатталатын өңірге тән қауымдастықтармен ұсынылған, олар іргелес аумақтардың өсімдіктерінен аз ерекшеленеді. Учаскені әскери техниканы пайдалана отырып, әскери полигон ретінде пайдаланған кезде топырақ жамылғысына ғана емес, өсімдіктерге де айтарлықтай зиян келтіру ықтималдығы жоғары.

2.10. Фауна және жануарлар дүниесі

Жобаланған қаумалдың орналасқан жерінің фаунасы мен жануарлар дүниесі нашар зерттелген. «Қызылсай» РМТП ғылыми-зерттеу қызметін іске асыру аясында осы мәселені зерделеу, оның аумағында мекендейтін жануарлар тізімін нақтылау, жануарлар дүниесінің картасын жасау басты міндеттердің бірі болуға тиіс.

Төменде жалпы өңір бойынша «Манашы» табиғи қаумалы орналасқан ауданға тән жануарлар дүниесінің сипаттамасы келтірілген. Арал-Каспий суайрығының өзіндік ерекшелігі геологиялық құрылымы мен ландшафтық-географиялық ерекшеліктерінде ғана емес, сонымен қатар жануарлардың, ең алдымен, жердегі омыртқалылардың түрлік құрамы мен таралу сипатында да байқалады. Қазақстанның қосмекенділерінің 12 түрінің ішінен Арал-Каспий суайрығы аумағында үш түрі кездеседі – бұл республика амфибияларының түрлік құрамының 25% (құйрықты бақа, жасыл құрбақа және келбақа) (Қазақ КСР генетикалық қорының кітабы, 1989). Қазақстанның 49 түрі бар бауырымен жорғалаушыларының ішінен мұнда 29 түрі (55%) тіркелген. Тек Арал-Каспий суайрығы шегінде ғана біздің республикада сидасауақ жармасқы, құрт тәрізді соқыржылан, төрт жолақты қарашұбар жылан сияқты бауырымен жорғалаушылардың түрлері кездеседі. Тағы екі түрі: дақты қарашұбар жылан, Арал-Каспийден басқа, тек Қызылқұмда ғана, ал көлденең жолақты қарашұбар жылан - Қызылқұмда және Мойынқұмда кездеседі (Қазақ КСР генетикалық қорының кітабы, 1989).

Қазақстан үшін тіркелген 488 құс түрінің ішінде өңірде кем дегенде 286 түрі (59%) кездеседі (Залетаев, 1968). Олардың ішінде испан шақшақайы Қазақстанда тек Маңғыстауда ғана тіркелген, шөл-дала шілі, айналғыш сандуғаш, испан және қарамойын шақшақайлары Қазақстанда, Арал-Каспий суайрығынан басқа, тек Қызылқұмда кездеседі, ал көкмаңдай - Каспий теңізінің солтүстік жағалауында кездеседі (Қазақ КСР генетикалық қорының кітабы, 1989).

Қазақстан фаунасы үшін тіркелген 178 сүтқоректілер түрінің үлесіне осы өңірден кем дегенде 80 жуық түрі немесе түрлік құрамның 45% тиесілі (Қазақ КСР генетикалық қорының кітабы, 1989; Плахов, 2002). Үстірт тау арқары, сонымен қатар, өңірдің эндемигі болып табылады (Плахов, 2003).

Төменде «Манашы» табиғи қаумалы жануарлар дүниесінің тізімі келтірілген.

Жобалау аумағындағы омыртқалы жануарлар фаунасы түрлерінің жалпы тізбесі, сондай-ақ құнды және жойылып бара жатқан түрлердің тізбесі

CHORDATA - ХОРДАЛЫЛАР типі
VERTEBRATA - ОМЫРТҚАЛЫЛАР кіші типі
AMPHIBIA - ҚОСМЕКЕНДІЛЕР класы

Anura – құйрықсыздар отряды

Bufo – Құрбақалар тұқым.

1. *Bufo viridis* (Laurenti, 1768) – жасыл құрбақа;

REPTILIA- БАУЫРЫМЕН ЖОРҒАЛАУШЫЛАР класы

TESTUDINEA - ТАСБАҚАЛАР ОТРЯДЫ

Testudinidae - Құрлық тасбақалар тұқым.

1. *Agrionemys horsfieldi* (Gray, 1884) - ортаазиялық тасбақа;

SQUAMATA - ҚАБЫРШАҚТЫ ОТРЯДЫ

Gekkonidae - Жармасқылар тұқым

2. *Grossobamon evermanni* (Wiegmann, 1834) – тарақсаусақты жармасқы;
3. *Alsophylax ripiens* (Pallas, 1813) – солтүстіказиялық шикылдақ жармасқы;
4. *Tenuidactylus ryssowi* (Strauch, 1887) – сұр жармасқы;
5. *Tenuidactylus caspius* (Eichwald, 1831) – сидасаусақ жармасқы;

Agamidae – Агам тұқым

6. *Agama sanguinolenta* (Pallas, 1813) – дала ешкіемері;
7. *Phrynoscephalus helioscopus* (Pallas, 1771) – тақыр батбаты;
8. *Phrynoscephalus guttatus* (Gmelin, 1789) – бұлаңқұйрық батбат;

Lacertidae – Кесірткелер тұқым

9. *Eremias velox* (Pallas, 1771) – шапшаң кесірт;
10. *Eremias arguta* (Pallas, 1773) – түрлі түсті кесірт;

Boidae – айдаһарлар тұқым

11. *Eryx millitaris* (Pallas, 1773) – құм айдаһаршасы;
12. *Eryx tataricus* (Lichtenstein, 1823) – шығыс айдаһаршасы;

Colubridae – Су жыландар тұқым

13. *Natrix natrix* (Linnaeus, 1758) – сарыбас жылан;
14. *Natrix tessellata* (Laurenti, 1768) – су жыланы.

15. *Coluber ravergieri* (Menetries, 1832) – түрлі түсті қарашұбар жылан;
16. *Elaphe quatuorlineata* (Lacépède, 1789) – төрт жолақты қарашұбар жылан;
17. *Elaphe dione* (Pallas, 1773) – өрнекті қарашұбар жылан;
18. *Psammophis lineolatum* Brandt, 1838 – оқ жылан;

Crotalidae – Шұңқырбастылар тұқым

19. *Agkistrodon halys* (Pallas, 1776) – қалқантұмсық жылан;

AVES – ҚҰСТАР класы

ANSERIFORMES – ҚАЗТӘРІЗДІЛЕР отряды

Anatidae – Үйрек тұқым

1. *Anser anser* (L., 1758) - сұрқаз
2. *Anser erythropus* (L., 1758) – шиқылдақ қаз
3. *Tadorna ferruginea* (Pallas, 1764) - отүйрек
4. *Tadorna tadorna* (L., 1758) - сарыалақаз
5. *Anas platyrhynchos* (L., 1758) – барылдауық үйрек
6. *Anas crecca* (L., 1758) ысылдақ шүрегей
7. *Anas querquedula* (L., 1758) даурықпа шүрегей
8. *Anas acuta* (L., 1758) - қылқұйрық
9. *Anas clypeata* (L., 1758) - жалпақтұмсық

FALCONIFORMES – СҰҢҚАР ТӘРІЗДІЛЕР отряды

Accipitridae – Қаршыға тәрізділер

10. *Milvus migrans* (Boddaert, 1783) – қара кезқұйрық
11. *Accipiter nisus* (L., 1758) - қырғи
12. *Buteo rufinus* (Cretzschmar, 1827) - тілеміш
13. *Circetus gallicus* (Gmelin, 1788) - жыланшы
14. *Aquila chrysaetus* (L., 1758) - бүркіт
15. *Aquila rapax* (Temminck, 1828) – дала қыраны

Falconidae – Сұңқарлар тұқым

16. *Falco peregrinus* (Tunstall, 1771) - лашын
17. *Falco tinnunculus* (L., 1758) - күйкентай
18. *Falco cherrug* (Gray, 1834) - ителгі

GALLIFORMES – ТАУЫҚТӘРІЗДІЛЕР отряды

Phasianidae – Қырғауыл тұқым

19. *Alectoris chukar* Gray - кекілік

Otididae – Дуадақтар тұқым.

20. *Chlamydotis undulata* (Jacquin, 1784) – жек, немесе жорға дуадақ

CHARADRIIFORMES – ТАТРЕҢТӘРІЗДІЛЕР отряды

Burhinidae – Балшықшылар тұқым.

21. *Burhinus oedicnemus* (L., 1758) – балшықшы

Charadriidae – Татреңділер тұқым

22. *Charadrius leschenaultii* (Lesson, 1826) – қалтатұмсық шүрілдек
23. *Vanellus vanellus* (L., 1758) – қызғыш

Recurvirostridae – Бізтұмықтар тұқым

24. *Himantopus himantopus* (L., 1758) – қызылсирақ балшықшы

25. *Recurvirostra avosetta* (L., 1758) - бізтұмсық

Scolopacidae – Таукүдірет тұқым

26. *Tringa ochropus* (L., 1758) – бұлыңғыр таукүдірет

27. *Tringa glareola* (L., 1758) – бөрте балшықшы

COLUMBIFORMES – КЕПТЕРТӘРІЗДІЛЕР отряды

Pteroclididae – Бұлдырық тұқым

28. *Pterocles orientalis* (L., 1758) – қарабауыр бұлдырық

29. *Syrhaptus paradoxus* (Pallas, 1773) - қылаңтөс

Columbidae – Кептерлер тұқым

30. *Columba palumbus* (L., 1758) – түркістан дыркептері

31. *Columba livia* (Gmelin, 1789) – көк кептер

32. *Streptopelia turtur* (L., 1758) – кәдімгі түркептер

CUCULIFORMES – КӨКЕКТӘРІЗДІЛЕР отряды

Cuculidae – Көкектер тұқым

33. *Cuculus canorus* (L., 1758) – түркістан көкегі

STRIGIFORMES – ЖАПАЛАҚТӘРІЗДІЛЕР отряды

Strigidae – Жапалақ тұқым

34. *Bubo bubo* (L., 1758) - үкі

35. *Athene noctua* (Scopoli, 1769) - байғыз

CAPRIMULGIFORMES -ТЕНТЕКҚҰСТӘРІЗДІЛЕР

Caprimulgidae – Тентекқұс тұқым

36. *Caprimulgus europaeus* (L., 1758) – кәдімгі тентекқұс

APODIFORMES – ҰЗЫНҚАНАТТӘРІЗДІЛЕР отряды

Apodidae – Ұзынқанаттар тұқым

37. *Apus apus* (L., 1758) – қара ұзынқанат

38. *Apus melba* (L., 1758) – ақбауыр ұзынқанат

CORACIIFORMES – КӨКҚАРҒАТӘРІЗДІЛЕР отряды

Coraciidae – Көкқарға тұқым

39. *Coracias garrulus* (L., 1758) - көкқарға

Upupidae – Бәбісектер тұқым

40. *Upupa epops* (L., 1758) – бәбісек

Meropidae – Боздақтар тұқым

41. *Merops superciliosus* (L., 1766) –көк боздақ

42. *Merops apiaster* (L., 1758) – сары боздақ

PASSERIFORMES – ТОРҒАЙТӘРІЗДІЛЕР отряды

Hirundinidae – Қарлығаштар тұқым

43. *Riparia riparia* (L., 1758) – жар қарлығашы

44. *Delichon urbica* (L., 1758) – кент қарлығашы

45. *Hirundo rustica rustica* (L., 1758) – қосрең қарлығаш

Alaudidae – Бозторғайлар тұқым

46. *Galerida cristata* (L., 1758) – айдарлы бозторғай
47. *Calandrella rufescens* (Vieillot, 1820) – сұр бозторғай
48. *Melanocorypha yeltoniensis* (J.R.Forster, 1768) – қара бозторғай
49. *Melanocorypha bimaculata* (Menetries, 1832) – қостеңбілді бозторғай
50. *Eremophila alpestris* (L., 1758) – құлақты немесе мүйізді бозтоғай

Motacillidae – Қаратамақ торғайлар тұқым

51. *Anthus campestris* (L., 1758) – түз жадырағы
52. *Motacilla alba* (L., 1758) – қаратамақ торғай
53. *Motacilla personata* (Gould, 1885) – қарамойын торғай
54. *Motacilla flava* (L., 1758) – сары қаратамақ
55. *Motacilla feldegg* (Michahelles, 1830) – қарабас қаратамақ

Laniidae – Тағанақтар тұқым

56. *Lanius excubitor* (L., 1758) – сұр тағанақ
57. *Lanius minor* (Gmelin, 1788) – қара маңдай тағанақ
58. *Lanius collurio* (L., 1758) – жасылбас тағанақ

Oriolidae – Мысықторғайлар тұқым

59. *Oriolus oriolus* (L., 1758) - мысықторғай

Sturnidae – Қараторғайлар тұқым

60. *Sturnus vulgaris* (L., 1758) - қараторғай
61. *Pastor roseus* (L., 1758) – ала қараторғай

Corvidae – қарғалар тұқым

62. *Corvus monedula* (L., 1758) - Шауқарға
63. *Corvus corone* (L., 1758) – қара қарға
64. *Corvus cornix* (L., 1758) – ала қараға
65. *Corvus frugilegus* (L., 1758) - Таған
66. *Corvus ruficollis* (Lesson, 1830) – шөл құзғыны

Sylviidae – Сандуғаштар тұқым

67. *Sylvia borin* (Boddaert, 1783) – бақ сандуғашы
68. *Sylvia nana* (Hemprich & Ehrenberg, 1833) – шөл сандуғашы
69. *Sylvia atricapilla* (L., 1758) – қарабас сандуғашы
70. *Acrocephalus arundinaceus* (L., 1758) – шырылдауық айқабақ
71. *Acrocephalus dumetorum* (Blyth., 1849) – бақ айқабағы
72. *Scotocerca inquieta* (Cretzshmar, 1826) – Айналғыш мақтанторғай

Muscicapidae – Шыбыншылар тұқым

73. *Muscicapa striata* (Pallas, 1764) – сұр шыбыншы

Turdidae – Сайрақ тұқым

74. *Oenanthe oenanthe* (L., 1758) – кәдімгі шақшақай
75. *Oenanthe pleschanka* (Lepeschin, 1770) – қасқа шақшақай
76. *Oenanthe isabellina* (Temminck, 1829) – биші шақшақай
77. *Oenanthe deserti* (Temminck, 1825) – шөл шақшақайы
78. *Oenanthe finschii* (Heuglin, 1869) – қарамойын шақшақай
79. *Turdus merula* (L., 1758) – қара сайрақ
80. *Turdus pilaris* (L., 1758) – шетен сайрағы

81. *Saxicola torquata* (L., 1758) – қарабас шақшақ
82. *Luscinia svecica* (L., 1758) - алабұлбұл

Paradoxornithidae – Сақалды шымшықтар тұқым

83. *Panurus biarmicus* (L., 1758) – мұртты шымшық

Passeridae – Торғайлар тұқым

84. *Passer domesticus* (L., 1758) – үй торғайы
85. *Passer montanus* (L., 1758) - жауторғай
86. *Petronia petronia* (L., 1766) – тас торғайы

Fringillidae – Қунақтар тұқым

87. *Rhodospiza obsoleta* (Lichtenstein, 1832) - шөлқунақ
88. *Fringilla coelebs* (L., 1758) - жаурауық
89. *Fringilla montifringilla* (L., 1758) – тарғылбас қунақ
90. *Spinus spinus* (L., 1758) – сары шымшық
91. *Carpodacus erythrinus* (Pallas, 1770) – кәдімгі құралай

MAMMALIA – СҮТҚОРЕКТІЛЕР класы
INSECTIVORA – ЖӘНДІКҚОРЕКТІЛЕР отряды

Erinaceidae – Кірпілер тұқым

1. *Erinaceus auritus* (Gmelin, 1770) – қалқанқұлақ кірпі
2. *Erinaceus aethyopicus* (Ehranberg, 1833) – қара кірпі

Soricidae – Жертесерлер тұқым

3. *Crocidura suaveolens* (Pallas, 1811) – кіші ақтісті жертесер
4. *Diplomesodon pulchellum* (Lichtenstein, 1823) – ала жертесер

CHIROPTERA – ҚОЛҚАНАТТЫЛАР отряды

Vespertilionidae – Тегіс мұрынды жарқанаттар тұқым

5. *Myotis mystacinus* (Kuhl, 1819) – мұртты жарқанат
6. *Pipistrellus savii* (Bonaparte, 1837) – жарғақты жарқанат
7. *Eptesicus bobrinskoi* (Kuzyakin, 1935) – Бобринский жарқанаты
8. *Vespertilio murinus* (L., 1758) – қостүсті жарқанат

CARNIVORA – ЖЫРТҚЫШТАР отряды

Canidae – Иттер тұқым

9. *Canis lupus* (L., 1758) - қасқыр
10. *Vulpes corsac* (L., 1768) - қарсақ
11. *Vulpes vulpes* (L., 1758) – түлкі
12. *Canis aureus* (L., 1758) - шүйебөрі

Mustelidae – Сусарлар тұқым

13. *Mustela nivalis* (L., 1766) - аққалақ
14. *Mustela eversmanni* (Lesson, 1827) – сасық күзен
15. *Vormela peregusna* (Guldenstaedt, 1770) – шұбар күзен

Felidae – Мысық тұқым

16. *Felis libyca* (Forster, 1780) – шұбар немесе дала мысығы
17. *Felis manul* (Pallas, 1776) - сабаншы

ARTIODACTYLA – АШАТҰЯҚТЫЛАР отряды

Bovidae – Қуысмүйізділер тұқым

18. *Gasella subgutturosa* (Guldenstaedt, 1780) - қарақұйрық
19. *Saiga tatarica* (L., 1776) - ақбөкен
20. *Ovis vignei arcal* (Eversmann, 1850) – үстірт арқары
21. *Sus skrofa* (L., 1758) – доңыз

RODENTIA – КЕМІРГІШТЕР отряды

Sciuridae – Тиіндер тұқым.

22. *Spermophilus fulvus* (Lichtenstein, 1823) - зорман
23. *Spermophilus pygmaeus* (Pallas, 1779) – кіші сарышұнақ

Sminthidae – Тышқандар тұқым.

24. *Sicista subtilis* (Pallas, 1779) – дала тышқаны

Allactagidae – Жалған қосаяқтылар тұқым.

25. *Allactaga major* (Kerr, 1792) – үлкен қосаяқ
26. *Allactaga elater* (Lichtenstein, 1825) – кіші қосаяқ
27. *Pygerethmus pumilio* (Kerr, 1792) – тікқұлақ қосаяқ
28. *Allactaga severtzovi* (Vinogradov, 1925) – Северцов қосаяғы
29. *Allactaga sibirica* (Forster, 1778) – секіргіш қосаяқ
30. *Pygeretmus platyurus* (Lichtenstein, 1823) – майқұйрық қосаяқ

Dipodidae – Қосаяқтылар тұқым.

31. *Stylodipus telum* (Lichtenstein, 1823) – тақылдағыш қосаяқ
32. *Dipus sagitta* (Pallas, 1773) – жүнбалақ қосаяқ
33. *Salpingotus crassicauda* (Vinogradov, 1924) – боз ергежейлі қосаяқ

Cricetidae – Аламан тәрізділер тұқым.

34. *Cricetulus migratorius* (Pallas, 1773) – сұр атжалман
35. *Microtus socialis* (Pallas, 1773) – табынды тоқалтіс
36. *Ellobius talpinus* (Pallas, 1770) – кәдімгі соқыртышқан

Gerbillidae – Құмтышқандар тұқым.

37. *Meriones libycus* (Lichtenstein, 1823) – қызыл құйрықты құмтышқан
38. *Meriones meridianus* (Pallas, 1773) – кіші құмтышқан
39. *Rhombomys opimus* (Lichtenstein, 1823) – үлкен құмтышқан

Muridae – Қаптесерлер тұқым.

40. *Mus musculus* (L., 1758) - қаптесер

LAGOMORPHA – Қоян тәрізділер отряды

Leporidae – Қояндар тұқым.

41. *Lepus tolai* (Pallas, 1778) – құм қояны
42. *Lepus europeus* (Pallas, 1778) - орқоян

Ochotonidae – Шақылдақтар тұқым.

43. *Ochotona pusilla* (Pallas, 1769) – дала шақылдағы

6-қосымшада Арал-Каспий су су айрығының сүтқоректілерінің түрлік құрамы мен таралуы геоморфологиялық аудандар шегінде келтірілген.

2.10.1 Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген сирек кездесетін түрлер

Қазақстанның Қызыл кітабына халық шаруашылығының, ғылыми және эстетикалық маңызы бар сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түрлер енгізілген. Жануарлар мен өсімдіктердің сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түрлерін сақтау жөнінде арнайы шаралар қабылдау қажеттігі қоршаған ортаның, әсіресе өнеркәсіптік дамыған өңірлердегі қазіргі жағдайының ерекшеліктерінің бірі болып табылады.

«Манашы» табиғи қаумалының аумағында (оның ішінде әскери полигон үшін сұралып отырған жер учаскесі) және іргелес жатқан жерлерде келесілер кездесуі мүмкін: бауырымен жорғалаушылардың 1 түрі, ұя салатын құстардың 10 түрі, ұшу және қоныс аудару кезеңінде сирек кездесетін түрлердің саны артады, сүтқоректілердің кемінде 5 түрі.

Паллас қарашұбар жыланы (төрт жолақты қарашұбар жылан) - *Elaphe sauromates* (*Elaphe quatuorlineata*) - IV санат, аз зерттелген, түрі саны өте төмен.

Жыланшы - *Circaetus gallicus* - II санат. Саны азайып бара жатқан сирек түр. Қазақстандағы политиптік тегінің жалғыз өкілі. Ұя салу кезінде кездестіруге болады.

Дала қыраны - *Aquila nipalensis* (*Aquila rapax*) - V санат. Саны салыстырмалы түрде көп, бірақ соңғы уақытқа дейін ол тез азайып келеді. Ұя салу кезінде кездесуі мүмкін.

Қарақұс - *Aquila heliaca* - III санат. Саны азайып бара жатқан сирек кездесетін түр. Қазақстанда кең таралған. Маңғышлақта ашық дала, шөлейт немесе шөлді биотоптармен шекарадағы сексеуілдіктерде кездеседі. Ұя салу кезінде кездесуі мүмкін.

Бүркіт - *Aquila chrysaetos* - III санат. Саны азайып бара жатқан сирек кездесетін құс. «Құрып кету қаупі төнген жабайы фауна мен флора түрлерінің халықаралық саудасы туралы конвенцияның» I қосымшасына енгізілген. Үстірт қорығында қорғалады.

Жұртшы - *Neophron percnopterus Linnaeus*, - III санат. Саны азайып бара жатқан сирек түр. Аласа шөлді таулардың немесе ірі жоталардың құрғақ беткейлерінің тасты учаскелерінде, шөлді үстірт тәрізді таулардың және кең жазық кеңістіктермен іргелес өзен жайылмаларының жартастарында мекендейді.

Ителгі - *Falco cherrug* - I санат. Соңғы 3-4 жылда түр санының күрт азайғаны соншалық, оның Қазақстанда жойылып кету қаупі бар. Қазақстан фаунасындағы политиптік тектің тоғыз түрінің бірі. Қоныс аудару кезеңінде іс жүзінде республиканың барлық аумағында кездесуі мүмкін. Ителгі Үстірт платосы мен оған іргелес аумаққа тән ұя салатын жыртқыш деп аталуы мүмкін.

Жорға дуадақ, жек - *Chlamydotis undulata* - II санат. Өз ареалының бірқатар жерлерінде жойылып кету қаупі төнген, бірақ Қазақстанда әлі де айтарлықтай мөлшерде сақталған түр. Тектің Қазақстандағы жалғыз өкілі. Қаралып отырған аумақта ұя салуы мүмкін.

Қарабауыр бұлдырық - *Pterocles orientalis* - III санат. Саны азайып бара жатқан түр. Қарастырылып отырған аумақта ұя салуы мүмкін.

Қылаңтөс - *Syrrhaptes paradoxus* - IV санат. Саны азайып бара жатқан түр. Шөлейт және шөлді аймақтарда таралған. Күзде қоныс аударады, ал қыста республиканың оңтүстік облыстарында ғана аз мөлшерде кездеседі. Қаралып отырған аумақта ұя салуы мүмкін.

Үкі - *Bubo bubo* - II санат. Саны тез азайып бара жатқан сирек түр. Маңғышлақтың бүкіл аумағын анда-санда мекендейді. Шөлді, далалық және таулы орманды ландшафттарды мекендейтін эвритоппы түр: шыңдардан далалық жазықтықтарға дейін. Қаралып отырған аумақта ұя салатын түр. Қарастырылып отырған аумақтың сирек сүтқоректілері айқын шөлдік сипаты бар солтүстік типтегі Арал-Каспий шөлдерінің зоогеографиялық аймағына жатады.

Шұбар күзен - *Vormela peregusna* - III санат. Ареалы тез қысқарып бара жатқан сирек кездесетін аң. Қоректену объектілерінің көптігіне байланысты сан тез өзгеріп

отырады. Қаралып отырған ауданда бұл аңның құмтышқан колонияларында сирек кездесуі мүмкін.

Сабаншы - *Felis manul* - III санат. Барлық ареал бойынша сирек кездесетін түр. Бозашы түбегінің шығысында кездеседі. Барлық жерде сирек таралған және анда-санда кездеседі.

Қарақал - *Lynx caracal* - I санат. Жойылып кету қаупі төнген сирек түр. ХҚҚО Қызыл кітабына енгізілген. Шыңдар жолағында кездесуі мүмкін.

Қарақұйрық - *Gazella subguturosa* - III санат. Сирек түр. Бірқатар аудандарда саны мен мекендейтін жерлері қысқарып барады. Қазақстандағы газелдер туысы мен киіктің кіші тұқымдасының жалғыз өкілі. Қазіргі уақытта оқшауланған Үстірт-Маңғышлақ популяциясы қалыптасты. Солтүстік шекара 47-ші параллель бойымен өтті, қазіргі уақытта ареалдың көп бөлігінде ол оңтүстікке қарай алысқа жылжыды.

Ақбөкен (киік) - *Saiga tatarica* - өте көне ақбөкен туысының жалғыз өкілі. Еуразия шөлі мен шөлейттерінің қоныс аударатын табындық жануарлары, бұл біздің фаунамыздың ең көне өкілі, Қазақстан Республикасының бірегей және құнды игілігі болып табылады. Айта кету керек, ақбөкен Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілмегенімен, Қазақстан Республикасының аумағында ақбөкендердің түрі ретінде толық жоғалуына әкелуі мүмкін ақбөкендер популяциясының деградациялануының алдын алу мақсатында қорғалатын түрлерге жатқызылған. Ақбөкен 1995 жылдан бастап жойылып кету қаупі төнген жабайы фауна мен флора түрлерінің (CITES) халықаралық саудасы туралы Конвенцияның II қосымшасына енгізілген және 2002 жылы ХҚҚО Қызыл тізіміне жойылып кету қаупі төнген түр ретінде енгізілген.

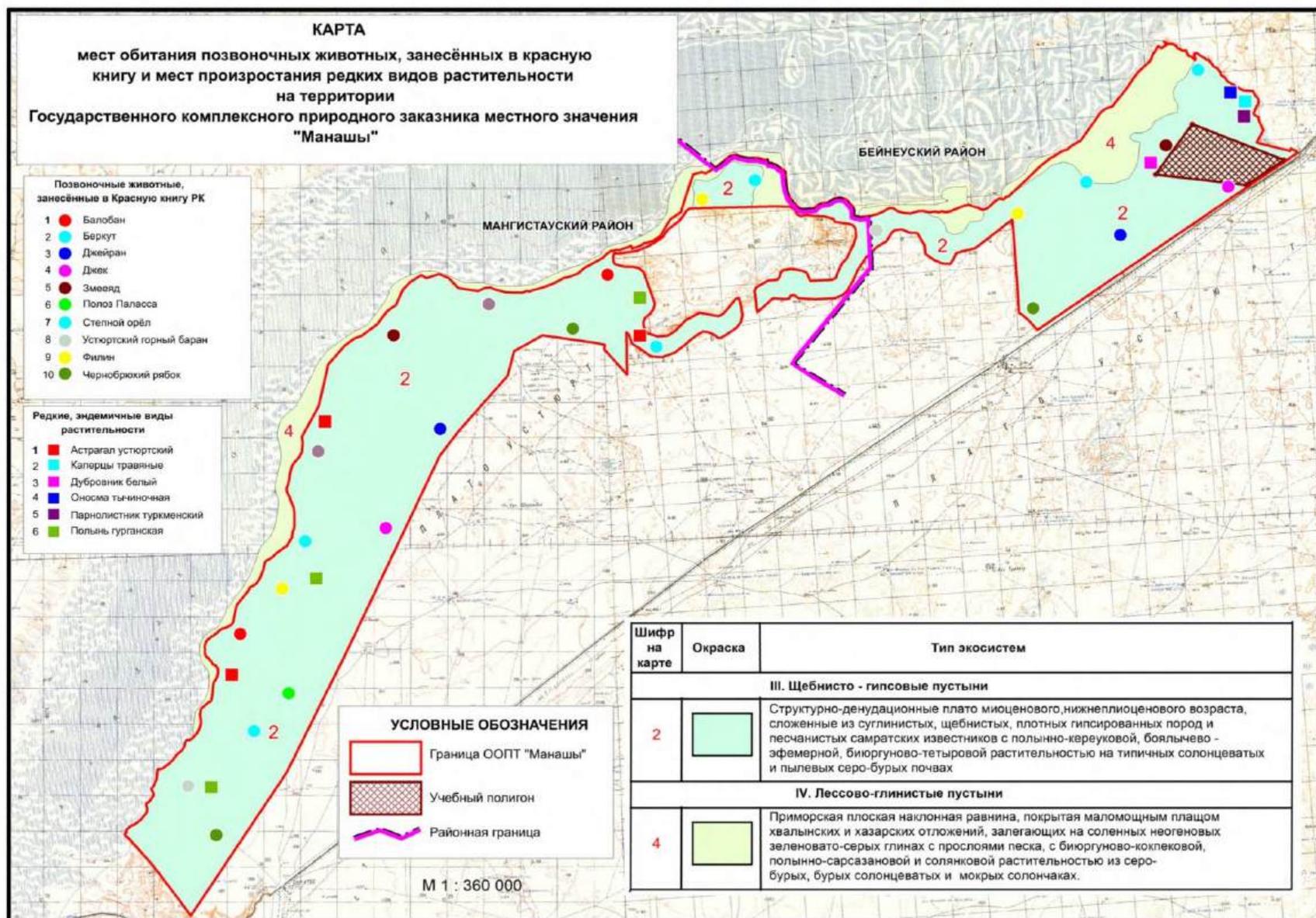
Үстірт арқары - *Ovis vignei arcal* - III санат. Саны мен ареалы шектеулі кіші түр. Шыңдарда, шың жолағында, ал үстіртте шыңның шетінен 2 км қашықтықта кездеседі. *O. v. arcal* ареалы Арал-Каспий су айырығының аумағында орналасқан және кемінде 3 популяцияны қамтиды: қазақстандық-солтүстіктегі Үстірттің солтүстік шыңынан оңтүстіктегі Қайасанирек кемерлеріне дейін (Плахов, 1994); солтүстік түрікмен - Үстірттің оңтүстік шыңнан Үлкен Балхан жотасына дейін (Ишадов, 1972; Горбунов, 1995); карақалпақ - Үстірттің шығыс шыңынан Сарықамыс шұңқыры мен Ақшақай ойпатына дейін (Мәмбетжұмаев, 1966).

2.10.1-суретте қызыл кітапқа енген жануарлар мен сирек кездесетін өсімдіктер түрлерінің тіршілік ету ортасының картасы ұсынылған.

2.10.2. Маусымдық стациялар және әртүрлі түрлердің қоныс аудару жолдары

Жергілікті маңызы бар «Манашы» табиғи қаумалының аумағы үстірт арқары сияқты өңірдің сирек кездесетін кіші түрі мен эндемиктерінің мекендеу орындарының бір бөлігін білдіреді. Сонымен қатар, тау арқары көп болған жылдары мұнда тұрақты болды. Мысалы, 1991 жылғы әуе есебі барысында Көгел тауынан Тұзбайыр сорына дейінгі Үстірт шыңының солтүстік учаскесінде үш жүз жетпіс үстірт арқары есептелді. Бұл - Маңғыстау облысындағы осы кіші түрдің жалпы саны шамамен алты мың басты құраған кезеңде болды.

Оның аумағы сонымен қатар ақбөкен топтарының маусымдық қоныс аудару өтетін және саны көп жылдары ақбөкеннің оңтүстік топтарының бірінің жазғы орындары орналасқан экологиялық дәліздің бір бөлігін қамтиды (Плахов, 2009). Оның бойында жыл сайын көктемде және күзде сулы-батпақты және басқа да құс түрлерінің топтары Ресей Федерациясының аумағындағы жазғы жерлерге және Оңтүстік Азия мен Африка елдеріне қыстауға ұшатын қоныс аудару дәлізінің шағын бөлігі орналасқан.



2.10.1-сур. Қызыл кітапқа енген жануарлардың мекендейтін және сирек кездесетін өсімдік түрлерінің өсетін жерлерінің картасы

Құстардың қоныс аударуы көктемгі және күзгі ұшу мерзімдері бойынша созылады. Көктемгі кезеңде көптеген түрлер Каспий теңізінің жағалау аумағы арқылы наурыз-сәуірде, күзгі кезеңде - қыркүйек-қазанда қоныс аударады. Қанаттылардың маусымдық ұшулары бірнеше бағыт бойынша өтеді. Құстар Каспийдің шығыс жағалауын бойлай ұшады және Ембі (Жем) атырауы ауданында екі ағынға бөлінеді, біреуі Ембі (Жем) өзенінің бойымен солтүстік-шығысқа қарай, екіншісі Жайық (Орал) өзенінің бойымен солтүстікке қарай қозғалады. Ұшып өтетін құстардың құрамы 154 астам түрден тұрады. Құстардың көктемгі қоныс аударуы наурыздың аяғынан мамырдың ортасына дейін, сәуірде ең қарқынды жүреді. Өңірдегі құстардың күзгі қоныс аударуы тамыздың ортасынан қарашаға дейінгі неғұрлым ұзақ кезеңді қамтиды. Қарастырылып отырған аумаққа қоныс аудару кезеңінде ақбөкендер кіруі мүмкін. Күзгі қысқы қоныс аудару солтүстіктен оңтүстікке қарай және қысқы - батысқа қарай, Каспий жағалауына қарай жүреді. Көктемгі қоныс аудару солтүстікке қарай құмнан және жартылай шөлейттен далаға қарай өтеді. Қоныс аударудың оңтүстік шекарасы климаттық жағдайлармен анықталады. Оңтүстік-солтүстік бағытында маусымдық қоныс аударулар қаракұйрықтарда өтеді. Үстірт арқары да маусымдық қоныс аударады. Маусымдық қоныс аударуларды жыртқыш иттердің өкілдері жасайды. Әскери полигонға арналған сұратылып отырған учаске табиғи қаумалдың солтүстік-шығыс шекарасына жақын орналасқан және шынның жоғарғы, жазық бөлігінде орналасқан. Жануарлар дүниесі жергілікті жердің ерекшелігін ескере отырып, жалпы алғанда, қаумал бойынша сондай түрлермен ұсынылған. Бұл қаракұйрық, ақбөкен, ителгі, бүркіт, үкі, қарабауыр бұлдырық, жорға дуадақ, дала қыраны мекендейтін жерлер, 2021 жылы қаумал аумағынан көмірсутек шикізатын өндіру үшін 55 455 га жерді алып қою және Қорғаныс министрлігінің қажеттіліктері үшін аумақты жоспарланған 5 000 га азайту нәтижесінде табиғи қаумалдың жануарлар әлеміне тұрақты алаңдаушылық көздері, мекендеу аймағының қысқаруы және қоныс аудару жолдарының өзгеруі түрінде елеулі залал келтірілетінін атап өткен жөн.

2.11. Экожүйелер. «Манашы» табиғи қаумалының ландшафтық ерекшеліктері

Биогеографиялық заңдылықтарды зерттеу үшін ландшафтішілік және ландшафтаралық байланыстардың механизмдерін анықтау үшін ландшафттық немесе ландшафттық-динамикалық тәсіл қолданылады. Оның мәні зерттелетін аумақтың барлық тірі және жансыз материалдық объектілері табиғи кешеннің дербес тең құқықты өзара байланысты элементтері ретінде қарастырылатындығында. «Манашы» табиғи қаумалының ландшафтық картасы *2.11.1-суретте* берілген.

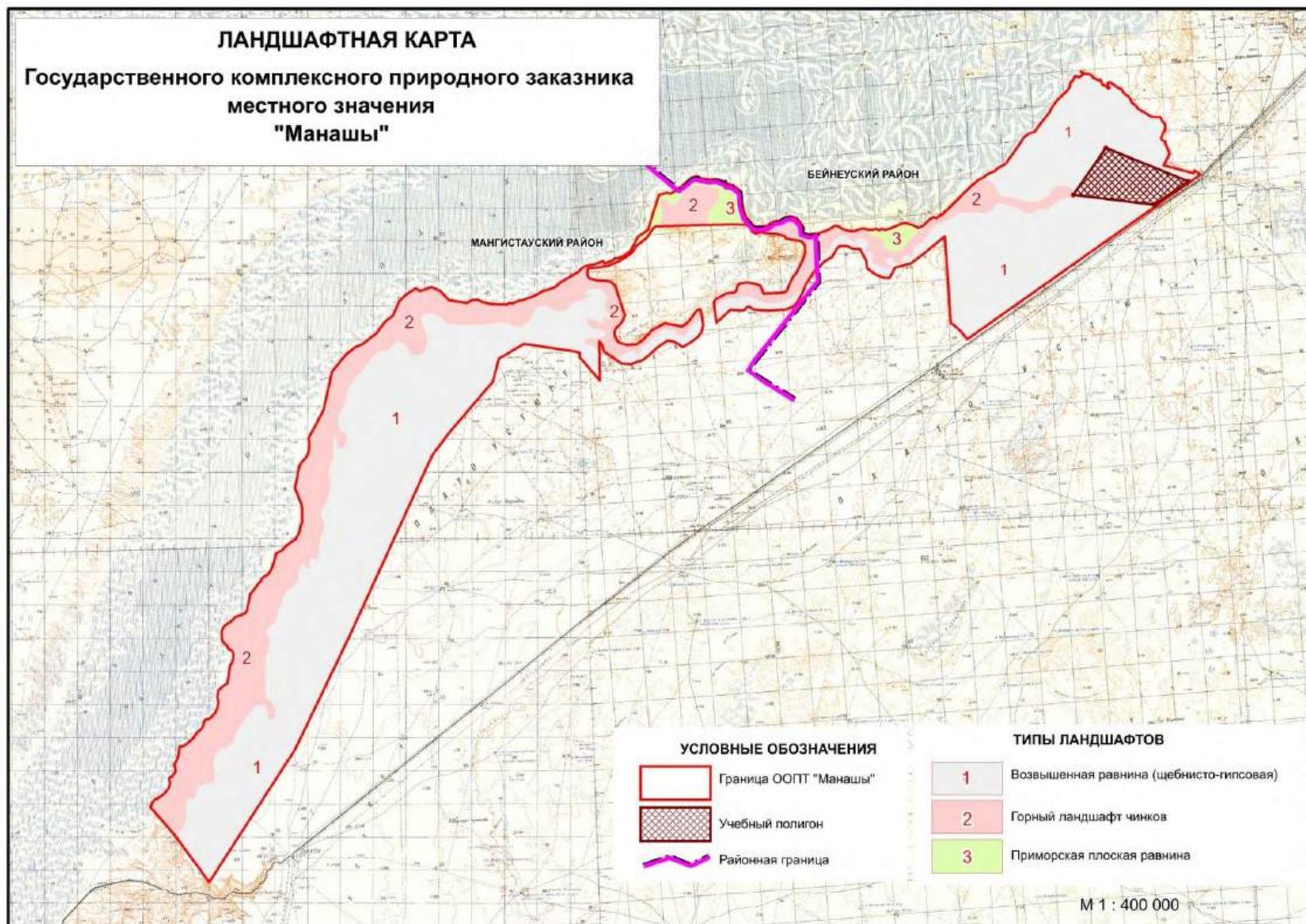
қарастырылатын аумақта ландшафт түрлері бөлінген:

- көтеріңкі жазық (қиыршық тасты-гипсті);
- шыңдардың таулы ландшафты;
- теңіз маңы көлбеу жазығы.

Әскери полигон үшін сұралған ландшафт көтеріңкі жазықтықпен ұсынылған.

Экожүйелер жердің ландшафтық саласының бір бөлігі болып табылады, осыған байланысты оларды қалыптасуының географиялық аясы ландшафт болып табылатын тұтас құрылымдық элементтер ретінде қарау орынды. Ландшафт ұғымы экожүйе ұғымына қарағанда әлдеқайда кең, ол тек биотаның генезисі мен эволюциясы туралы жалпы түсінік береді.

Экожүйелік тәсіл тірі организмдердің тіршілік ету ортасының жағдайларымен өзара байланыста жұмыс істеу ерекшеліктерін неғұрлым терең талдауға, олардың тіршілік әрекетінің оңтайлы және сындарлы шектерін айқындауға, динамикалық үрдістерді анықтауға, ресурстық әлеуетті бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ландшафттық тәсіл морфолитожүйелердің кеңістіктік және хорологиялық құрылымы туралы тұтас түсінік береді, онсыз кеңістіктік орналасу заңдылықтары мен экожүйелердің эволюциясын түсіну мүмкін емес.



2.11.1-сур.
«Манашы»
табиғи
қаумалының
ландшафтық
картасы

Бұл тәсілдердің екеуі де бір-бірін толықтырады, ал оларды кешенді пайдалану зерттеулердің сапалық деңгейін едәуір арттырады.

Экожүйе аумақтық бірлік ретінде «биогеоценоз» немесе «биотоп» ұғымдарына сәйкес келеді. Бұл біртекті рельефпен, топырақтың бір типімен немесе кіші типімен және экобиоморфтардың және тән түрлердің жалпы құрамымен бір ассоциацияға жататын өсімдіктер қауымдастығының жиынтығымен, түр құрамы мен өнімділігінің бірдей ауытқу диапазонымен, бір типті сабақтастық тенденциясымен, табиғи және антропогендік әсерлерге ұқсас реакциямен және оларға төзімділікпен сипатталатын аумақтың бөлігі. Экожүйе компоненттері арасындағы белгілі бір өзара байланыстар түрімен және сыртқы ортамен заттық-энергетикалық алмасумен сипатталады.

Қазақстан аумағында экожүйелердің таралуы ендік аймақтық заңына бағынады, бұл экожүйелердің 3 аймақтық типінің: орманды дала, дала және шөлді типтерінің біртіндеп ауысуына себепші болады.

Алайда, табиғи парктің аумағы кіретін шөлді аймақтардың табиғи аймақтылығының өзіндік схемасы бар, ол биіктіктің жоғарлауына және климаттың, гидрологиялық режимнің және экожүйенің барлық басқа қиғаш және биотикалық құрамдас бөліктерінің өзгеруіне байланысты табиғи жағдайлардың өзгеруіне байланысты.

2.11.1. Арал-Каспий өңірінің экожүйелері

Жалпы, экологиялық-генетикалық жіктеу бойынша, Арал-Каспий суайырығы аумағында Қазақстанның шөлді ландшафттарының 28 негізгі типінің 13 ұсынылған және 49 Орта Азия мен Қазақстан үшін белгіленген. Оның үстіне, осы типтердің 9 тек осы өңірге тән. Олардың барлығы Орталық Азия мен Қазақстанда жалпы аймақтық белдеуді құрмайтын жекелеген алаптар түрінде кездеседі (Бабаев және т.б., 1986). Бұл ландшафттардың келесі типтері:

I. Құмды шөлдер, өзен, көл және теңіз шөгінділерінің борпылдақ құмды, қалың қабаттарында дамыған. Олардың үлесіне Орта Азия мен Қазақстан шөлдері аумағының 40% астамы тиесілі. Олардың ішінде:

1) Плиоцен дәуіріндегі эолды құмдауыт жазықтар. Олардың рельефі негізінен тізбекті, құмды-шөлді, сұр-құба және такыр тәрізді ойпаңдардағы топырақтар; өсімдік жамылғысы-ақ сексеуіл, қызғылт жүзген, кейреук, жусан, құм өлең (Түрікменстандағы Заунгуз Қаракұмы және Үштағанқұм құмдары);

2) Жоғарғы плиоцен дәуірінің қалдық қыраттарындағы құмды денудациялық жазықтар. Олардың рельефі жайпақ бұйратты, тізбекті-төбелі; құмды-шөлді топырақтар, ойпаңдарда тақырлар және сортаңдар; өсімдіктер-ақ сексеуіл, эфедра, жусан, құм қараған, құм өлең (Түрікменстандағы Чильмамедқұм құмдары);

3) Палеоген дәуірінің делювиалды-пролювиалды құмды-сазды жазықтары. Рельефі жайпақ бұйратты, әлсіз көрінетін тізбекті; сұр-құба кебірлер мен сортаң топырақтар; өсімдіктері-жусан, эфедра, қара сексеуіл, таспашөп (Қазақстандағы Сам, Матай, Қарынжарық, Бостанқұм құмдары);

4) Неоген-төрттік дәуірінің эолды құмды жазықтары. Рельефі тізбеті - ұялы және тізбекті-барханды; құмдауыт-шөлді, такыр тәріздес және сортаңды топырақтар; өсімдіктері-ағаш тәрізді сораң, қызғылт жүзген, теріскен, жусан (Қазақстандағы Ірі және Кіші Борсық).

II. Құмдауыт-қиыршық тасты шөлдер. Орта Азия мен Қазақстанның құрғақ аумағының шамамен 18% алып жатыр:

5) Байырғы құмдауыт, мергельдер, тығыз балшық және карбонатты конкрециялар шығатын неоген дәуірінің құмдауыт эолды жазықтары. Рельефі тізбекті-ұялы барханды дақтармен; құмдауыт-шөлді, сұр-құба, такыр тәріздес топырақтар; өсімдіктері – ақ

сексеуіл, қызғылт жүзген, кейреук, ағаш тәріздес соран, жусан, тетыр, құм өлең (Түрікменстандағы Заунгуз Қаракұмдары).

III. Қиыршық тас-гипсті шөлдер. Орта Азия мен Қазақстанның 22% жуық шөлді аумағын алып жатыр:

6) типтік кебірленген және шаңды сұр-құба топырақтарда жусанды-кейреукті, ағаш тәрізді соранды-эфемерлі, бүйіргенді-бүртікті соранды өсімдіктері бар, саздақ, қиыршық тасты, тығыз гипстелген жыныстардан және құмдауыт сарматтық әктастардан құралған миоценді, төменгі плиоценді дәуірдегі құрылымдық-денудациялық үстірттер (Қаптанқыр, Түркіменстан мен Қазақстанның батысындағы Үстірт);

7) сұр-құба, сортаңдау және такыр тәрізді топырақтарда жусанды-қарағанды, кейреукті, тас бүйіргенді-баялышты өсімдіктері бар, сармат әктастарынан, малта тастардан және қиыршық тасты материалдардан құралған, неоген дәуірінің құрылымдық денудациялық сәл еңісті бұйратты, бөктер тәріздес үстірттері (Оңтүстік Үстірт);

8) сортаңдармен, сұр-құба кебірленген топырақтардағы сексеуілді, жусанды-бүйіргенді өсімдіктері бар, дің қалдықтары бар, әктасты, гипстелген және сазды жыныстардан құралған, жоғарғы миоцендік дәуірдің құрылымдық-денудациялық биік жазықтары (Үстірт);

9) сұр-құба және құба топырақтардағы кейреукті-боз жусанды, эфемерлі-бұталы өсімдіктері бар, құмдауыттармен, әктастармен және бор және неогендік дәуірдің тақтатастарынан құралған құрылымдық-денудациялық бөлшектелген үстірт (Маңғышлақ түбегі).

IV. Лесты-сазды шөлдер. Орта Азия мен Қазақстанның құрғақ жерлерінің шамамен 12% алып жатыр:

10) Сортаңдалған сұр-құба, құба кебірленген топырақтардағы бүйіргенді-көкпекті, жусанды-сарсазанды және соранды өсімдіктері бар, сортаңданған неогенді жасылдау-сұр балшықтарда, құм қабаттары бар саздақтарда жатқан хвалын және хазар шөгінділерінің жұқа қабатты жабынымен жабылған теңіз маңы жайпақ еңісті жазық (Бейнеу кентінің ауданында);

11) Құба кебірленген топырақтардағы шеркезді-жусанды-бүйіргенді, еркек-соранды өсімдіктері бар, балшықтардан, саздақтардан тұратын хвалын және жаңакаспий дәуірінің теңіз маңы жағасындағы аккумулятивті көлбеу жазығы (Бозащы түбегі);

V. Сортаңды шөлдер. Орта Азия мен Қазақстанның құрғақ жерлерінің шамамен 8% алып жатыр:

12) Сарсазанды-сорқаңбақты, кермекті-соранды өсімдіктері бар қатты сортаңданған ірі дәнді қабыршақты-гипстелген құмдардан тұратын жаңакаспий және қазіргі заманғы жастағы аккумулятивті-теңіздің көлбеу сортаңды жазықтары (Каспий маңының шығыс бөлігі);

13) кедей соранды өсімдіктері бар балшықтардан, саздақтардан, құмдардан, құралған жоғарғы төрттік және қазіргі заманғы жастағы аккумулятивті-теңіздік теңіз маңы жағалауындағы ойпаңдар (Қазақстандағы Өлі Қолтық).

Арал-Каспий суайырығының тағы бір ерекшелігі мұнда карстың әртүрлі формаларының (ұсақ табақшалы, ойпаңдар, понорлар, шұңқырлар, тік немесе асылып тұрған жақтары бар ірі ойықтар («ан»), құдықтар, үңгірлер, шұңқырлар және аңғар тәріздес ойпаттар) кеңінен таралуы болып табылады. Бұл өңірді Тұран жазығының ерекше Маңғышлақ-Үстірт карсты провинциясына бөлуге мүмкіндік берді.

Арал-Каспий суайырығының аумағындағы геологиялық құрылымы, үстіңгі бетінің құрылымы және топырақтық-ботаникалық жағдайлары бойынша мынадай ірі геоморфологиялық аудандар бөлінеді: Каспий маңы ойпаты, Үстірт жазығы, шыңдар-кемерлер жүйесімен шектелген (Солтүстік, Шығыс, Оңтүстік және Батыс кіші аудандар), Таулы Маңғышлақ, Жазық Маңғышлақ, Қарабоғаз маңы (Жаңақ) және Заунгуз Қаракұмы (Фаизов, 1970; Бабаев және т.б., 1986). Орталық орынды рельефінің сипаты бойынша аридті-денудациялық дің үстіртіне жататын Үстірт платосы алады.

Карстпен тығыз байланысты өңірдің тағы бір ерекшелігі - ойықтар мен үңгірлердің көп болуы, олар да ойықтармен жиі ашылады. Олардың ішіндегі ең ірілері – Булы - Ойық (тереңдігі 120 м, ұзындығы 140 м астам), Сарықамыс (ұзындығы 200 м жуық), Омаратинская тармақтары бар негізгі жүрістің ұзындығы 342 м) үңгір-шахтасы (Гвоздецкий, 1981).

2.11.2. «Манашы» табиғи қаумалының экожүйесі

Жобаланатын қаумал орналасқан учаскеде экологиялық-генетикалық жіктелуі бойынша морфоструктуралық және литоэдафиялық қатынаста «экожүйе» ұғымына жақын шөлді ландшафттардың мынадай дербес типтерін бөліп көрсетуге болады. (Бабаев және т.б., 1986):

III. Қиыршық тас-гипсті шөлдер:

2) типтік кебірленген және шаңды сұр-құба топырақтардағы жусанды-күйреуікті, баялышты-эфемерлі, бүйіргенді-бүртікті сораңды өсімдіктері бар саздақ, қиыршық тасты, тығыз гипстелген жыныстардан және құмды сармат эктастарынан құралған миоценді, төменгі плиоценді дәуірдегі құрылымдық-денудациялық үстірт; Жобалық аумақтың көп бөлігін алып жатыр (Жаманайрақты тауының үстірті мен шыңға іргелес жоғарғы үстірт).

IV. Лесты-балшықты шөлдер:

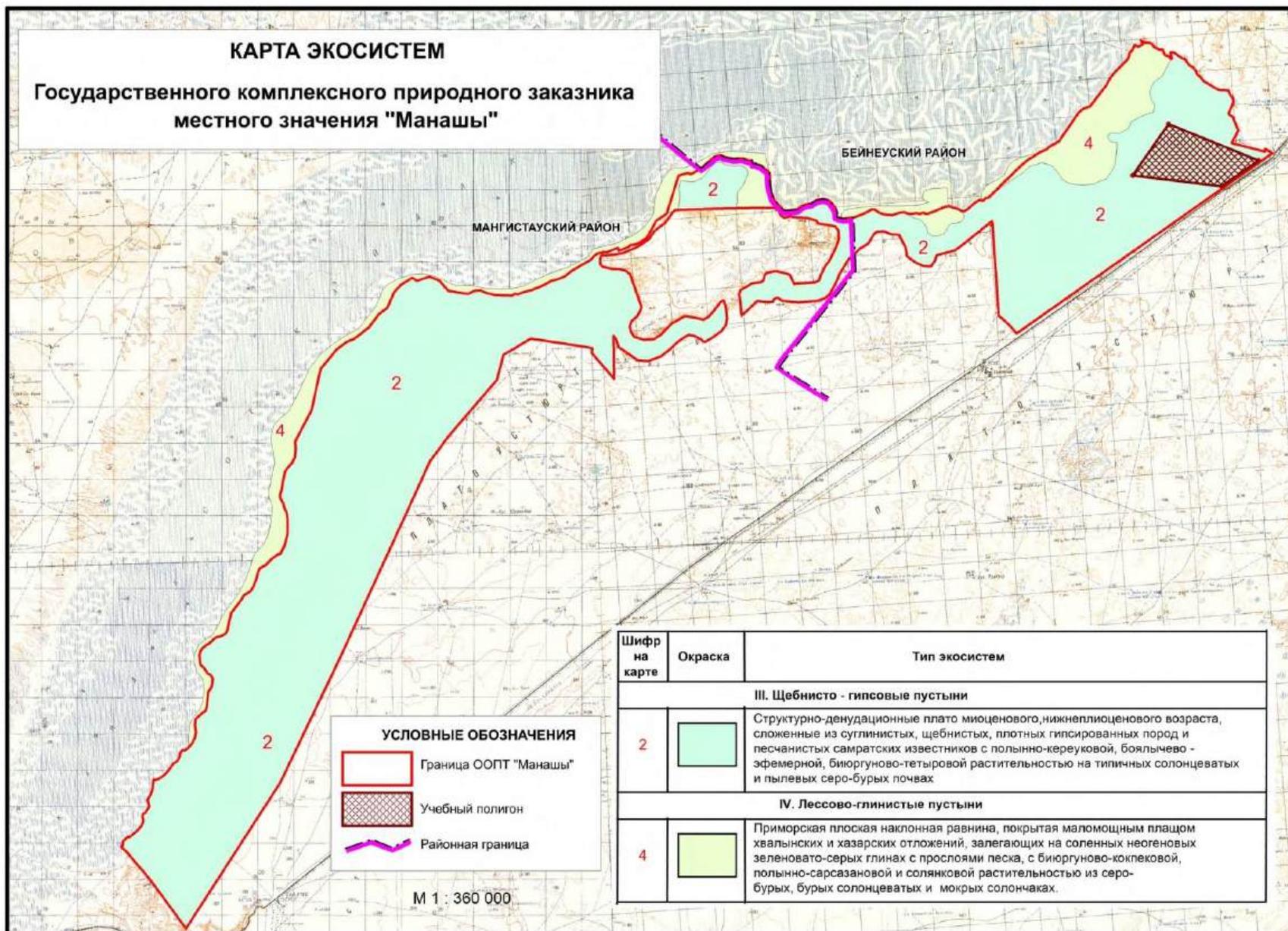
Сортаңдалған сұр-құба, құба кебір топырақтардағы бүйіргенді-көкпекті, жусанды-сарсазанды және сораңды өсімдіктері бар, сортаңданған неогенді жасылдау-сұр балшықтарда, құм қабаттары бар саздақтарда жатқан хвалын және хазар шөгінділерінің жұқа қабатты жабынымен жабылған теңіз маңы жайпақ еңісті жазық. Жобаланатын қаумал аумағының оңтүстік-батысында кездеседі;

Осылайша, жобаланатын қаумал аумақтарында 2025 жылғы жағдай бойынша Арал-Каспий суайырығының он үш шөлді ландшафтының екеуі ұсынылған (Бабаев және т.б., 1986).

Карсттың түрлі формаларынан жобалық аумақта ұсақ табақша, ойпаттар, понорлар, шұңқырлар, құдықтар, қазан шұңқырлар мен аңғар тәріздес ойпаңдар кездеседі (Гвоздецкий, 1981).

«Манашы» табиғи қаумалының экожүйелер картасы 2.11.2-суретте келтірілген.

Әскери полигон үшін сұралып отырған аумақ қиыршық тас-гипсті шөлдер болып табылатын экожүйенің ішінде орналасқан.



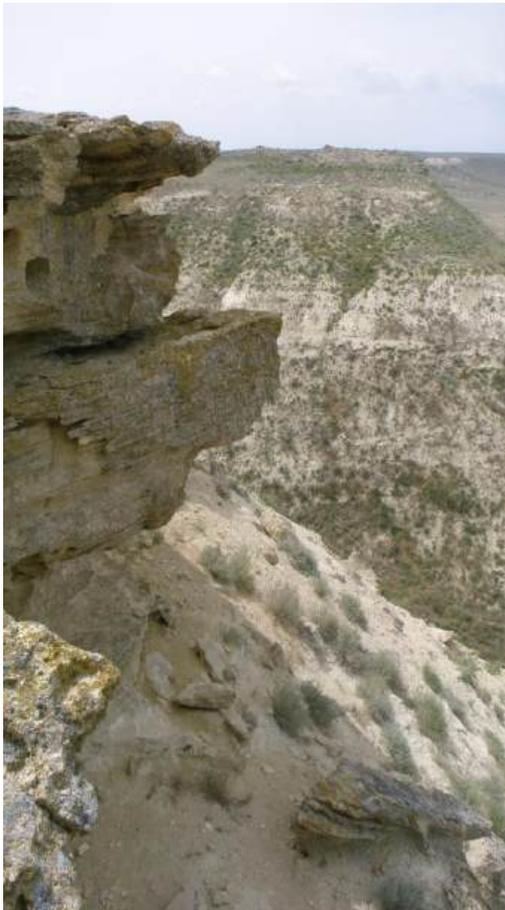
2.11.2-сурет.
 «Манашы» табиғи қауамалының экожүйелер картасы

3. Зерттелетін аумақтағы мемлекеттік табиғи-қорық қорының экологиялық жүйелері мен объектілерінің жай-күйі, тәуекелдер, сақтау қаупі және оларды күзету, қорғау, қалпына келтіру және пайдалану шаралары

3.1. Бірегей табиғи кешендер мен объектілер

«Манашы» табиғи қаумалының аумағында Республикалық маңызы бар мемлекеттік табиғи-қорық қоры объектілерінің тізбесіне енгізілген объектілер жоқ (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 28.09.2006 жылғы № 932 қаулысы).

Геоморфологиялық формалар - шыңдардың (3.1.1 - 3.1.7- суреттер), сирек кездесетін жануарлар мен өсімдіктердің, атап айтқанда үстірт арқарының (арқардың кіші түрі), ақбөкеннің, қарақұйрықтың және басқалардың ерекше үйлесімінен құралған бірегей табиғи экожүйелер өте қызықты және мәртебеге лайық.



3.1.1-сурет



3.1.2-сурет



3.1.3-сурет



3.1.4-сурет



3.1.5-сурет



3.1.6-сурет



7.1.7-сурет

3.2. Флораның сирек түрлері

Маңғыстау облысының «Манашы» табиғи қаумалы аумағында кездесетін кейбір сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түрлердің сипаттамасы



3.2.1.-сурет Леман сексеуілшесі
Arthrophytum lehmannianum

ұшқа айналады. Гүлдері 2 сопақша-ланцетті өткір бұтақшалардың арасына орналасқан. Гүлшоғы шар тәрізді. Гүл серік жапырақшалары жұмыртқа тәріздес, жарғақты көмкерілген, жемісі қатты, арқасы дөңес, жоғарғы жартысында жоғары шығып тұратын, бүйрек тәріздес жарғақты қанаттары бар.

Қазақстанда таралуы. Түр Үстірт, Маңғышлақ және Қызыл құмдарда кең таралған.

Экология және биологиясы. Сортаңданған құмдар, дымқыл сортаңдардың шеттері, қиыршық тасты-тасты шөлдерде. Ол маусымнан қазанға дейін гүлдейді.

Түрдің ареалы мен санының өзгеру тенденциясы. Зерттелмеген.

Шектеуші факторлары. Мұнай кен орындарын игеру, мал жаю.



3.2.2-сурет. Қара сексеуіл
Haloxylon aphyllum

Леман сексеуілшесі - Arthrophytum lehmannianum Bunge.

Тұқымдасы - *Chenopodiaceae* Vent. – Алаботалар.

Ерекше жағдайларда өсетін азайып бара жатқан түр (3.2.1-сурет).

Морфологиясы. Аласа жартылай бұташа биіктіктігі 20 см, тамыры қалың және сүректенген бөлігі қалың бұталы. Жылдық бұтақтар тармақталған немесе қарапайым, жапырақтары сарғыш-жасыл сияқты.

Жапырақтары қарама-қарсы, түбінде сәл біріктірілген, қуыстарында бұйра қылшықтары бар, ауытқыған және төмен иілген, біртіндеп өте ұзын, қатты өткір

Қорғау шаралары. Түр жоспарланған қаумалдар мен қорықтарда қорғалуы мүмкін.

Қара сексеуіл - Haloxylon aphyllum (Minkw.) Pjin.

Тұқымдасы - *Chenopodiaceae* Vent. – Алаботалар.

Азаюы Көптеген өңірлерде түр отын үшін жойылған (3.2.2-сурет).

Морфологиясы. Ағашы немесе бұта биіктіктігі 10 м дейін, қисық, қалың бұтақты діңімен, күңгірт сұр қабығы және ашық сұр бұтақтары бар. Жылдық өскіндер көкшіл немесе жасыл, мүшелі,

шырынды, күзде ішінара түседі, балауса өсімдіктерде шығып тұрады, ескілерде - төмен түскен.

Жапырақтары тарылғанға дейін қысқарады, сирек қарама-қарсы дөңесті, доғал немесе өткір. Гүлдер өте ұсақ, жалғыз, шұқырлы. Гүл серік жапырақшалары жұмыртқа тәрізді, жарғақ, түкті, жемістері бар кезінде ұштары дерлік дөңгелек қанатты, диаметрі 8-12 мм, негізі дөңгелек немесе сыналы.

Қазақстанда таралуы. Түрі Солтүстік Үстірт, Торғай, Арал маңы, Бетпақдала, Мойынқұм және Балқаш өңірінің солтүстік және орта шөлдерінде кең таралған.

Экология және биологиясы. Құмдар арасындағы сортаңдар, сазды топырақтар, тақырлардың шеттері көбінесе ақ сексеуілмен бірлескен алқағаштар құрайды. Сәуір-маусымда гүлдейді, қыркүйекте жеміс береді.

Түрдің ареалы мен санының өзгеру тенденциясы. Түрдің табиғи алқағаштары едәуір азайды, олар бірқатар жерлерде жасанды екпелермен ауыстырылды.

Шектеуші факторлары. Мұнай кен орындарын игеру, мал жаю, отын үшін кесу.

Қорғау шаралары. Түрі қорғалмайды. Табиғи алқағаштардың жай-күйіне мониторинг жүргізу мақсатында оларды іздеу және тіркеу қажет.



3.2.3-сурет. Ақ сексеуіл
Haloxylon persicum

Ақ сексеуіл - Haloxylon persicum
Bunge.

Тұқымдасы - *Chenopodiaceae* Vent. –
Алаботалар.

Азайып бара жатыр. Во многих регионах вид истреблен на дрова (Рисунок 3.2.3.).

Ағаш немесе бұта биіктігі 5 м, дейін қисық діңді, ашық сұр қабықты және бұтақтары ақ түсті. Жылдық өскіндері ашық жасыл, мүшелі, күзде ішінара түседі, балауса өсімдіктерде шығып тұрады, ескілерде - төмен түскен. Жапырақтары сабаққа қарай қысылған үшбұрышты, үшкір, қабыршақты қабыршақтарға дейін қысқарады. Гүлдері жалғыз, қуыс, өсуі тоқтаған өте қысқа бұташаларға орналасқан. Гүл серік жапырақшалары қабыршақты, доғал, жеміс берген кезде

жоғарғы жағы дөңгелек, қанаттары аздап бұралған, түбі дөңгеленген немесе жүрек тәрізді, диаметрі 9-12 мм.

Қазақстанда таралуы. Түр Қазақстанның оңтүстік бөлігіндегі шөлдер мен аласа тауларда таралған.

Экология және биологиясы. Құмдар және тасты беткейлер. Сәуір-мамырда гүлдейді, қыркүйек-қазанда жеміс береді.

Түрдің ареалы мен санының өзгеру тенденциясы. Түрдің табиғи алқағаштары қатты азайған, бірқатар жерлерде жасанды екпелермен отырғызылған.

Шектеуші факторлары. Мұнай кен орындарын игеру, мал жаю, отын үшін кесу.

Қорғау шаралары. Түрі қорғалмайды. Табиғи алқағаштардың жай-күйіне мониторинг жүргізу мақсатында оларды іздеу және тіркеу қажет.



3.2.4-сурет. Гурган жусаны

Гурган жусаны - *Artemisia gurganica* Krasch. Тұқымдасы- *Asteraceae* Dumort. – Астралылар. Шығыс Каспий маңы эндемигі (3.2.4-сурет).

Морфологиясы. Жартылай бұташа, биіктігі 30-45 см. Ақшыл түсті, қалың киіз-болып қалған өсімдік. Тамыры тік, ағаштанған, көптеген қысқарған жеміссіз өскіндер шығарады, олар жеміс беретін сабақтарымен борпылдақ шым құрайды. Жемісті сабақтары аз, негізі көтеріліп, жоғары тармақталған, бұтақтары көлденеңінен ауытқыған, әлсіз жапырақты. Жапырақтары ұзын-жұмыртқа тәрізді,

ұзындығы 3-4,5 см және ені 2,5 см дейін, қысқа жапырақшалы, түбірінде қауырсынды құлақшасы бар, киіз-түкті, екі рет, сирек үш рет қауырсынды. Жапырақ шеті тілімдері сызықты, ұзындығы 3-5 мм. Гүл маңы жапырақтары отырған, төменгі жапырақтары қауырсынды, жоғарғысы - қарапайым. Гүлшоғыры-кең сыпырғышты, сабағынан ауытқыған көптеген 25 см дейін бүйір бұтақшалары бар. Себеттері шар тәрізді, ұзындығы 2-3 мм, тік немесе сәл салбырап, отырған. Орамның жапырақтары қалың киіз-түкті, сыртқы жұмыртқа тәрізді, ішінен қысқа, ішкі эллиптикалық, қабыршақты жиектелген. Гүлдері қос жынысты, 3-4 себетте.

Қазақстанда таралуы. Үстірт және Маңғышлақ.

Экология және биологиясы. Кебірлер, сазды, әктасты және өрескел қаңқалы топырақтар, кей жерлерде басым. Тамыз-қазан айларында гүлдейді.

Түрдің ареалы мен санының өзгеру тенденциясы. Табиғи ортаға антропогендік пресса нәтижесінде азаю жағына қарай дамиды.

Шектеуші факторлары. Мұнай кен орындарын игеру, мал жаю, жол дигрессиясы.

Қорғау шаралары. Түр жоспарланған қаумалдар мен қорықтарда қорғалуы мүмкін.

Кәдімгі жұмсақжемiс - *Malacocarpus crithmifolius* (Retz.) C.A. Mey.

Тұқымдасы *Peganaceae* Tieg. – Гармалалар

Сирек кездесетін, реликті түр (3.2.5-сурет).

Морфологиясы. Бұталар биіктігі 1 м дейін, қабығы ақшыл. Сабақтары жіңішке, тармақталған, жайылған; жапырақшалары өте ұсақ, ланцетті, кейде кесілген. Жапырақтары жалаңаш, суккулентті, кезекті, екі рет кесілген. Гүлдері жалғыз, ұзын, ұзындығы 1,5-2 см, гүл шоғыры, сары, 5 ланцетті жапырақшалары бар. Жапырақшалары жиі сызықтық-ланцетті, негізі біріккен.

Аталықтарының төменгі жағында кеңейтілген жіптері бар.

Жемісі - шырынды, дөңгелек, 3 - ұялы жидек, ұзындығы 6-10 мм, қызыл түсті.

Қазақстанда таралуы: Маңғышлақ және Үстірт.



3.2.5-сурет. Кәдімгі жұмсақжемiс *Malacocarpus crithmifolius*

Экология және биологиясы. Ксерофит. Тасты беткейлерде, жартастарда, сазды және конгломератты жалаңштанған жерлерде. Сәуір - маусымда гүлдейді, шілде - тамызда жеміс береді. Жемістердің пісуі бір мезгілде емес. Көбеюі тұқымды, вегетативті.

Түрдің ареалы мен санының өзгеру тенденциясы. Жеке дарактармен кездеседі. Түрдің санының азаю тенденциясы бар.

Шектеуші факторлары. Өсу орындарындағы шаруашылық қызмет.

Қорғау шаралары. Түр Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген (1981).

Рихтер сораңы – *Salsola richteri* (Моq.) Kar.ex Litv.

Тұқымдасы - *Chenopodiaceae* Vent. – Алаботалар.

Түр қорғалмайды. Мәртебесі анықталмаған.



Морфологиясы. Биік бұта (3.2.6-сурет) немесе ақшыл сұр қабығы бар аласа ағаш. Жапырақтары кезекті ұзындығы 4-8 см, жіп тәріздес, қысқа өткір ұшты, түбінде кеңейтілген, кеңеюден жоғары – созылған. Гүл серік жапырақтары кең ланцентті.

Түр Үстірт, Батыс Үстірт шырдары, Маңғышлақ, Моната маңында таралған.

Экология - құмды шөлдер.

3.2.6-сурет. Рихтер сораңы

Salsola richteri

Молочай твердобокальчатый - *Euphorbia sclerocyathium* Korov. et M.Pop.

Семейство – *Euphorbiaceae* Juss. – Молочайные.

Статус – редкий, почти эндемичный, реликтовый вид Прикаспийских пустынь.

Морфологиясы. Биіктігі 20-70 см жартылай бұта, көкшіл, жалаңштанған (3.2.7-сурет). Сабақтары көп, тік, негізінен қатты тармақталған. Жапырақтары қалың, отырған, тұтас пішінді, ланцет тәрізді-эллиптикалық, сирек сызықтық-ланцет тәрізді. Ұзындығы 4,5 мм, шар тәрізді-жұмыртқа тәрізді, тегіс қорапша. Тұқымдары жұмыртқа тәрізді, ұзындығы 2-3 мм, бозғылт сұр. Мамыр-тамыз айларында гүлдейді, маусым-қыркүйек айларында жеміс береді.



3.2.7-сурет. Берік сүттіген
Euphorbia sclerocyathium

Таралуы. Үстірттің батыс шыңы, Солтүстік Үстірт, Кауынды ойпаты, Сенгіркүм құмдары.

Экологиясы. Тасты және құмдауыт шөлдер, сортаңдар, сортаңданған сұр-құба топырақтар.

Саны. Анда-санда жекелеген және шағын топтармен кездеседі.

Сан мен ареалының өзгеру себептері: жерді игеру кезінде тіршілік ету орындарының бұзылуы. Қорғау шаралары: Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген (1981). Популяцияларға бақылау жасау қажет.



3.2.8-сурет. Үстірт таспашөбі
Astragalus ustiurtensis

Үстірт таспашөбі – *Astragalus ustiurtensis* Bunge.

Тұқымдасы - *Fabaceae* Lindl. – Бұршақ

Мәртебесі - сирек кездесетін эндемикті түр.

Морфологиясы. Көпжылдық биіктігі 15-25 см (3.2.8-сурет). Өркендер мен жапырақтары қалың төмен басылған сұр. Сабақтары жайылған, созылған. Сәуір-маусымда гүлдейді, маусым-шілдеде жеміс береді. Таралуы - Маңғышлақ және Үстірт.

Экологиясы - балшықты және тасты топырақтар, жиі тақыр шетінде.

Қорғау шаралары - түр қорғалмайды.



3.2.9-сурет. Синтенис қаражемісі
Rhamnus sintenisii

Синтенис қаражемісі- *Rhamnus sintenisii* Rech. fil.

Тұқымдасы *Rhamnaceae* R.Br. – Қаражемістер.

Мәртебесі - анықталмаған, таулы Түрікменстан мен Иран флорасының өкілі.

Морфологиясы. Қатты тармақталған бұта, биіктігі 2,5 м дейін (3.2.9-сурет). Қабығы ашық сұр - кара түске дейін. Жемісі – үлестес жидек. Сәуір-маусымда гүлдейді, шілде-тамызда жеміс береді.

Экологиясы-шыңның тасты-қиыршық тасты беткейлерінде.

Таралуы. Маңғышлақ, Үстірттің батыс шыңы, Маната.

Қорғау шаралары. Түр қорғалмайды.

Мәдениетке енгізу үшін қызығушылық тудырады.

Аталық айлауық – *Onosma staminea* Ledeb. (3.2.10-сурет).

Тұқымдасы – *Boraginaceae* Juss. –

Мәртебесі - ерекше жағдайларда өсетін сирек кездесетін түр.

Морфологиясы. Көпжылдық биіктігі 15-30 см. Сәуір-мамырда гүлдейді, мамыр-маусымда жеміс береді.

Таралуы - Каспий маңы ойпаңының аласа таулары, Ембі қыраты, Маңғышлақ, Үстірт, Үстірттің Батыс шыңы, Манашы өзенінің жайылмасы.

Экологиясы. Борлы таулар және әктасты беткейлер.



3.2.10-сурет. Аталық айлауық
Onosma staminea

Қорғау шаралары - түр қорғалмайды. **Шөптесін кеуел** - *Capparis herbacea* Willd.



3.2.11-сурет. Шөптесін кеуел
Capparis herbacea

Тұқымдасы – *Capparaceae* Juss. – Кеуелдер.

Мәртебесі - сирек кездесетін түр.

Морфологиясы. Тік, терең тамырлы, жалаңаштанған немесе сәл үлпек жартылай бұта (3.2.11-сурет).

Көп сабақты, төселген, ұзындығы 2 м дейін; сабақтары түзу немесе иілген сары тікенектер түрінде; жапырақтары қысқа сабақты, дөңгелек, кері жұмыртқа немесе эллипс тәрізді, кейде үшкір ұшты, балауса жапырақтары мен бұтақтардың ұштары көбінесе ақ-түкті; гүлдері ірі, диаметрі 4-8 см., жеке, гүл сабақтары ұзын, жапырақтарының қуысында бір-бірден орналасқан; жапырақшалары сыртынан қысқа үлпілдек, ойыс ұшталған жұмыртқа тәрізді, гүл күлтесі ақ немесе қызғылт, 3-

4 см дейін; Аталықтары көп; сабақта аналық түйіні бар, ұзындығы 3-5 см; қауашағы дөңгелек-сопақша, қалың, 2-4 см ұзындыққа түбі аздап созылған; тұқымдары бүйрек тәрізді, диаметрі шамамен 3 мм, құба, нүктелі.

Мамыр-тамызда гүлдейді және жеміс береді.

Шөлдің балшықты және қиыршық тасы, жиі кебірленген топырақтарында, таулардың төменгі белдеулерінің беткейлерінде және олардың шлейфтерінде, бос жерлерде және егістіктерде өседі.

Қазақстанда таралуы. Ол Каспий маңы, Манашы өзені, Торғай өңірі, Солтүстік және Оңтүстік Усть-Урть, Бетпақдала, Мойынқұм, Балқаш маңы, Түркістан, Жоңғар, Іле және Қырғыз Алатауы, Қаратау, Батыс Тянь Шаньда кездеседі.

Шаруашылық маңызы. Гүл бүршіктері жеуге жарамды және «каперстер» деген атпен белгілі. Сондай-ақ, жемістер (қияр) жеуге жарамды, оларды жаңа піскен және маринадталған түрінде тұтынуға болады. Тұқым майы тағамға жарамды. Жақсы балшырынды өсімдік.

Қорғау шаралары - түр қорғалмайды.



3.2.12-сурет.. Түрікмен түйетабаны
Zygothymus turcomanicus

Түрікмен түйетабаны - *Zygothymus turcomanicus* Fisch. Bunge (3.2.12-сур.).

Тұқымдасы - *Zygothymaceae* Lindl. – Түйетабандар.

Мәртебе - ерекше жағдайларда өсетін сирек кездесетін түр. Морфологиясы. Биіктігі 25 см дейін көпжылдық өсімдік. Тамыр қалың, көпұшты. Сабақтары жалаңаштанған, түзу. Жемісі-ұзындығы 35 мм дейін ұзын цилиндр тәрізді қанатсыз қауашақ. Мамыр-маусым айларында гүлдейді, маусым-шілде айларында жеміс береді.

Таралуы-Қазақстанның батысындағы борлы және әктасты аласа таулар, Үстірт, Манашы өзенінің жайылмасы..

Қорғау шаралары-түр қорғалмайды



3.2.13-сурет. Лерха жусаны
Artemisia lercheana

Лерха жусаны - *Artemisia lercheana*

Көпжылдық. Өсімдікті қолданылуы.

Өсімдіктер келесідей қолданылады: жемшөптік, өндірісте пайдаланылады.

Жартылай бұташалардың тіршілік формасы (3.2.13-сурет), шөп, көпжылдық, шым тәріздес.

Өсімдіктің сыртқы белгілері.

Гүлдері: негізгі түсі – қызғылт; көлемі - 1 см дейін; гүлсерігі актиноморфты, көзге түсе бермейтін, тұтасқан; негізгі түсі – сары; күлтелер саны – 5; негізгі түсі – жасыл, қызыл; гүлшоғыры – масақ немесе себет немесе сыпырғыш.

Жапырақтың сыртқы белгілері: бөліктенуі – қауырсынды; бөліктенусіз; түгі – жабыса орналасқан; бөліктенуі – тілімделген; бөліктенуі – қауырсынды; беті сұрғылт-көгілдір немесе балауызды жабыны бар; күрделілік реті – 2; жапырақтары ұшында; күрделілік реті – 2-ден жоғары; ұшы дөңгелек; бекінуі – отырмалы; жиегі тегіс; жапырақтары – жай; бекінуі –

сағақты; негізі сына тәрізді; пішіні – сопақ немесе эллипс тәрізді; пішіні – сызықты; түгі – қалың; бөліктенусіз; пішіні – сопақ немесе эллипс; түгі – жұмсақ немесе жібектей.

Өркендердің ерекшелігі: жапырақтардың өркендегі орналасуы – кезектесіп; жапырақтардың сабақ бойымен орналасуы; түгі – қалың, жұмсақ немесе жібектей, жабыса орналасқан; өркендері тік өседі

Жемістер: түсі құба реңктері бар; типі құрғақ; құрғақ тұқымды.

Экологиясы. Ылғал қажеттілігі, экология ылғал қажеттілігі, қоректік заттарға қатынасы, олиготроф, көлеңке сүйгіш. Сазды кебірленген топырақта өседі.

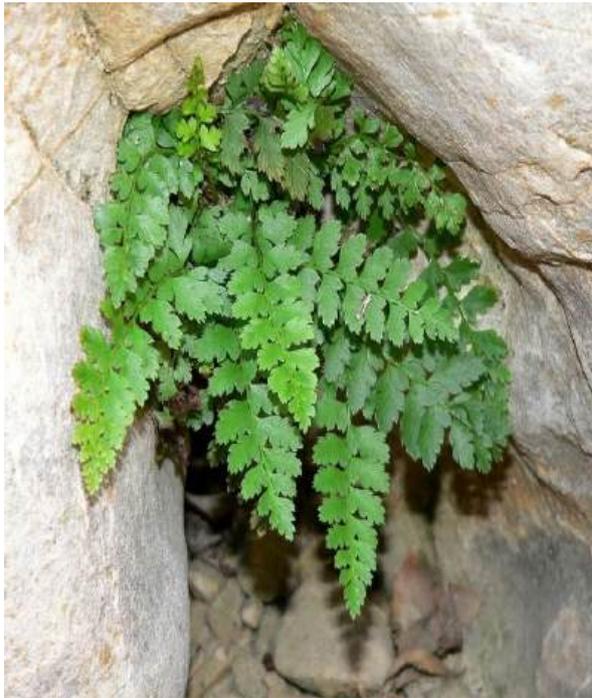


Рисунок 3.2.14. Эфедра золотистая
Ephedra viridis:

Сары эфедра - *Ephedra viridis*

Эфедралар тұқымдасына жатады, жалғыз сақталған Эфедра туысы болып табылады, жалаңаш тұқымдыларға жатады және негізінен бұталардан тұрады. Туыстың өкілдері көбіне тамырсабақ арқылы көбейеді. Сабақтары жасыл және фотосинтездеуге қабілетті. Жапырақтары қарама-қарсы немесе күлтеленіп орналасады. Әдеттегі қабыршақты жапырақтары түбінде бірігіп сағақ түзеді және көбіне шыққаннан кейін көп ұзамай түсіп қалады. Шайыр жүретін жолдары жоқ. Көптеген түрлерде хлорофилсіз, фотосинтездей алмайтын қалдық жапырақтар болады, ал ересек кезінде ұзындығы 5 см дейін, ені 0,5–1 мм (0,020–0,039 дюйм) болатын қалыпты, жіңішке, жапыраққа ұқсас өркендер дамиды. Өсімдік екіүйлі, күлтебасындағы тозандар түтікшелері 1-10 дана, олардың әрқайсысы айқасқан құрғақ гүлшоғыр қатарынан тұрады. Тозаңы бедерлі. Аналық түтікшелер де күлтебасына жиналады, гүлшоғырлары бір тұқым қаузысын

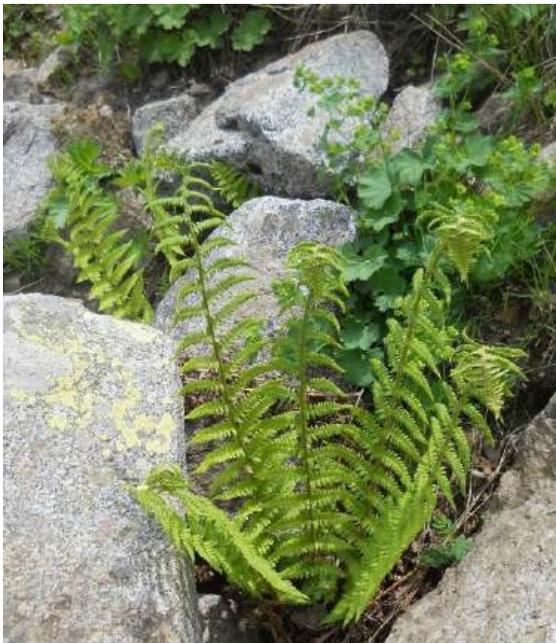
қоршап бірігеді. Гүлшоғырлары қалың, ақ немесе қызыл түсті. Түтікшеде әдетте 1–2 тұқым болады, түсі сарыдан күнгірт қоңырға дейін.



**Сынғыш қуық-папоротник –
*Cystopteris fragilis***

Көпжылдық шөптесін өсімдік, сынғыш қуық-папоротник Цистоптеридтер тұқымдасына жатады (3.2.15-сурет). Атауы спор жабындарының көпіршік тәрізді болуымен байланысты. Қысқа тамырсабақты, көпжылдық, биіктігі 10–25 см. Тамырсабағы сәл жуандау, тамыр жүйесі Жапырақтары жіңішке, ланцет пішінді немесе ұзынша, шоқтанып орналасады, тақтасы қосқауырсынды тілімделген, нәзік. Сағағы құба түсті. Бірінші ретті сегменттері сағақты, ұзынша, төменгілері көршілерінен қысқа; Екінші ретті сегменттері ұзынша, тілімделген, негізі дөңгелек немесе сына тәрізді, жиегі тісті, үшінші ретті сегменттері сына тәрізді, ойық-тісті. Тістері қысқа, үшкір не доғал.

Жүйкелері тістердің ұшында немесе араларында аяқталады. Сағақтары өте нәзік, сынғыш. Спорангиялар жиынтығы ортаңғы жүйкенің екі жағында бір қатарға орналасады; жабындары сопақ-ланцет, көтеріңкі. Споралары жұмсақ инелі экзоспраларға ие.



3.2.16-сурет. Еркек усасыр
Dryopteris filix-mas

Еркек усасыр - *Dryopteris filix-mas*

Қысқа, көтеріңкі тамырсабағы бар көпжылдық папоротник. Тамырсабақ жұмсақ қабыршақтармен және жапырақ сағағының қалдықтарымен жабылған. Жапырақтары ірі, ұзындығы 1 м және одан да үлкен. Сағағы қысқа, құба қабыршақтармен тығыз қапталған. Пластинкасы ұзынша-эллипстік, екі рет қауырсынды. Бірінші ретті бөліктері ланцет, ұшына қарай ұзынша үшкірленген. Екінші ретті Спорангиялар жиынтығы әдетте жапырақтардың жоғарғы жартысында дамиды, екі тығыз қатар болып орналасады. Жабындары – бүйрек тәрізді, жиегі сәл тісті немесе бүтін. Споралары бүйрек тәрізді, қырлы-дөңесті.

Жалпы таралуы: космополитті дерлік, көбіне голарктикалық тау-ормандық түр. Шілде–тамыз айларында спора түзеді.

Саны. 1-3 (7 дейін) дарақтар қатарында кездеседі.

Шектеуші факторлар. Түрлердің реликті табиғаты және тіршілік циклының ерекшеліктері - спорофиттердің өскіндері мен вегетативтік бөлігінің баяу дамуы. Қорғау шаралары. Мекендеу орындарын сақтау, популяцияның жай-күйін бақылау талап етіледі.



3.2.17-сурет. Ақбас еменшөп
Teucrium capitatum

Ақбас еменшөп - *Teucrium capitatum*

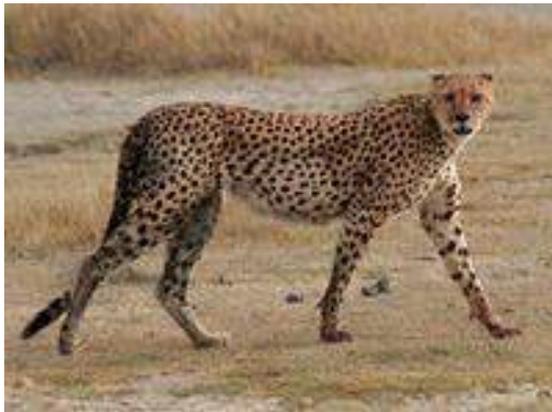
Многолетний полукустарник (рисунок 3.2.17) семейства Яснотковые (Lamiaceae). Растет на сухих степных и каменистых склонах, на осыпях, иногда создает ценозы.

Стебель высотой 30-40 см, цилиндрический, белый, с войлочным опушением, восходящий, ветвистый в верхней части. Листья узколинейные или обратноланцетовидные, густокудрявоопушенные. Ложные мутовки белых или кремовых цветков расположены в головчатых соцветиях.

Биологические особенности. Цветет в мае - августе, плодоносит в июле - сентябре. Дубровник белый засухоустойчив. К условиям выращивания нетребователен, хорошо растет на легких почвах.

3.3 Фаунаың сирек түрлері

Қазақстан фаунасы үшін тіркелген сүтқоректілердің 178 түрінің кем дегенде 80 түрі немесе түр құрамының 45%-ы өңірдің үлесіне тиесілі (Қазақ КСР генетикалық қорының кітабы, 1989; Плахов, 2002).



3.3.1-сурет. Гепард - *Acinonyx jubatus*



4.3.2-сур. Жолақ гиена –
Hyaena hyaena



4.3.3-сурет. Қарақал - *Caracal caracal*



3.3.4-сурет. Шағыл мысығы сарбалақ - *Felis margarita*

Осы саннан 7 түрі (қара кірпі, көп тісті-жертесер, жолақты гиена, итаю, шағыл мысығы сарбалақ, қарақал, үстірт тау арқары) және сегізінші, қазірдің өзінде жоғалып кеткен сияқты – гепард – Қазақстанда тек Арал-Каспий шегінде кездеседі.



3.3.5-сурет. Итаю - *Mellivora capensis*

Каспий су айрығы (3.3.1-3.3.5-суреттер). Үстірт тау арқары, сонымен қатар, аймақтың эндемигі (Плахов, 2003). Қазақстанның Қызыл кітабына сүтқоректілердің 11 түрі енгізілген.

Бұл аймақта сирек кездесетін омыртқалылардың ішінде жануарлардың келесі түрлері кездеседі:

1. Сирек кездесетін түрлер (Қазақстанның Қызыл кітабына

енгізілген) - төрт жолақты жылан, дала бүркіті, бүркіт, жұртшы, балобан, жыланшы қыран, джек, қара бауыр бұлдырық, қылқұйрық бұлдырық, үкі, шұбар күзен, сабаншы, қарақұйрық, үстірт тау арқары, Арал қалың құйрықты қосаяқ. Бұл санатқа ақбөкендерді жатқызуға болады, олардың қазіргі жағдайы олардың тағдыры үшін үлкен алаңдаушылық тудырады.



3.3.6-сурет. Үстірт тау арқары – *Ovis vignei cycloceros*



3.3.7-сурет. Қарақұйрық - *Gazella subgutturosa*

Осы тізімнен 2 түр Халықаралық табиғатты қорғау одағының (IUCN) Қызыл кітабына енгізілген – қарақұйрық және үстірт тау арқары (3.3.6–3.3.19-суреттер);



3.3.8-сурет. Киік – *Saiga tatarica*



3.3.9-сурет. Төртжолқты жылан - *Elaphe quatuorlineata*



3.3.10-сурет. Дала қыраны - *Aquila nipalensis*



3.3.11-сурет. Бүркіт - *Aquila chrysaetos*



3.3.12-сурет. Ителгі - *Falco cherrug*



3.3.13-сурет. Дуадақ джек - *Chlamydotis macqueenii*



3.3.14-сурет. Жыланшы қыран - *Circaetus gallicus*)



3.3.15-сурет. Қарабауыр бұлдырық - *Pterocles orientalis*



3.3.16-сурет. Шұбар күзен - *Vormela peregusna*



3.3.17-сурет. Үкі - *Bubo bubo*



3.3.18-сурет. Сабаншы



3.3.19-сурет. Арал майкүйрық қосаяқ

2. **Өңірлік сирек кездесетін түрлер**, олардың популяцияларының жағдайы республикада тұрақты, бірақ аймақ шегінде олардың саны аз (Сыроечковский, Рогачева, 1989): бозша жылан, құм және шығыс айдаһаршасы, ақбас құмай, тазқара, қарсақ, аққалақ, сасық күзен, дала мысығы, Северцов қосаяғы, секіргіш қосаяқ (3.3.20-3.3.28--суреттер).



3.3.20-сурет. Бозша жылан - *Gloydius halys*



3.3.22-сурет. Ақбас құмай - *Gyps fulvus*



3.3.21-сурет. Құм айдаһаршасы - *Eryx miliaris*



3.3.23-сурет. Тазқара - *Aegypius monachus*



3.3.24-сурет. Қарсақ - *Vulpes corsac*

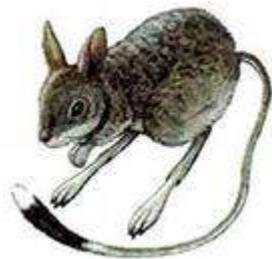
3.3.25-сурет. Сасық күзен - *Mustela eversmanii*



3.26-сур. Аққалақ - *Mustela nivalis*



3.3.27-сурет. Дала мысығы - *Felis lybica*



3.28-сурет. Секіргіш қосаяқ - *Allactaga sibirica*

Қазақстанда негізінен Арал-Каспий су айрығы шегінде кездесетін, оның ішінде эндемикалық түрлер: сидасаусақ жармасқы, көлденең жолақты қарашұбар жылан, шөлді-дала шілі, скотоцерка, шөл құйқылжыңы, испан шақшақайы, қара мойын шақшақай, қара кірпі, үстірт тау арқары (3.3.29– 3.3.33-суреттер);



3.3.29-сур. Сидасаусақ жармасқы - *enuidactylus caspius*



3.3.30-сур. Көлденең жолақты қарашұбар жылан - *Platyseps karelini*



3.3.31-сур. Скотоцерка - *Scotocerca inquieta*



3.3.32-сур. Испан шақшақайы - *Oenanthe hispanica*



3.3.33-сур. Қара кірпі - *araechinus hypomelas*

3. **Белгісіз мәртебенің түрлері:** құрт тәрізді соқыр жылан, көптісті жертесер, үлкен таға тұмсық жарқанат (3.3.34-3.3.36-суреттер).



3.3.34-сур. Құрт тәрізді соқыр жылан - *Xerotyphlops vermicularis*



3.3.35-сур. Көптісті жертесер - *Suncus etruscus*



3.3.36-сур. Үлкен таға тұмсық жарқанат - *Rhinolophus ferrumequinum*

Аңшылық-кәсіпшілік санатына жататын бағалы түрлердің ішінен «Аңшылық және балық аулау объектілері болып табылатын жануарлардың бағалы түрлерінің тізбесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2009 жылғы 5 мамырдағы № 625 қаулысына сәйкес табиғи қаумал аумағында мыналар мекендейді: қарсақ, түлкі, аққалақ, дала күзені, сары саршұнақ, ор қоян, құм қоян.



3.3.38-сур. Сары саршұнақ - *Spermophilus fulvus*



3.3.39-сур. Құм қоян - *Lepus tolai*

Жоғарыда келтірілген фаунаның тізімі жергілікті маңызы бар «Манашы» табиғи қаумалы жедел басқаруында болатын «Қызылсай» өңірлік мемлекеттік табиғи паркі ғылыми бөлімінің қызметі процесінде нақтылануы тиіс.

3.4. Тарих және мәдениет ескерткіштері

Маңғыстау жері - 11 мың тарихи ескерткіш мемлекеттің қорғауына алынған ежелгі өркениет елі, археологиялық қорық, ашық аспан астындағы мұражай, мыңдаған жартастағы өлеңдер - суреттер елі. Бекет-Ата, Шақпақ-Ата, Шопан-Ата, Масат-Ата бірегей ғибадат ғимараттары мен мешіттерінің шеті, оған тек Қазақстаннан ғана емес, Түркіменстан, Өзбекстан, Ресей және Кавказ, Иран және Түркиядан да қажылыққа келеді.

Мың жыл бұрын Маңғыстау жерлерінде Хорезм мен Хивадан Еуропа мен Таяу Шығысқа дейінгі Ұлы Жібек жолы өтті. Үстірт платосында осы жол бойында бекіністер, керуен – сарайлар, қолөнершілер, малшылар мен аңшылар қоныстары тұрды. Археологиялық олжалар бекіністер мен осы елді мекендерде өмір сүру деңгейі өте жоғары болғандығын көрсетеді. Халықтардың ұлы қоныс аударуы және онымен байланысты сансыз соғыстар Үстірт арқылы Жібек жолын үзіп тастады, ал кейінгі жүздеген жылдарда қиратқан моңғол шапқыншылығы оны жер бетінен түбегейлі жойды. Маңғыстау көптеген ғасырлар бойы ойкуменаның ең шетіне қарай жылжып, еуразиялық қатынастар үшін шешуші мәнге ие болмай қалды. Оның үстінен құрғақ жел соғып, күн сәулесі түсіп, түбекті мекендеген көшпенділердің өмірін өмір сүру үшін үнемі күреске айналдырды..

Арал-Каспий су айрығы түрлі дәуірлердегі тарихи ескерткіштерге толы. Өзінің ауқымы бойынша құрғақ-далалық аймақтың қолайсыз жағдайларында, көшпенділер қоғамының қойнауында қалыптасқан Арал-Каспий феномені өркениеттің осындай жалпыға бірдей танылған жетістіктерімен салыстыруға болады. Бұл ортағасырлық және жаңа дәуірдің мемориалдық-ғибадат архитектурасының алуан түрлі ескерткіштері - мешіттер, кесенелер, сәулеттік қоршаулар, қабір үстіндегі стелалар, қорым басындағы ескерткіштер және т.б.

Арал-Каспий су айрығының және оны әртүрлі тарихи кезеңдерде мекендеген халықтардың ежелгі тарихы әлі күнге дейін құпиялар мен жұмбақтарға толы және осы құпиялардың пердесін ашу үшін ұзақ, қажырлы және жоспарлы еңбекті қажет етеді.

Қазіргі уақытта «Манашы» табиғи қаумалының аумағында Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 21 наурыздағы № 279 қаулысымен бекітілген "Республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің мемлекеттік тізіміне" енген мәдени-тарихи мұра ескерткіштері жоқ.

Маңғыстау облысының мәдениет басқармасы ұсынған материалдар бойынша қаумал орналасқан аудандағы мәдени-тарихи ескерткіштердің тізімі жасалды. Жоғарыда аталған материалдарға сәйкес жобалық аумақтың орналасқан аймағында 37 мәдени-тарихи ескерткіш бар (жобаланған қорықтың аумағында 29 және оған жақын жерде 8), олардың ішіндегі ең маңыздылары:

1. Көркембай мешіті – 1993 жылдан бастап жергілікті деңгейде мемлекеттік қорғауда - Бейнеу қаласынан оңтүстік-батысқа қарай 40 км жерде Манашы шатқалының бойында жобаланатын қаумалмен шекарада орналасқан сәулет ескерткіші. Мешітте 30 үлкен және кіші күмбез, 26 бөлме, ал ортасында намаз оқуға арналған орын, құран, кітаптар, шамдар қойылған орын бар. Бөлмелер бір-бірімен байланысады. Намаз оқитын тәлімгердің дауысы барлық бөлмелерде естіледі (3.4.1-3.4.5-суреттер).



3.4.1-сурет. Көркембай мешіті



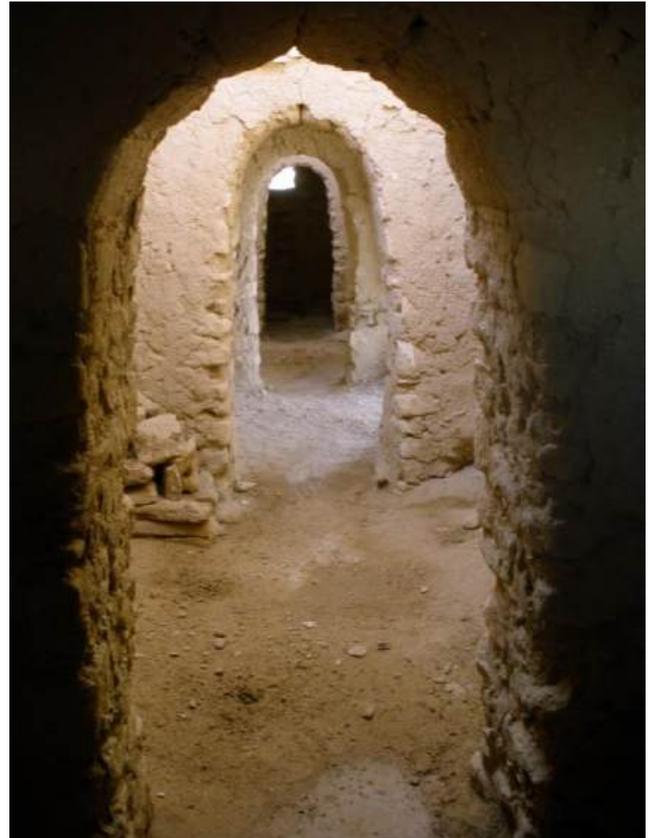
3.4.2-сур. Сәулет ескерткіші мемлекет қорғауына алынды



3.4.3-сур. Купол



3.3.5-сур. Намаз оқитын жер



3.4.4-сурет. Бөлмелер бір-біріне дәліздермен қосылады.

Көркембай Бектұрлыұлы, оның есімімен мешіт аталған, Жеменей Адайдан шыққан Ақбота руының ұрпағы.

Халық арасында ол діни, білімді, ізгілікті тәлімгер ретінде танымал болды. Көркембай мешіті 1928 жылға дейін, білім беру орталығы болыппайдаланылды, онда балалар мұсылман дінін оқыды.

Большевиктер Көркембай ақынды қуып жіберді, мешіт жабылғанға дейін ол Тәжікстанда дарға асылды. Қабірдің қайда екені белгісіз.

Мешітте үш құдық бар. Екеуі ішуге жарамды. Қазір бұл тарихи орын бастапқы көрініске ие.

2. **Манашы қорымы** 1987 жылдан бастап жергілікті деңгейде мемлекеттік қорғауға алынды. Манашы қорымы Бейнеу ауданында, Бейнеу ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 25 км және жобалық аумақтан солтүстік-шығысқа қарай Көркембай мешітіне жақын жерде орналасқан. Қорым шамамен XVII ғасырда қолданылған. Қорымда кішкентай әдемі ескерткіштер жинақталған. Участоктың шығыс бөлігінде керуен сарайының ежелгі бөліктері сақталған.

4. **Борқұдық қорымы** 1985 жылдан бастап жергілікті деңгейде мемлекеттің қорғауында болды. Борқұдық аумағы Бейнеу ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 40 км жерде, ескі керуен жолының бойында, жобалық аумақтан солтүстік-шығысқа қарай 1 км жерде орналасқан. Олар бұл аумақты XVI ғасырда пайдаланды. 339 ескерткіш зерттелді. Оның ішінде кесенелер, құлпытастар, тастар, тас қоршаулар мен сандықтастар бар. Ескерткіштердің орналасуына қарап, сол кездегі сәулетшілердің шеберлігін бағалауға болады.

5. **Иманбай қорымы** жергілікті деңгейде мемлекеттік қорғауға алынды. Бейнеу ауданында, №4 теміржол разъезінен батысқа қарай 15 км жерде, жобалау аумағының солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан.

6. **Есенияз қорымы (алғаш рет бөлінген)**. Бейнеу ауданында, Бейнеу ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 50 км жерде, жобалық аумақтың солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан.

7. **Қойсу қорымы 1 (алғаш рет бөлінген)**. Бейнеу ауданында, Бейнеу ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 70 км жерде, жобалық аумақтың солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан.

8. **Қойсу қорымы 3 (алғаш рет бөлінген)**. Бейнеу ауданында, Бейнеу ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 72 км жерде, жобалық аумақтың солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан.

9. **Қойсу 2 қорымы** (алғаш бөлінген) Бейнеу ауданында, Төлеп ауылынан солтүстікке қарай 18 км жерде, жобалық аумақтың солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан.

10. **Қойсу 4 қорымы (алғаш рет бөлінген)**. Бейнеу ауданында, Төлеп ауылынан солтүстікке қарай 15 км жерде, жобалық аумақтың солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан.

11. **Қойсу қорымы 5 (алғаш рет бөлінген)**. Бейнеу ауданында, Төлеп ауылынан солтүстікке қарай 15,5 км жерде, солтүстік-шығыс асти ауданында орналасқан.

12. **Қойсу қорымы 6 (алғаш рет бөлінген)**. Бейнеу ауданында, Төлеп ауылынан солтүстікке қарай 12 км жерде жобалау аумағының солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан.

13. **Қойсу қорымы 7 (алғаш рет бөлінген)**. Бейнеу ауданында, Төлеп ауылынан солтүстікке қарай 13 км жерде жобалау аумағының солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан.

14. **Қойсу қорымы 8 (алғаш рет бөлінген)**. Бейнеу ауданында, Төлеп ауылының солтүстігінде 16 км-де жобалау аумағының солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан.

15. **Ақбұлақ қорымы** (алғаш рет бөлінген). Бейнеу ауданында, Төлеп ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 17 км жерде, жобалық аумақтың солтүстік бөлігінде орналасқан.

16. **Ақбұлақ 2 қорымы** (алғаш рет бөлінген). Бейнеу ауданында, Төлеп ауылынан солтүстік-батысқа қарай 18 км жерде жобалау аумағының солтүстік бөлігінде орналасқан.

17. **Ақбұлақ 3 қорымы** (алғаш рет бөлінген). Бейнеу ауданында, Төлеп ауылынан батысқа қарай 20 км жерде жобалық аумақтың орталық бөлігінде орналасқан.

18. **Ақбұлақ 4 қорымы** (алғаш рет бөлінген). Бейнеу ауданында, Төлеп ауылынан солтүстік-батысқа қарай 20 км жерде жобалық аумақтың орталық бөлігінде орналасқан.

19. **Тәңке қорымы** (алғаш рет бөлінген). Бейнеу ауданында, Төлеп ауылынан батысқа қарай 10 км жерде жобалау аумағының орталық бөлігінде орналасқан.

20. **Қырымқұлтәңке учаскесі** (алғаш рет бөлінетін). Бейнеу ауданында, Төлеп селосының батысына қарай 9 км жобалық аумақтың орталық бөлігінде орналасқан.

21. **Ескі Бейнеу учаскесі және Бекет ата жерасты мешіті** (мемлекеттік республикалық қорғауда) жобалау аумағынан тыс.

22. **Қосмола кесенесі** 2005 жылдан бастап жергілікті деңгейде мемлекеттік қорғауға алынды. Маңғыстау ауданында, Өтес ауылынан солтүстікке қарай 50 км жерде, жобалау аумағының батыс бөлігінде орналасқан.

23. **Қызылтас мешіті мен бекінісі** жергілікті деңгейде мемлекеттік қорғауға алынған (3.4.6-3.4.11-суреттер). Маңғыстау ауданында, Өтес селосының солтүстігіне қарай 50 км, жобалық аумақтың солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан. Мешіт 19 ғасырдың

соңында салынған. Абдрахман мешітінде адай тайпасынан шыққан Кенже балаларды дінге үйретіп, шарифат сабақтарын берді. Қазіргі уақытта мешіттің жанында бұлақ пен тұрғын үйлер бар.

Патша, 1834 жылы 2 мамырда Гурьевтен 5 кемемен шыққан 500 казакты жіберіп, 3 крейсер Қарасу аңғарына жетті, коллеждік ассессор артиллериялық прапорщик Г.С.Карелиннің басшылығымен бекініс құрылысы басталды. Ағымдағы жылдың 22 шілдесінде Қызылтаста патшалық Ресейдің алғашқы Маңғыстау әскери бекінісі - Ново-Александровск қаланды. Бекініс осы күнге дейін сақталған.



3.4.6-сурет



3.4.7-сурет



3.4.8-сурет



3.4.9-сурет



3.4.10-сурет



3.4.11-сурет

24. Шилі қорымы жергілікті деңгейде мемлекеттік қорғауға алынды (3.4.12.- 3.4.5 суреттер). Маңғыстау ауданында, Өтес селосының солтүстігіне қарай 70 км, жобалық аумақтың солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан.

Тарихта Ново-Александровск бекінісінің жанындағы Үстірттегі Қызылтас мүйісіндегі Қайдақ сорының маңында орналасқан және Ақбота Дүйсенбай қажы мешітінің әдемі ғимаратының аумағында еуразиялық бейнелеу өнерінің элементтерімен салынған Маңғыстау теңізінде отарлау саясатының алғашқы қадамдары ретінде қалып отыр. Қорым мешітке жақын орналасқандықтан, бұл ескерткіш сақталып, болашақта экскурсиялық бағыт үшін ыңғайлы бағытты қамтамасыз етеді. Бұл ескерткішті Мемлекеттік қорғауға қабылдау ұсынылады. Шилі бұлағының құрметіне аталған қорымда XIX ғасырға жататын 35 бейіт ескерткіші сақталған.



3.4.12-сурет



3.4.13-сурет.



3.4.14-сурет



3.4.15-сурет

Олардың қатарында: күмбезі бар 1 қабір, 2 кесене мен қабір тастары, тас қоршаулар, сандықтастар, тас белгілер бар. Кейбір төрт бұрышты тас қоршаулар жартылай түрлі биіктіктегі тастардан жасалған және құрылыста бір-бірімен жалғанған. Қабырғалар мен әскери дулыға (дулыға) түріндегі әдемі күмбез балшық пен параллелепипед түріндегі өңделген тастардың қоспасынан жасалған, кейбір жерлерде қызыл кірпіш қаланғаны көрінетіндіктен, бекініс тастары пайдаланылған. Өнер нысаны жоғары деңгейде сақталған.

25. Сисем-ата қорымы республикалық деңгейде мемлекеттік қорғауға алынды (3.4.16-сурет). Маңғыстау ауданында, Сай-Өтес станциясының солтүстігіне қарай 30 км, жобалық аумақтың оңтүстік-батыс бөлігінде орналасқан.



3.4.16-сурет. некрополі Сисем-Ата некрополі. XIV ғ. – XX ғ. басы

Ең құрметті және асыл орын, атақты қорым. Мұнда Адай тайпасының ата-бабалары, құрметті азаматтар (батырлары Байбол Есекмерген, Құнанорыс Лабақ, Кенже Қонай, Есет Сейіт, Бейімбет Әнет, Төлеп, Жары Сүйінқара, би Тиней Шонен, бай Жанай Қожаназар, Ескелді Саназар және т.б.) жерленген. Сейсем-Ата қоғамдық ескерткіші, онда әрбір кезеңнің өз дәстүрлеріне сәйкес келетін таңбалар үлгілері ұсынылған. Олардың ішінде негізінен қабірлер күмбезмен, кесенелер, қабір тастары, тастар, бестас, арқартастар және т.б. Ескерткіштер жақсы сақталған, олар түрлі ою-өрнекпен безендірілген, бұл халық сәулетшілерінің шеберлігін көрсетеді. Зерттеу нәтижесінде зиратта 1328 жуық ескерткіш есепке алынды.

Қорым 1982 жылдан бері республикалық деңгейде мемлекеттік қорғауға алынған.

Түрлі жерлерден келген көптеген бұзақылар Сейсем-Ата қорымында түнейді. Сейсем-Атада түнеуі үшін марқұмның қасиетті құрметіне тағзым ету дәстүрі қалыптасты. Әулие Сейсем-Ата қабірі Меккеге қарай төбенің басында орналасқан. Адамдар Сейсемнің - Ата анасын әулие деп санайды. Сондықтан осы жерден өтіп, қайтыс болған адамның есіміне тағзым етіледі, Сейсем-Атаның жанында түнеу дәстүрге орайластырылған.

Сейсем-Ата қай дәуірде өмір сүргені туралы нақты деректер жоқ. Сейсем-Ата өз дәуірінде халық арасында мұсылмандықты уағыздаған қасиетті адам болған.

Сейсем-Ата қорымы халық арасында лайықты әрі құрметті, қасиетті орын ретінде қорғалады.

26. Толыбай қорымы жергілікті деңгейде мемлекеттік қорғауға алынды, жобалық аумақтан тыс жерде орналасқан.

27. Сегізбай қорымы жергілікті деңгейде мемлекеттік қорғауға алынды. Маңғыстау ауданында, Өтес ауылынан солтүстікке қарай 65 км жерде, жобалық аумақтың орталық бөлігінде орналасқан. XIX – XX ғасырдың ортасындағы ескерткіш. 35 ескерткіштің ішінде 2 мавзолей түріндегі композициялар және тастары бар құлпытастар бар. Үлкен өлшемді өнер ескерткіштері-күмбезі мен тіктөртбұрыш тәрізді кесенесі бар қабірлер, тастардан тұрғызылған өңделген тақта, ал тастар мен құлпытастар әртүрлі соғылған геометриялық пішіндермен салынған. Бір кесенеді сыртқы қабырғада жануарлардың суреттері, қорамсақ, арабогرافикалық жазулар бейнеленген, екінші кесенеді қабырғада күн тәрізді ою-өрнек пен Адай белгісін көруге болады. Көрнекі құрылымдар-фогурлар көзді қуантады. Қатарынан салынған тастан жасалған құлпытастар қашалған және басылған күрделі геометриялық элементтерге ие, біреуінің биіктігі 2 метрге жетеді. Қорымда жеті ұрпақ билігін ұстаған Олжашы Сегізбай мен Хиуа хандығы арасындағы келісімде өз халқына бірнеше рет қызмет еткен Корек би (1860-1875 жж.) жерленген.

28. Қожық қорымы (алғаш рет бөлінген) жобалық аумақтан тыс жерде орналасқан.

29. Шырақбай қорымы (алғаш бөлінген) Маңғыстау ауданында, Сай-Өтес ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 54 км жерде, жобалау аумағының орталық бөлігінде орналасқан.

30. Пысқын қорымы (алғаш рет бөлінген). Маңғыстау ауданында, Сай-Өтес ауылынан шығысқа қарай 72 км жерде, жобалау аумағының орталық бөлігінде орналасқан.

31. Басар қорымы (алғаш рет бөлінген), жобалық аумақтан тыс жерде орналасқан.

32. Ырмақ қорымы (алғаш рет бөлінген) жобалық аумақтан тыс жерде орналасқан.

33. Ырмақ қорымы (алғаш рет бөлінген). Маңғыстау ауданында, Сай-Өтес ауылының шығысында 71 м жерде, жобалау аумағының солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан.

34. Қарақозы қорымы (алғаш рет бөлінген). Маңғыстау ауданында, Сай-Өтес ауылынан солтүстікке қарай 52 км жерде, жобалау аумағының батыс бөлігінде орналасқан.

35. Әлменбет қорымы (алғаш рет бөлінген). Маңғыстау ауданында, Сай-Өтес ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 70 км жерде, жобалау аумағынан тыс жерде орналасқан.

36. Аранжан қорымы (Аражон картасында) (алғашқы есепке алу тізімінде). Маңғыстау ауданында, Сай-Өтес ауылынан солтүстікке қарай 52 км жерде, жобалау аумағының батыс бөлігінде орналасқан.

37. Дөңқара мұнарасы (алғаш рет бөлінген). Маңғыстау ауданында, Сай-Өтес ауылынан солтүстік-батысқа қарай 16 км жерде, жобалау аумағынан тыс жерде орналасқан.

38. Бөлебай қажы жер үсті мешіті және қорымы (алғаш рет бөлінген). Маңғыстау ауданында, Төлеп ауылынан солтүстік-батысқа қарай 32 км жерде, жобалық аумақтан тыс жерде орналасқан.

Мәдени-тарихи ескерткіштердің тізбесі, олардың орналасқан жерінің координаттары осы түсіндірме жазбаның **7-қосымшасында** келтірілген.

Айта кету керек, 2021 жылы әзірленген «Жергілікті маңызы бар «Манашы» мемлекеттік табиғи (кешенді) қаумалының аумағын азайту жөніндегі жаратылыстану-ғылыми негіздеме» жобасына сәйкес қаумал құрамынан көмірсутек шикізаты кен орнын («Тепке» учаскесі) игеру үшін ауданы 55 455 га аумақ шығарылды. Бұл аумақта 10-нан 17-ге дейінгі нөмірлермен тізімде көрсетілген жерлеу орындары орналасқан:

10. Қойсу 2 қорымы (алғаш рет бөлінген)
11. Қойсу 4 қорымы (алғаш рет бөлінген).
12. Қойсу 5 қорымы (алғаш рет бөлінген).
13. Қойсу 6 қорымы (алғаш рет бөлінген).
14. Қойсу 7 қорымы (алғаш рет бөлінген).
15. Қойсу 8 қорымы (алғаш рет бөлінген).
16. Ақбұлақ қорымы (алғаш рет бөлінген).
17. Ақбұлақ 2 қорымы (алғаш рет бөлінген).

Кен орнын игеру кезінде жоғарыда аталған тарихи-мәдени мұра объектілерін сақтауға бағытталған шаралар қажет.

4. Жобалық аумақты кешенді бағалау

Табиғат жағдайларын және қоршаған ортаға антропогендік әсер ету факторларын талдау нәтижелері бойынша жобалық аумаққа кешенді бағалау жүргізілді.

Аумақты кешенді бағалау деп табиғи, шаруашылық-экономикалық және жоспарлау факторларының барлық жиынтығын оның ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың әртүрлі түрлерін ұйымдастыруға жарамдылығы тұрғысынан бағалау түсіну керек.

Аумаққа келесі бағалау жүргізілді:

- табиғатты қорғау;
- рекреациялық;
- пейзажды-эстетикалық.

4.1. Жобалық аумақты табиғат қорғауға бағалау

Қаумалдың жобалық аумағында ұйымдастыру кезіндегі маңызды критерийлердің бірі аумақтың табиғат қорғау және тарихи-мәдени құндылығы, рекреациялық ресурстар және оларды пайдалану мүмкіндіктері, әлеуметтік-экономикалық жағдайлар, инженерлік-құрылыстық бағалау болып табылады. Осыған байланысты аумақтың жай-күйін кешенді бағалау үшін көптеген кеңістіктік-ұйымдастырылған параметрлер бойынша картографиялық негіз және бірқатар тақырыптық карталар жасау қажет болды.

Осы мақсаттар үшін ең тиімді құрал ГАЗ және қашықтықтан зондтау технологиялары болып табылады, өйткені олар берілген сценарийлер бойынша жаңа картографиялық модельдерді жедел талдауға және дамытуға мүмкіндік береді.

Парк аумағының қазіргі жай-күйін кешенді бағалау тақырыптық карталар сериясын және ландшафтық жоспарлау мен жобалаудың қазіргі заманғы әдістерін талдау негізінде жүргізілді.

Landsat 5 TM ғарыштық түсірілімі негізінде жобаның міндеттері үшін арнайы жоспарлаудың базалық негізі болып табылатын экожүйелер мен ландшафтық мақсаттағы ірі ауқымды карталар жасалды Жоспарлау кезінде ландшафтық-биогеоценодикалық тәсіл пайдаланылды, бұл биота мен абиотикалық орта компоненттерінің өзара байланысын орнатуға мүмкіндік берді.

Осы жоба шеңберінде ГАЗ (MapInfo Professional) технологиясы бойынша мынадай тақырыптық карталар жасалды (2-кітап). Жоспарлы-картографиялық материал):

- топырақ картасы;
- флора мен өсімдіктердің картасы;

- қызыл кітапқа енгізілген омыртқалы жануарлардың мекендеу картасы және өсімдіктердің сирек кездесетін түрлері өсетін жерлер;

- экожүйелер картасы;
- ландшафтық карта;
- қаумал аумағының шекарасының картасы;
- функционалдық аймақтандыру картасы.
- бөгде жер пайдаланушылардың орналасқан жерінің схемасы;

Комплексная оценка территории включала анализ следующих параметров:

1. Аумақтың табиғи (физикалық-географиялық) ерекшеліктері (климат, геология, рельеф, гидрология және гидрография, гидрогеология, топырақ, өсімдіктер, жануарлар дүниесі).

2. ЕҚТА аумағының физикалық-географиялық, топырақтық және геоботаникалық аудандастыру жүйесіндегі орналасуы.

3. Қорғау объектілерінің, оның ішінде мемлекеттік табиғи-қорық қорының, бірегей экожүйелердің, флора мен фаунаның сирек кездесетін түрлерінің сипаттамасы мен орналасуы.

4. Тарихи-мәдени мұра объектілерінің сипаттамасы және орналасуы.

6. Экожүйелердің кеңістіктік құрылымы мен әртүрлілігі.

7. Флора мен фаунаның сирек кездесетін түрлерінің биологиялық әртүрлілігі және орналасуы.

8. Аумақтың рекреациялық құндылығы.

Аумақтың жекелеген учаскелерінің табиғат қорғау және тарихи-мәдени құндылығын негіздейтін неғұрлым маңызды критерийлерге табиғи-аумақтық кешендердің және олармен байланысты өсімдіктер мен жануарлар қауымдастықтарының, сондай-ақ тарихи-мәдени, геологиялық және геоморфологиялық, ботаникалық, зоологиялық және басқа да объектілердің типтілігі немесе бірегейлігі жатады. Бұл объектілердің бір бөлігі сондай-ақ рекреациялық бірегейлікке ие және танымдық туризмнің ерекше құнды ресурсы болып табылады.

Жүргізілген табиғатты қорғау бағалауының нәтижесінде *үстірт тау арқарларының (арқардың кіші түрлері), қарақұйрықтардың, ақбөкендердің бастапқы мекендейтін жері болып табылатын шың түріндегі бірегей геоморфологиялық түзілімдер, сондай-ақ мұнда өсетін өсімдіктер мен жобалық аумақта орналасқан тарихи-мәдени мұра ескерткіштері* болып табылатын қорғау объектілері белгіленді.

4.2. Жобалық аумақты рекреациялық бағалау

Аумақты рекреациялық бағалау-бұл ресурстарды түгендеу, талдау және бағалау, сондай-ақ олардың ішіндегі ең құндысын таңдау бойынша әзірлеу жүйесі болып табылады.

Ерекше қорғау объектілерін орналастыруды талдау. «Манашы» табиғи қаумалының аумағында Республикалық маңызы бар мемлекеттік табиғи-қорық қоры объектілерінің тізбесінен де, мемлекеттік табиғат ескерткіштерінің тізбесінен де объектілер жоқ.

Археология, тарих және мәдениет ескерткіштерінің орналасуын талдау. Жобалық аумақта Республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің тізімінен бір ескерткіш бар. Бұл жобалау аумағының оңтүстік-батыс бөлігінде орналасқан Сисем-Ата қорымы. Маңғыстау облысының мәдениет басқармасының мәліметінше, жергілікті деңгейде мемлекеттік қорғауға алынған тоғыз мәдени-тарихи нысан бар. Бұл Көркембай мешіті, Манашы қорымы, жобаланатын қаумалдың солтүстік-шығыс шекарада орналасқан Борқұдық қорымы, жобалық аумақтың солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан Еманбай қорымы, жобалау аумағының батыс бөлігінде орналасқан Қосмола күмбезтамы, Қызылтас

мешіті мен бекінісі, қаумалдың солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан Шилі қорымы және Сегізбай қорымы, жобалау аумағының орталық бөлігінде орналасқан.

Қорғауға аса мұқтаж өсімдік түрлерінің аумақ бойынша орналасуын талдау әдеби деректер бойынша және жұмысқа тартылған мамандардың өз зерттеулері негізінде жүргізілді. Тізімге: мемлекеттік қорғалуға жататын 2 түр, өңірлік қорғалуға ұсынылатын 10 түр, өсу орындарында қорғалуға ұсынылатын 13 түр және жойылып кету қаупі төнген 12 түр енгізілген (3.2-бөлім).

Тізім «Манашы» табиғи қаумалының флорасына егжей-тегжейлі түгендеу жүргізілгеннен кейін кеңейтілетіні сөзсіз және ғылыми зерттеулер барысында үнемі түзетілуі керек. Олардың ең маңызды өсу орындары тапсырыс режимі мен экологиялық тұрақтандыру аймақтарына жатады. Кейбір қызыл кітапқа енгізілген түрлері бүкіл аумаққа таралған және туристік және рекреациялық қызмет пен шектеулі шаруашылық қызмет аймағына енген, онда тиісті бақылау мен ұйымдастырумен олар қорықтың оқу және танымдық қызметінің маңызды элементіне айналады. Болашақта сирек кездесетін түрлердің генетикалық резерваттарын бөліп алу және олардың популяцияларының жағдайын бақылау қажет.

Құнды зоологиялық объектілерді орналастыруға талдау әдеби деректер бойынша және жұмысқа тартылған мамандардың өз зерттеулері негізінде жүргізілді. Бағалы зоологиялық объектілерге Қызыл кітаптың тізіміндегі жануарлар, сондай-ақ осы түрлердің мекендейтін және тұрақты кездесетін орындары жатқызылған.

Қорғалуға неғұрлым мұқтаж жануарлар түрлерінің тізіміне Қызыл кітапқа енгізілген түрлер (17 түр), сондай-ақ өңір үшін сирек кездесетін түрлер (11 түр) кіреді, олардың мекендеуі реликтік сипатқа ие немесе үлкен ғылыми қызығушылыққа ие, сондай-ақ Қазақстанда негізінен Арал-Каспий су айрығы шегінде кездесетін сирек кездесетін түрлер (9 түр) (3.3-бөлім осы түсіндірме жазбада). Бұдан басқа, айқындалмаған мәртебенің 3 түрі анықталды. Жануарлардың сирек кездесетін түрлері мекендейтін неғұрлым құнды жерлер қорық аймағында және экологиялық тұрақтандыру аймағында болады. Барлық анықталған учаскелер ерекше қорғау мен назар аударуды талап етеді, алайда олардың бір бөлігі тиісті бақылауды қамтамасыз ету және биотехникалық жайластыру кезінде рекреациялық-танымдық мақсаттарда пайдаланылуы мүмкін.

Жобаланатын қаумалдың рекреациялық ресурстарын талдау қор және әдеби деректер бойынша, сондай-ақ жобалау аумағының тақырыптық карталарын талдау негізінде жүргізілді. Климаттық жағдайлардың жиынтығы бойынша аудан қысқа мерзімді демалысты ұйымдастыруға қолайлы. Бұл аумақтағы ең маңызды сауықтыру факторы-таза ауа және әдемі пейзаждарды, тарихи және мәдени ескерткіштерді қарау кезінде және басқа да рекреациялық іс-шаралар кезінде жағымды эмоциялардың сауықтыру әрекеті.

Танымдық туризм ресурстарын талдау. Танымдық туризм және экскурсия объектілеріне археологиялық объектілер, тартымды геологиялық және геоморфологиялық объектілер, сирек кездесетін өсімдіктердің шоғырлану орындары, кейбір құнды зоологиялық объектілер жатады.

Рекреацияны дамытуды шектейтін факторларды талдау СЭС материалдары және Маңғыстау облысы бойынша басқа да статистикалық деректер бойынша жүргізілді. Табиғи қаумал аймағында жұқпалы немесе табиғи-ошақты аурулардың ошақтары болуы мүмкін-оба (шөлді аймақтар) және геморрагиялық қызба. Сүтқоректілер арасында құтыру ауруы болуы мүмкін. Рекреацияны шектеу белгілі бір маусымның жағдайына байланысты СЭС ұсынысы бойынша белгіленуі мүмкін. Жобалық аумақта рекреацияның дамуын шектейтін факторларға мыналар жатады:

- санитариялық-эпидемиологиялық жағынан қолайсыз учаскелер (қорымдар мен жерлеу орындары);
- табиғи ортаның ластану көздері (ферманың мал қонатын жерлері).

4.3. Жобалық аумақты ландшафттық-рекреациялық және пейзаждық-эстетикалық бағалау

Табиғи қаумалдың аумағын ландшафттық-рекреациялық бағалау келесі негізгі компоненттердің болуына байланысты жүргізілді: айқын рельеф, пейзаждардың әсемдігі, су объектілерінің болуы. Барлық үш немесе екі компонент болған кезде ландшафттар бір компоненті бар көркем (рекреацияға қолайлы) болып жатқызылды – орташа көркем ландшафттар (шектеулі қолайлы), барлық компоненттер болмаған жағдайда – рекреацияға қолайсыз.

Қаумал аумағының шамамен 15% жобаланған қаумалдың бүкіл аумағы бойынша солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай созылып жатқан таулы ландшафтпен (Үстірттің батыс шыңы) бейнеленгенін ескерсек) рельефтің мәнерлілігі мен пейзаждардың әсемдігіне күмән келтірілмейді. Ландшафттық-рекреациялық бағалаудың теріс шегі ретінде жобалық аумақта ашық су айдындарының жоқтығын есептеген жөн.

Осылайша, жалпы жобаланатын қаумал аумағында аумақты ландшафттық-рекреациялық және пейзаждық-эстетикалық бағалауды рекреация үшін **қолайлы** деп санауға болады.

Ландшафтың сыртқы морфологиялық құрылымы туралы ақпараттың жалпы көлемі ландшафтың пейзаждық-эстетикалық құндылығының өлшемі болып табылады. Құрылымы жер бедерінің, өсімдік топтамаларының алуан түрлілігімен, үстіңгі бетінің тастылығымен және т.б. анықталады. Бұл қасиеттердің ашылатын кеңістіктердің панорамалық және көп жоспарлық болуымен үйлесуі ландшафтың жалпы ақпараттылығын және оның пейзаждық-эстетикалық құндылығын арттырады.

Табиғи қаумал аумағында ландшафттардың келесі түрлерін бөлуге болады (*Ландшафтық карта, 2.11.1-сурет*):

1. Батыс шыңның солтүстік бөлігі кірген шыңның таулы ландшафты, оның ойпаты және оның аңғар бөлігі (Жаманайрақты тауын қоса алғанда).

2. Типтік сортаң және шаңды сұр-қоңыр топырақтардағы жусан-кейреуік, баялыш-эфемерлі, бұйырғын-бүрлі сортаң өсімдіктері бар құрылымдық-денудациялық үстірттің ландшафты.

3. Жобалау аумағының таулы бөлігі мен сорлары арасындағы оңтүстік-батыс бөлігінде орналасқан жағалау маңындағы жазық жазықтықтың ландшафты.

Жобалық аумаққа қатысты ландшафттық картаға сілтеме жасай отырып, ландшафттардың екі түрін бөліп көрсету керек:

- аумақты рекреациялық емес пайдалануды шектеу ұсынылатын құнды ландшафттар мен табиғат нысандары. Бұған теңіз жағасындағы жайпақ жазығы (Жаманайрақты тауды қоса алғанда) бар жобаланған қаумалдың бүкіл таулы бөлігі кіреді;

- құндылығы төмен және рекреациялық маңызы жоқ ландшафттар. Оларға негізінен мал жаю жүргізілетін және сорлар жоғарғы тақтаның аумағын жатқызу қажет. Қаумалдың осы бөлігінде сұралып отырған аумақ әскери полигон болып табылады.

Аумақты кешенді бағалау қорғау режимдерін, табиғат қорғау және шаруашылық іс-шаралар жүйесін негізді ұсынуға, сондай-ақ одан әрі ғылыми және экологиялық-ағарту қызметі үшін негіз болуға мүмкіндік береді.

4.4. «Манашы» табиғи қаумалының табиғи кешендеріне әсер ететін антропогендік факторлар

Жоғарыда айтылғандай, табиғи қаумалдың аумағы облыстың аз қоныстанған ауданында елді мекендерден едәуір қашықтықта (25-тен 75 км дейін) орналасқан, соның салдарынан елді мекендер қорықтың табиғи кешендеріне тікелей әсер етпейді. Өнеркәсіп объектілерінен 2021 жылы әзірленген «Манашы» жергілікті маңызы бар мемлекеттік кешенді табиғи қаумалының аумағын азайту жөніндегі жаратылыстану-ғылыми негіздемеге (Маңғыстау облысы әкімдігінің 26.03.2025 ж. № 72 Қаулысы) сәйкес табиғи қаумал құрамынан шығарылған ауданы 55 455 га «Тепке» көмірсутек шикізаты кен орнының болуын атап өткен жөн. Бұл кен орнын барлау мен игеруді «Тепке» ЖШС жүргізеді.

Бұдан басқа, Маңғыстау облысы бойынша «Азаматтарға арналған үкімет» мемлекеттік корпорациясы» КЕАҚ филиалының материалдары бойынша табиғи қаумалдың орталық бөлігінде саз шикізатын (дисперсті топырақ) өндіру бойынша карьер орналасқан, оны әзірлеуді «Строй и К» ЖШС жүргізеді, жалдау мерзімі 2033 жылға дейін (3.5.4.1-3.5.4.2-суреттер.).

Жер жамылғысының тұтастығын бұзу шыңның экологиялық жүйелердің бұзылуына әкеледі, ал жер қойнауын заңсыз пайдалану Табиғатты қорғау заңнамасын бұзуға әкеледі және қылмыстық жазаланатын әрекет болып табылады.



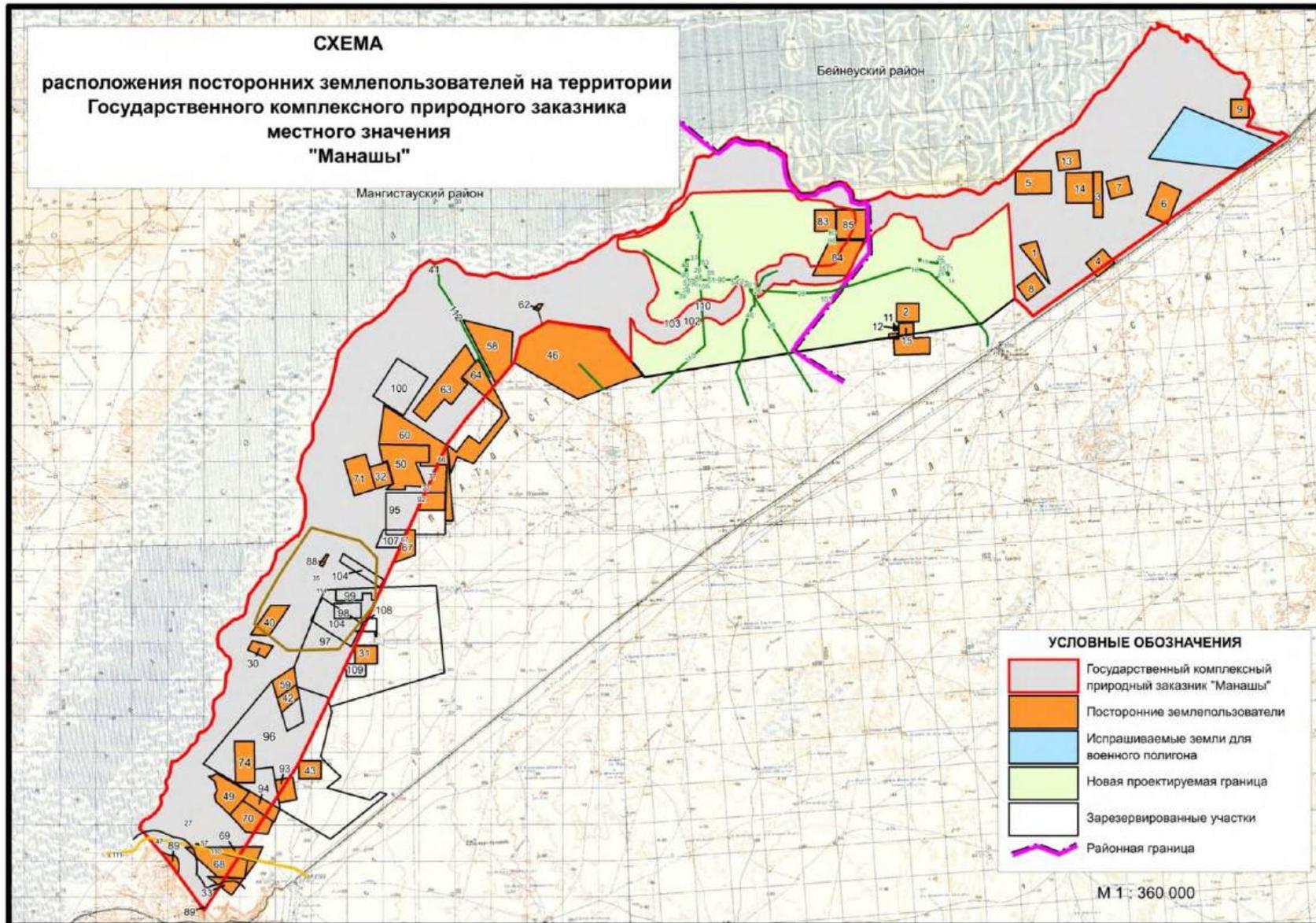
3.5.4.1-сурет. Карьер



3.5.4.2-сурет. Саз шикізатын өндіру карьері

Жобалық аумақта 53 шаруа қожалығы орналасқан. Ретсіз мал жаю, жайылым айналымы жүйесінің болмауы кейбір учаскелерде шамадан артық жаюға және ЕҚТА экожүйелерінің тұтастығын бұзуға алып келеді. 3.5.4.3-суретте «Манашы» кешенді табиғи қаумалының аумағында бөгде жер пайдаланушылардың орналасу схемасы келтірілген, 3.5.4.1-кестеде бөгде жер пайдаланушылардың толық тізімі келтірілген.

Жобаланатын қаумалдың табиғи кешендеріне браконьерлік әсерін тигізеді, оның іздері барлық жерде белгіленген. Бұл автотехниканың іздері, атылған гильзалар, от жағу орындары, тұрақ орындары және т.б. Бұл ретте, белгілі бір дәрежеде кен орындары аумағындағы вахталық кенттерді браконьерлік көздері деп санауға болады. Автотөкөлік құралдарымен қозғалыс қолда бар жолдар бойынша емес, олардан тыс жерлерде жиі жүзеге асырылады, бұл да қаумалдың экожүйесіне кіретін өсімдік қауымдастықтарына теріс әсер етеді.



3.5.4.3-сурет. Табиғи қаумал аумағында бөтен жер пайдаланушылардың орналасу схемасы

3.5.4.1-кесте. «Манашы» табиғи қаумалының аумағында орналасқан бөгде жер пайдаланушылардың тізімі

№№ рр	Кадастрлық нөмірі	Жер пайдаланушы	Жер учаскесінің орналасқан жері	Мақсатты бағыты	Аудан, га
1	13196009400	ш/қ "Колганат"	Бейнеу ауданы, Төлеп а., з. 2, уч. 3	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	500,0000
2	13196008181	ш/қ "Тепке"	Бейнеу ауданы, Сам а. о., Сам а., з. 2, зд. 55	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	500,3867
3	13196009457	ш/қ "Бауыржан"	Бейнеу ауданы, Төлеп а., з. 2, зд. 11	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	500,0000
4	13196009362	Шалабаева Г.	Бейнеу ауданы, Сыңғырлау а., з. 2, зд. 27	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	381,3024
5	13196009356	ш/қ "Сабыр"	Бейнеу ауданы, Бейнеу а., з. №2, зд. 95	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	1001,1148
6	13196009416	Буханов К. С.	Бейнеу ауданы, Төлеп а., з. 2, уч. 5	Фермерлік шаруашылық жүргізу үшін	993,9626
7	13196009402	ш/қ "Қарақойлы"	Бейнеу ауданы, Бейнеу а., з. №2, зд. 150	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	500,0000
8	13196009492	Жаймурза Р. К.	Бейнеу ауданы, Сыңғырлау а., з. 2, зд. 59	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	500,0000
9	13196009055	Хибасова Г. А.	Бейнеу ауданы, «Борқұдық» аймағында	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	399,7029
10	13196009468	ш/қ "Ерқанат"	Бейнеу ауданы, Төлеп а., з. 2, зд. 15	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	9,0330
11	13196009456	ш/қ "Береке"	Бейнеу ауданы, Төлеп а., з. 2, зд. 12	егін шаруашылығын жүргізу үшін	9,9999
12	13196009460	ш/қ "Ғибрат"	Бейнеу ауданы, Төлеп а., з. 2, зд. 14	егін шаруашылығын жүргізу үшін	9,9999
13	13196009478	ш/қ "Нұршайх"	Бейнеу ауданы, Сыңғырлау а., з. 2, зд. 55	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	499,9986
14	13196009390	Косшыбеков С. У.	Бейнеу ауданы	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	1001,1295
15	13196009444	Хайруллаев Н. Н.	Бейнеу ауданы, Бейнеу а.	Фермерлік шаруашылық жүргізу үшін	172,2850
16	13196009632	"Тепке" ЖШС	Бейнеу ауданы	Автожол салу және пайдалану үшін	34,4446
17	13196009673	"Тепке" ЖШС	Бейнеу ауданы	Мұнайды өлшеу және жөнелту пунктін салу үшін	2,3659
18	13196009631	"Тепке" ЖШС	Бейнеу ауданы	Тепке-2 барлау ұңғымасының бұрғылау алаңын орналастыру үшін	1,2000
19	13196009675	"Тепке" ЖШС	Бейнеу ауданы	Тепке-5 барлау ұңғымасының алаңын орналастыру және автожолды салу және пайдалану үшін	5,4892
20	13196009674	"Тепке" ЖШС	Бейнеу ауданы	Тепке-4 барлау ұңғымасының алаңын орналастыру үшін және автожолды салу және пайдалану	2,8230
21	13196009588	"Тепке" ЖШС	Бейнеу ауданы	Бұрғылау алаңын орналастыру үшін	3,0000
22	13196009633	"Тепке" ЖШС	Бейнеу ауданы	Тепке-3 барлау ұңғымасының бұрғылау алаңын орналастыру үшін	1,2000

23	13196009685	"Тепке" ЖШС	Бейнеу ауданы	Мұнай құбырын салу және пайдалану үшін	1,3124
24	13196009640	"Тепке" ЖШС	Бейнеу ауданы	Автожол салу және пайдалану үшін	6,6327
25	13196009686	"Тепке" ЖШС	Бейнеу ауданы	Электр беру желісін салу және пайдалану үшін	1,6200
26	13198015657	"Тепке" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Босалкы Жер уч.	Автожол салу және пайдалану үшін	37,2968
27	13198023113	Байболатов Чапай	Маңғыстау ауданы	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	4,9999
28	13198015692	"Тепке" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Босалкы Жер уч.	Барлау ұңғымасының бұрғылау алаңын орналастыру және Батыс-Тепке-4 автомобиль жолын салу және пайдалану үшін	1,6424
29	13198015693	"Тепке" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Босалкы Жер уч.	Барлау ұңғымасының бұрғылау алаңын орналастыру және Батыс-Тепке-3 автомобиль жолын салу және пайдалану үшін	1,4545
30	13198014008	Далжанов Тущыбек Бисенбаевич	Мангистауский район, с. Кызан, ПК Тоо Кызан, ст-е 3	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	300,0008
31	13198014043	Жалғасбаев Бердібек Игілікұлы	Мангистауский район, с. Кызан, ПК Тоо Кызан, ст-е 23	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	0,0584
32	13198018202	Сарсенгожин Кыскашбай Таушаманович	Мангистауский район, с.о. Шайырский, с. Шайыр, ПК Тоо Кашаган, уч. 89	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	500,0000
33	13198023452	Ізтұрғанов Жанақ Ізтұрғанұлы	Мангистауский район	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	103,4660
34	13198015714	"Тепке" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Босалкы Жер уч.	Автомобильге май құю және кірме жолды салу және пайдалану үшін	0,4900
35	13198018264	Далжанов Тущыбек Бисенбаевич	Мангистауский район, с.о. Шайырский, с. Шайыр, ПК Тоо Кашаган, ст-е 309	Түнеу және бағбандық үшін	1,0000
36	13198015717	"Тепке" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Босалкы Жер уч.	Өрт сөндіру депосын және автожолдарды салу және пайдалану үшін	0,9294
37	13198015719	"Тепке" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Босалкы Жер уч.	№ УЗ-1 барлау ұңғымасының бұрғылау алаңын орналастыру және автожолдарды салу және пайдалану үшін	1,5667
38	13198015718	"Тепке" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Босалкы Жер уч.	Өлшеу қондырғысының алаңын салу және пайдалану үшін	0,5200
39	13198015720	"Тепке" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Босалкы Жер уч.	№ УЗ-1 барлау ұңғымасының бұрғылау алаңын орналастыру және автожолдарды салу және пайдалану үшін	2,4254

40	13198014015	Турарбеков Талгат Акжигитович	Мангистауский район, с. Кызан, ПК Тоо Кызан, уч. 19	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	699,9999
41	13198015463	ТОО "КОМ-МУНАЙ"	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық а. о., Тұщықұдық ауылы, Тұщықұдық ӨК, 306 уч.	Байланыс діңгегін орналастыру үшін	0,1590
42	13198014004	Мукырбаев Бугабай Майрамбаевич	Мангистауский район ПК Кызан, ул. н/о, уч. возле кашары "Жетітөбе"	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	377,5994
43	13198013057	Ермуканов Марат Тугелбаевич	Мангистауский район, с. Ақшымырау, ПК Тоо Ақшымырау, уч. 42	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	1,9953
44	13198015691	"Тепке" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Босалкы Жер уч.	Барлау ұңғымасының бұрғылау алаңын орналастыру және Батыс-Тепке-5 автомобиль жолын салу және пайдалану үшін	2,1895
45	13198021486	"Строй и К" ЖШС	Мангистауский район, с.о. Сайотесский, с. Сайотес, раз. 6	Кірме автомобиль жолын салу үшін	9,1434
46	13198021485	"Строй и К" ЖШС	Мангистауский район, уч. Босалкы Жер	Кірме автомобиль жолын салу үшін	1,2773
47	13198016102	"КазТрансОйл" АҚ	Мангистауский район, с. Жармыш, ПК Тоо Жармыш	желілік торапты орналастыру және пайдалану үшін	0,0031
48	13198015681	"Тепке" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық а. о., Тұщықұдық ауылы, Тұщықұдық ӨК, 35 уч.	Автожолдың мұнай және газ дебитін өлшейтін уақытша стационарлық қондырғыны орнату және пайдалану үшін	7,2517
49	13198016129	Байтуров Серик Исмагулович	Мангистауский район, с. Жармыш, ПК Тоо Жармыш, ст-е 3	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	978,0125
50	13198018214	Оралбаев Куатбай Рахметович	Мангистауский район, с.о. Шайырский, с. Шайыр, ПК Тоо Кашаган, уч. 103	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	2000,0001
51	13198015676	"Тепке" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық а. о., Тұщықұдық ауылы, Тұщықұдық ӨК, 30 уч.	Вахталық кент және автожол салу және пайдалану үшін	2,3282
52	13198015677	"Тепке" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық а. о., Тұщықұдық ауылы, Тұщықұдық ӨК, 31 уч.	Батыс-Тепке-2 барлау ұңғымасының алаңын орналастыру және автожолды салу және пайдалану үшін	1,9547
53	13198015678	"Тепке" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық а. о., Тұщықұдық ауылы, Тұщықұдық ӨК, 32 уч.	Батыс-Тепке-3 барлау ұңғымасының алаңын орналастыру үшін	1,2000
54	13198015679	"Тепке" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық а. о., Тұщықұдық ауылы, Тұщықұдық ӨК, 33 уч.	Батыс-Тепке-5 барлау ұңғымасының алаңын орналастыру және автожолды салу және пайдалану үшін	1,2411

55	13198015680	"Тепке" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық а. о., Тұщықұдық ауылы, Тұщықұдық ӨК, 34 уч.	Батыс-Тепке-4 барлау ұңғымасының алаңын орналастыру және автожолды салу және пайдалану үшін	3,2861
56	13198015697	"Тепке" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Босалқы Жер уч.	Газпоршеньді электр станциясын орнату үшін	0,9150
57	13198023583	Байболатов. Чапай	Маңғыстау ауданы, Босалқы Жер уч. 397 уч.	егін шаруашылығын жүргізу үшін	10,0000
58	13198015654	Жумагазин Ербол Бурашевич	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық а. о., Тұщықұдық ауылы, Тұщықұдық ӨК, 258 уч.	Маусымдық жайылым үшін	2000,0000
59	13198014010	Саулебаев Балгабай	Маңғыстау ауданы, Қызан ауылы, Қызан ЖШС ӨК, 6 уч.	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	508,1857
60	13198018332	Турешиков Газим Муханбеталиевич	Маңғыстау ауданы, Шайыр а. о., Шайыр ауылы, Қашаған ЖШС ӨК, 319 уч.	Маусымдық жайылым үшін	2000,0000
61	13198015575	"Тепке" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Босалқы Жер уч.	Автожол салу және пайдалану үшін	4,8337
62	13198015229	"Строй и К" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Босалқы Жер уч.	Сазды шикізатты (дисперлі топырақты) өндіру үшін	39,5884
63	13198015656	Умирбулатов Танатар Сакенович	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық а. о., Тұщықұдық ауылы, Тұщықұдық ӨК, 257 уч.	Маусымдық жайылым үшін	1999,9973
64	13198015655	Ерекешов Серик Сапарғалиевич	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық а. о., Тұщықұдық ауылы, Тұщықұдық ӨК, 256 уч.	Маусымдық жайылым үшін	671,5893
65	13198016104	"КазТрансОйл" АҚ	Маңғыстау ауданы, Жармыш ауылы, Жармыш көшесі	Вантузды құдықты орналастыру және пайдалану үшін	0,0004
66	13198018265	Ұзақбай Т. Н.	Маңғыстау ауданы, Шайыр а. о., Шайыр ауылы, Қашаған ЖШС ӨК, 146 уч.	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	0,3222
67	13198018298	Сарсенгожин Марат Кискашбаевич	Маңғыстау ауданы, Шайыр а. о., Шайыр ауылы, Қашаған ЖШС ӨК, 154 уч.	Маусымдық жайылым үшін	2,9667
68	13198016053	ш/қ "Толыбай" Мухнов А. А.	Маңғыстау ауданы, Жармыш ауылы, Жармыш ЖШС ӨК, 33 үй	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	934,1048
69	13198016130	Ұзақбай Т. Н.	Маңғыстау ауданы, Жармыш ауылы, Жармыш ЖШС ӨК, ст-е 1	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	246,6619
70	13198016131	Узақбаев Ерлан Наурызбаевич	Маңғыстау ауданы, Жармыш ауылы, Жармыш ЖШС ӨК, ст-е 2	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	772,4278
71	13198018252	Ерсариев Сарсенғали	Маңғыстау ауданы, Шайыр а. о., Шайыр а., Қашаған ЖШС ӨК, 365 уч.	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	1000,0000
72	13198015460	"STS-Каспий" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Босалқы жер уч.	Сазды шикізатты (дисперлі топырақты) өндіру үшін	5,0009
73	13198013024	Бижанова Назуқан	Маңғыстау ауданы, Ақшымырау а.,	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	1000,0000

			Ақшымырау ЖШС ӨК, ст-е 4		
74	13198015536	"Спецавтоматикасервис" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Босалқы Жер уч., 448 кұр.	Телемұнара орналастыру үшін	0,0900
75	13198015052	Конирбасов Жексенбай	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық а. о., Тұщықұдық ауылы, Тұщықұдық көшесі, 125-үй	Тұрғын үйге қызмет көрсету үшін	0,1200
76	13198015068	Кенесариев Жанабай Доскалиевич	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық а. о., Тұщықұдық ауылы, Тұщықұдық ӨК, 307 уч.	Тұрғын үйге қызмет көрсету үшін	0,1500
77	13198018249	Корабаев Рафхат Махсатович	Маңғыстау ауданы, Шайыр а. о., Шайыр ауылы, Қашаған ЖШС ӨК, 140 уч.	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	10,5955
78	13198015077	Конарбаев Кенес Дуйсенбаевич, Бижанова Гульбаршин Алдонгаровна	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық а. о., Тұщықұдық ауылы, Қияқты жері, 16-үй	Тұрғын үйге қызмет көрсету үшін	0,1000
79	13198015080	Аленов Сактап	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық ауылы, Тұщықұдық ауылы, Қияқты жері, 6-үй	Тұрғын үйге қызмет көрсету үшін	0,1000
80	13198015070	Жоламанов Базартай	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық а. о., Тұщықұдық ауылы, Тұщықұдық көшесі 146 үй	Тұрғын үйге қызмет көрсету үшін	0,1800
81	13198015082	Кенесариев Жолберген Доскалиевич	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық а. о., Тұщықұдық ауылы, Тұщықұдық көшесі, уч. 73	Тұрғын үйге қызмет көрсету үшін	0,1000
82	13198015084	Койшыбаев Кошербай Алибаевич	Маңғыстау ауданы, Шебер а.о., Шебер а., Шебер көшесі, 1-үй	Тұрғын үйге қызмет көрсету үшін	0,1000
83	13198015015	Жаңбыршиев Ахмет Есмырзаұлы	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық а. о., Тұщықұдық ауылы, Тұщықұдық ӨК, ст-е 110т	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	561,0000
84	13198015031	Кусайнов Сактап	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық а. о., Тұщықұдық ауылы, Тұщықұдық көшесі, 122 үй	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	1500,0000
85	13198015014	Қосай Ордалы Мұханұлы	Маңғыстау ауданы, "Тұщықұдық" ЖШС, "Қарақыстау" құдығы	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	1032,0000
86	13198015074	"Oil Construction Company" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық а. о., Тұщықұдық ауылы, Тұщықұдық ӨК, 10-үй	«Құдайберген» карьерінің бута тастарын өндіру үшін	4,2500
87	13198015581	"Тепке" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық а. о., Тұщықұдық ауылы, Тұщықұдық ӨК	Батыс-Тепке-1 барлау ұңғымасының алаңын орналастыру үшін	1,2000
88	13198018196	Умирзаков Саин	Маңғыстау ауданы, Шайыр а. о, Шайыр ауылы, Қашаған ЖШС, 87 уч.	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	50,0000
89	13198016155	"Қызылсай" мемлекеттік	Маңғыстау ауданы, Маңғыстау	"Қызылсай" мемлекеттік өңірлік	207,6976

		өңірлік табиғи паркі" КММ	ауданының жерінен	табиғи паркін орналастыру үшін	
90	13198015711	"Тепке" ЖШС	Маңғыстау ауданы, уч. Босалкы Жер, ст-е 22	10 кВ ВЛ электр желісін орналастыру және пайдалану үшін	9,7057
91	13198015725	"Тепке" ЖШС	Маңғыстау ауданы	№ УЗ-3 барлау ұңғымасының бұрғылау алаңын орналастыру және автомобиль жолын салу және пайдалану үшін	5,6827
92	13198018392	Сарсенгожин Қыскашбай Таушаманович	Маңғыстау ауданы, Шайыр а. о., Шайыр ауылы, Қашаған ЖШС, 16-үй	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	1,0202
93	13198013064	Нурбердиев Ердаулет Асемғалиевич, Нурбердиева Салтанат Мукашевна	Маңғыстау ауданы, Ақшымырау ауылы, Ақшымырау ЖШС, ст-е 45	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	148,1367
94	13198016133	Жанбосинов Морлихан Жангабылович	Маңғыстау ауданы, Жармыш ауылы, Жармыш ЖШС ӨК, 312-үй	Шаруа қожалығын жүргізу үшін	434,2167
95		"Қашаған" ӨК			1510,7832
96		"Ақшымырау" ЖШС			6908,6876
97		«Қызан» ЖШС			6530,7002
98			аранжан жері	ш/қ	500,0000
99			аранжан жерінің маңы	ш/қ	500,0000
100		Куттибаев К.	қырықтау-костам	маусымдық	2000,0000
101		АҚ "АзимутЭнерджиСервис"	Маңғыстау ауданы	жарылғыш материалдардың жылжымалы қоймасын орналастыру үшін	5,0000
102		"АзимутЭнерджиСервис" АҚ	Тепке кен орны	жумыскерлер вагондары	1,0000
103		"АзимутЭнерджиСервис" АҚ	тепке кен орны	вагон уйлер	4,0000
104		Латипов Н.		мал азығын дайындау	2000,0000
105		"Тепке" ЖШС		вахта қалашық	2,3282
106				қорғау аймағы	2135,9687
107				Сисем ата қорымының шығысы	500,0001
108		Нетшеев Қ.		Ш/Қ	101,6011
109		Койшыбаев И.		ш/қ	0,0217
110	13198021114	"Қызыл-Тұран" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Шетпе ауылы, Шетпе-Жетібай автожолының жанында	Тиеу-түсіру алаңы үшін	1,8028
111	13198021487	"Магистральды су құбыры" ЖШС	Маңғыстау ауданы, ауданның босалқы жері, «Сай-Өтес-Бозащы» суағардың 1-25 км	10 кВ ВЛ орналастыру және қызмет көрсету үшін	8,2512

«Жергілікті маңызы бар «Манашы» мемлекеттік табиғи (кешенді) қаумалының аумағын азайту жөніндегі жаратылыстану-ғылыми негіздеме»

112	13198022071	"КОМ-МҰНАЙ" ЖШС	Маңғыстау ауданы, Тұщықұдық ЖШС жерінен	№ 6 разъезге дейін көліктің мұнай құбырын салу үшін	10,8104
113				Сай Өтес-Бозашы су тартқышының күзет аймағы ҚТО АҚ	41,3642
114		МО Мадениет басқармасы		Сисем-ата қорымы	12764,9782
115				«Қызылсай» мемлекеттік өңірлік табиғи паркі	207,6976
ЖИЫНЫ:					62980,5291

Арал-Каспий су бөлігінің табиғи ерекшеліктерінің бірі топырақтың гипс басуының жоғары болуы болып табылады. Нәтижесінде, топырақта жатқан гипстің тұншықтырғыш және кеуекті массалары, айналасында топырақ көкжиектері қалыптасатын өзіндік қаңқа тәрізді нәрсе қалыптастырады. Бұл қаңқа өте нәзік және өтіп бара жатқан машинаның айтарлықтай жүктемесімен оңай бұзылады. Шаң массасымен толтырылған жолтабан пайда болады. Бірнеше машинаның бір жолдан өтуі топырақ қабатының толық бұзылуына әкеледі, жүргізушілер жаңа жол жасайды, осылайша жолақ пайда болады, онда топырақ қабаты бұзылады.

Оның ауданы айтарлықтай мөлшерге жетуі мүмкін (құдықтар, қыстаулар және т.б.). Мұндай депрессиялар оңай тұздануы мүмкін және бұл жайылымдардың едәуір аудандарын құнсыздандырады.

«Гипс қаңқасының» болуы Арал-Каспий су айрығының топырағын Қазақстан мен Орта Азияның басқа шөлдерінен ерекшелендіреді. Егер, мысалы, Қаракұмның оңтүстік бөлігінде қарқынды мал союдан кейін жайылымдық өсімдіктерді қалпына келтіру өте тез жүрсе (қолайлы жағдайда – бір - екі жылда) (Горелов, 1985), Үстіртте шамадан тыс жайылым белгілері ("игеру индикаторлары") ондаған, тіпті ғасырлар бойы сақталады (жайылымдардың деградациясы) (Алланиязов және басқалар, 1984). Екінші жағынан, жайылымды толығымен тоқтату құмды шөлдің биогеоценозына кері әсерін тигізеді және псаммофилдердің қысымына әкеледі. Топырақты ұсатып, тұяқтылар топырақтың тығыздалуына және жауын-шашынды ұстап, жайылымдардың жемшөп өнімділігінің төмендеуіне әкелетін мүк пен қынаның өсуіне жол бермейді. Осылайша, тұяқтылар реттеуші фактор болып табылады, олар шөл биоценоздарының табиғи күйін сақтайды. Жайылымның толық немесе айтарлықтай төмендеуімен қосыту күшейіп, топырақтың су режимі өзгереді. Бұл өсімдік жамылғысының тығыздығының төмендеуіне және гүлді өсімдіктер түрлерінің санының азаюына, алдымен эфемерлер мен эфемероидтардың, содан кейін бұталар мен шала бұталардың (жайылымдардың дефляциясы) біртіндеп жойылуына әкеледі (Горелов, 1985; Антонова және т.б., 1986). Осылайша, шамадан тыс жаю шөлді жайылымдардың тозуына әкеледі, бірақ үй тұяқты жануарларды жаюдың болмауы, егер бұл жабайы тұяқты жануарлардың болмауымен немесе санының төмендігімен ұштасса, олардың дефляциясына әкеледі. Екі жағдайда да жайылымдардың өнімділігі едәуір төмендейді және жемшөп өсімдіктерінің қоректілігі азаяды. Түпкілікті нәтиже-жайылымдардың жоғалуы, көбінесе адамның ауылшаруашылық қызметі үшін де, жабайы табиғат үшін де қайтымсыз.

«Үстірт ежелден жайылым елі болған. Соңғы үш ғасырда жайылымдар көшпелі процесте қолданылды. Көшпелілер Үстіртте де, оған іргелес аумақтарда да тұрақты трассалар бойымен жүрді. Көшпелілер ландшафтқа белсенді әсер етті, өйткені олар жайылымдарды абаттандыру бойынша бірқатар іс-шаралармен бірге жүрді. Бұған, ең алдымен, тұрақты жұмыс істейтін терең құдықтардың құрылысы кіруі керек. Құдықтардың жанында антропогендік табиғи-аумақтық кешендер құрылды, оның ішінде малға арналған қашалар мен паналардың әртүрлі түрлері, тастардан, кейде қыстаулардан салынған ұзақ мерзімді қоршаулар бар.

Қоршаған ортаға антропогендік әсер ету фактілерінің қатарына келесі факторлардың болуы жатады:

1. Топырақты деструкциялау және гипс түбітінің антропогендік ландшафтарын қалыптастыру. Гипстік түбіті өңірдің түрлі бөліктеріндегі кең аумақтарда дами бастады;
2. Құмды дауылдардың көбеюі;
3. Адраспан-итсегек тақыршақтарының қалыптасуы және шамадан тыс мал жаюдың әсерінен мал союдың пайда болуы;
4. Ірі бұталы ағаш өсімдіктерін, ең алдымен сексеуілдерді жою;
5. Үстірт маңындағы кейбір құмды алқаптарда топырақтың екінші рет сортаңдануы және сортаңдану учаскелерінің өсуі;

6. Олардың ресурстарын күшейтілген пайдалану салдарынан жерасты сулары деңгейінің төмендеуі;

7. Өнеркәсіпті, құрылысты дамыту әсерінен бедердің бөлшектенуін ұлғайту. Бұл ретте өңір бедерінің бірегей нысандары да, оның тарихының ескерткіштері де қирауға ұшырайды.

Өткен ғасырдың 60-70-ші жылдарында Арал-Каспий су айрығының экожүйелері ұшыраған антропогендік физикалық стресстің кенеттен болуы мен жойылуы соншалықты күшті болды, сондықтан қауымдастықтар мен жануарлар және өсімдіктердің жекелеген түрлері олардың әсеріне бейімделе алмады. Сонымен қатар, жергілікті табиғатты қорғау ведомстволарының аздаған қызметкерлері мұндай басып кірудің алдында дәрменсіз болып шықты. Ең алдымен ірі, аңшылық және кәсіптік жануарлар түрлері қатты зардап шекті.

Жайылымдардағы асыра пайдалану мен бәсекелестік, суаттарды алып қою және су үшін бәсекелестік-жануарлар әлемінің мал басына әсер ететін тағы бір теріс фактор. Мазасыздық факторы да осы санатқа жатады.

Табиғи қаумалдың топырақ жамылғысы мен өсімдіктері антропогендік әсердің әртүрлі түрлеріне өте төзімсіз (шамадан асыра пайдаланып мал жаю, жол салу, мұнай және газ құбырлары, пайдалы қазбаларды игеру, шаруашылық және өнеркәсіптік объектілерді салу және т.б.).

Маңғыстау облысында ауыл шаруашылығы жануарлары санының жалпы азаюымен және шопандар тарапынан отар қорғаудың күшеюімен ұштастыра отырып, жабайы тұяқты өңірлер популяциясының жай-күйіне және қасқырлар санын реттеудің тоқтатылуы теріс әсер етті.

Сұралған аумақта әскери полигонның болуы қаумалдың табиғи кешендеріне антропогендік әсерді едәуір күшейтеді.

4.5. Табиғи кешендерді, мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілерін және қоршаған табиғи ортаны қорғау жөніндегі іс-шаралар

Жалпы ерекше қорғалатын табиғи аумақтың табиғатты қорғау іс шараларының блогы мыналарды қамтиды:

- экожүйелерді рекреациялық әсерден қорғау;
- әуе бассейнін қорғау;
- су көздерін қорғау;
- ландшафттарды қорғау;
- топырақты қорғау;
- өсімдіктер әлемін қорғау;
- жануарлар дүниесін қорғау;
- тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау;
- ерекше қорғалатын табиғи аумақтың учаскелерін қауіпті геологиялық процестер мен құбылыстардан инженерлік қорғау.

4.5.1. Экожүйелерді рекреациялық әсерден қорғау

ҚР Экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамасына сәйкес (2.3 тармақ) барлық қоғамдық қатынастарды реттеудің негізі экожүйелік тәсіл болып табылады. Оның негізінде *«табиғи ресурстарды пайдаланудың экологиялық рұқсат етілген шектерін айқындайтын және қоршаған орта сапасын теңгерімді басқаруды қамтамасыз ететін шаруашылық немесе өзге де қызметтің шектеулерінің, нормативтері мен қағидаларының ғылыми негізделген кешенін енгізу жүзеге асырылады»*.

Осы міндеттерді іске асырудың бастапқы кезеңінде табиғи қаумал аумағының экожүйелерін сипаттау жүргізілді және экологиялық зерттеулер мен табиғатты қорғау іс-шараларын жоспарлаудың негізгі негізі ретінде экожүйелер картасы жасалды.

Экожүйелік тәсілде қарапайым аумақтық бірлік биогеоценоз ұғымына сәйкес келетін экожүйе болып табылады. Ол биотаның тіршілік әрекеті үшін бірдей жағдайлар сақталатын рельефтің қарапайым формалары шегінде топырақ-өсімдік жамылғысының бірлігінің белгілері бойынша ерекшеленеді. Зерттеулердің ауқымына қарай оларды одан әрі типтеу (жіктеу) геологиялық-геоморфологиялық, литологиялық, эдафикалық, фитоценодикалық және басқа критерийлердің ұқсастығы негізінде жүзеге асырылуы тиіс. Бұл жағдайда қажетті шарт экожүйелердің табиғи және антропогендік факторлардың әсеріне реакциясының және оларға төзімділіктің бір түрі болып табылады.

Мұндай көлемде экожүйе табиғи ортаның жекелеген компоненттері туралы білімді қолданбалы жұмыстар, модельдеу және болжау үшін аумақтық және эмпирикалық ыңғайлы және қарапайым біртұтас жүйеге біріктіреді және жинақтайды. Ол сондай-ақ кибернетикалық жүйелердің ақпараттық ұяшығы (мәліметтер базасы, геоақпараттық картаға түсіру телімдері) және ғарыштық суреттерді кластерлік талдау бірлігі ретінде қашықтықтан зондтау объектісі ретінде барабар. Сонымен қатар, ол ГАЖ блок-схемасын және ДББЖ құрылымын дамытудың теориялық алгоритмі бола алады.

Табиғи қаумалдың басты міндеті табиғи экожүйелерді қорғау және фондық (байырғы) немесе шартты-байырғы жағдай деңгейінде биоәртүрлілікті сақтау және бұзылған табиғи кешендерді қалпына келтіру болып табылады. Осы мақсатта қорғау сапасын жақсартуды қамтамасыз ететін ғылыми негізделген іс-шараларды іске асыру қажет.

Экожүйелік тәсіл кезінде табиғат қорғау іс-шаралары біржақты бола алмайды, олар жиынтығында қарапайым экожүйені білдіретін мекендеу орындарының (биотоптардың) сақталуы мен тұтастығына және олардың биоәртүрлілігіне кепілдік беруді қамтамасыз ететін кешенді тәсілге негізделуге тиіс. Оның тұратын жерінің құрылымы мен жұмыс істеу шарттарын сақтамай, түрін жеке сақтауға болмайды. Экожүйелердің кеңістіктік дифференциациясының географиялық фоны ландшафт болып табылады, сондықтан ландшафттың әртүрлілігі мен құрылымын сақтау биологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етеді. Осылайша, экожүйелерді қорғау бойынша келесі жұмыс түрлерін жүргізу қажет:

Экожүйелерді түгендеу, жіктеу, картаға түсіру және олардың қазіргі жағдайын бағалау;

- Экожүйелердің базалық түгендеу картасын және оның негізінде бағалау және болжау түріндегі карталар сериясын құру.
- Ең маңызды және проблемалы экожүйелерде мониторингті ұйымдастыру.
- Бұзылған экожүйелерді қалпына келтіру жөніндегі іс-шараларды әзірлеу және жүргізу.
- Экожүйелерді қорғау жөніндегі іс-шараларды әзірлеу және жүргізу.

Қазіргі және перспективалық кезеңдегі басты міндет-тұрақтылықты арттыру және биоәртүрлілікті сақтау, оның сапасын жақсарту, ғылыми негізделген іс-шаралар жүйесі негізінде жануарлар дүниесінің оңтайлы санын сақтау.

Жеке эндемиктер мен реликтерді емес, мүмкіндігінше бүкіл биотопты қорғауды қарастыру қажет. Бұған тіршілік ету ортасының бастапқы құрылымын сақтау бойынша іс-шаралар жүргізілетін аумақтық қорғау нысаны қол жеткізеді.

Экологиялық жүйелерді қорғауға бағытталған іс-шаралардың екі тобы бар:

- сирек кездесетін, эндемикалық және Қызыл кітапқа енгізілген өсімдіктер мен жануарлар дүниесі түрлерінің, сондай-ақ селекциялық жұмыс үшін құнды генофонд болып табылатын түрлердің мекендейтін жері болып табылатын аумақтың табиғи учаскелерін қорықтық режимде сақтауға бағытталған іс-шаралар;

- ыңғайлы және көркем сауықтыру, танымдық, туристік және спорттық учаскелер ретінде олардың тартымды қасиеттерін сақтау және қалпына келтіру мақсатында

қарқынды рекреациялық әсер ету орындары болып табылатын аумақтарда антропогендік әсерді жоюға немесе азайтуға бағытталған іс-шаралар.

Екінші топтағы іс-шаралар кешені ерекше қорғалатын табиғи аумақтың экологиялық жүйелерін аса қауіпті табиғи процестердің (сел, көшкін, қар көшкіні) әсерінен қорғауға бағытталған шараларға және антропогендік әсерді болғызбау жөніндегі іс-шараларға бөлінеді.

4.5.2. Әуе бассейнін қорғау

Табиғи қаумал орналасқан ауа бассейні атмосфералық ауаның тазалығымен, жақын маңда ірі өнеркәсіп кәсіпорындарының жоқтығымен және қолайлы жел бағытымен ерекшеленеді. Осыған қарамастан, әуе бассейніне әсерді барынша азайту жөніндегі іс-шаралар кешенін көздеу қажет. Бұл үшін дизельді электр генераторларының орнына баламалы энергия көздері ретінде кордондар мен шопандар тұратын жерлерде күн батареялары мен гелиоқондырғыларды пайдалану ұсынылады.

Жолдарды абаттандыру және қаумалдағы автокөлік ағынын қатаң реттеу ауа мен топырақтың зиянды қалдықтармен ластануын азайтады. Бірінші кезектегі шаралардың ішінде автокөліктерді пайдаланылған газдарды бейтараптандыру құрылғыларымен қамтамасыз етуді атаған жөн.

Ауа қорғау іс-шараларының кешені сондай-ақ қамтуы керек:

- Дизель электр станциялары кордондар мен тұрақтарда орнатылған жағдайда олардың ауа бассейніне теріс әсерін барынша азайту.
- Қаумал аумағына автокөліктен ластаушы заттардың шығарындылары ПДВ нормаларынан аспайтын автокөліктерді ғана жіберу.
- Шектеу шлагбаумдарын орнату арқылы қаумалдың неғұрлым осал аумағы бойынша кез келген моторлы қозғалысқа тыйым салу.
- Ауылдық округтердің әкімдіктерімен және жергілікті тұрғындармен атмосфераға шығарындыларды шектеу, қаумал аумағы бойынша автоматты түрде азайту қажеттілігі туралы түсіндіру жұмыстарын жүргізу және оларды барынша азайту жөніндегі іс-шаралардың сақталуын бақылауды жүзеге асыру.
- Ауа бассейнін қорғаудың барлық шаралары ауа сапасын сақтауға бағытталуы тиіс. ЕҚТА аумағындағы кез келген заттың жерге жақын шоғырлануының немесе зиянды заттар жиынтығының ең жоғары мәні 0,8 ПДК аспауы тиіс.

Қоршаған ортаға әсерді бағалау ҚОӘБ жобасында егжей-тегжейлі сипатталған (3-кітап).

4.5.3. Су көздерін қорғау

Су көздерін қорғау жөніндегі іс-шаралар суды ластанудан қорғауға бағытталуы тиіс. Табиғи қаумалдың аумағында су көздері құдықтар мен бұлақтар болады, олар жануарлар үшін суаттар болып табылады. Су көздеріндегі судың сапасын сақтау, оларды ластанудан, сарқылудан қорғау, ағынның ауытқуын азайту және жануарлардың тіршілік ету ортасының нашарлауы жөніндегі негізгі шара Қазақстан Республикасының Су кодексін қатаң сақтау болып табылады. Барлық ғимараттар (тұрғын үйлер, қыстаулар, кордондар) жергілікті кәріз жүйелерімен, тұрмыстық қатты қалдықтарды жинаумен қамтамасыз етілуі тиіс. Сарқынды суларды жинау үшін жақын маңдағы елді мекендердің тазарту құрылыстарына одан әрі шығарылатын су өткізбейтін шұңқырлар көзделуі тиіс. Су жинау бассейндерінің шегінде су көздерін ластанудан және сарқылудан қорғау үшін мынадай іс-шаралар жүргізу қажет:

- су объектісінің жағалау аймағының флорасы мен фаунасын қорғау;
- су көздерінің, әсіресе өрт қауіпті кезеңдегі санитарлық жағдайын қадағалау;

- жағалауларда туристер мен жергілікті тұрғындар неғұрлым көп баратын су ағындарын, арнайы жабдықталған демалыс орындарын орнату;
- бұлақтардың, жылғалардың жанында автомашиналарды жууға тыйым салу;
- бұлақтар маңында (кемінде 10 м қашықтықта) мал жаюға және қонатын орындар мен демалыс алаңдарын салуға тыйым салу;
- малға арналған арнайы суат орындарын жайластыру;
- су өткізбейтін қазылған шұңқырларды орнату;
- мал шаруашылығы фермаларында су өткізбейтін еден орнату;
- ластанған пайдаланылған суларды бұруды ұйымдастыру.

4.5.4. Ландшафттарды қорғау

Аумақтың ландшафттық әртүрлілігін сақтау биологиялық әртүрліліктің сақталуына кепілдік береді.

Ландшафттарды кешенді қорғаудың негізгі жолдары мынадай:

- ландшафттарды консервациялау (ерекше қорғау учаскелері мен аймақтарын бөлу, жоспарлау шешімдері, режимдік табиғат пайдалануды шектеу);
- ландшафттарды қалпына келтіру (бүлінген жерлерді қалпына келтіру, өсімдік қоғамдастықтарын қалпына келтіру, жануарларды қайта жерсіндіру және т.б.);
- ұлттық парктің жалпы мониторингінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде ландшафттар мониторингі.

Жобаланатын қаумалда табиғат қорғау зерттеулерін ұйымдастыру жөніндегі бірінші кезектегі жұмыстар мыналар болуы тиіс:

- рекреациялық ағындарды жан-жақты сенімді есепке алу;
- ауданның бір бірлігіне техногендік жүктеменің нақты сандық көлемін анықтау мақсатында топырақ-өсімдік және қар жамылғысы бойынша қоршаған ортаның жай-күйіне режимдік бақылауды ұйымдастыру;
- қаумалдың су көздерінің табиғи "ластануын" ауыр металдар кешенімен және әсіресе стронциймен қосымша геохимиялық және медициналық-биологиялық зерттеу.
- рекреациялық кешендерді ең құнды табиғи ландшафттар оқшауланатындай немесе жұмсақ рекреациялық жүктемелер аймағына түсетіндей етіп орналастыру;
- қолданыстағы және жобаланатын рекреациялық құрылыс орындарында аумақты инженерлік дайындау және жайластыру;
- шаруашылық қызметтің тапсырыс және реттелетін режимі аймақтарындағы аумақты негізінен осы аймаққа тән өсімдік түрлерімен көгалдандыру.

Сонымен қатар, талқандайтын беткейлік процестерден (опырылу мен көшкіндер, тас құлау және т. б.) қорғау үшін келесі шараларды қарастыру қажет:

- 45⁰-тан астам тік беткейлерге антропогендік әсерді минимумға дейін жеткізу;
- кордондар мен стационарлық құрылыстарды салу жеке жобалар бойынша тегістелген немесе салыстырмалы түрде тегіс алаңдарда көзделсін;
- жол салу жөніндегі МЕМСТ сәйкес қызмет көрсетуші персоналдың, шаруашылық субъектілері мен рекреанттардың қауіпсіздігін ескере отырып, соқпақтар салу және шаруашылық жолдарды реконструкциялау жүргізу;
- таулы беткейлерде жыралардың пайда болуын болдырмау үшін жобаланатын құрылыстардан ғылыми негізделген сумен жабдықтауды және су тартуды көздеу.

4.5.5. Топырақ жамылғысын қорғау

Табиғи қорық аумағында топырақ жамылғысын қорғау жөніндегі іс-шаралар негізінен әсерді қысқартуға, өсімдік жамылғысының деградациясына жол бермеуге, шаруашылық қызметі шектеулі аймақ шегінде малдың шамадан тыс жайылуына және экожүйелерді өрттен қорғауға дейін азаяды. Біқтимал теріс әсері мүмкін, (су эрозиясы, дефляция), рекреациямен ынталандырылады.

Осыған байланысты парк аумағында қозғалыс тек төселген және нығайтылған жолдар мен соқпақтар арқылы өтуі керек. Топырақтың жай-күйін бақылауды ұйымдастыру, бұзылған аумақты рекреациялық пайдалануға тыйым салу немесе шектеу қажет. Шаруашылық қызметтің тапсырыстық және реттелетін режимі аймақтарында құрылыс жұмыстары аяқталғаннан кейін жерді қалпына келтіру жөніндегі іс-шаралардың толық көлемін жүргізу қажет.

Сондай-ақ мынадай іс-шараларды жүзеге асыру қажет:

- эрозияға қарсы шаралар кешенін әзірлеу және іске асыру;
- қаумал аумағындағы барлық бұзылған жерлерді міндетті түрде қалпына келтіру;
- қаумалдың стационарлық және жылжымалы көздерінен ауа және топырақ жамылғысын ластайтын зиянды заттар шығарындыларын азайту жөніндегі шараларды әзірлеу және іске асыру;
- пестицидтерден толық бас тарту және минералдық тыңайтқыштарды қолдануды шектеу;
- атмосфераға автокөліктің ластаушы шығарындыларын азайту;
- тұрмыстық қалдықтар полигондарында құрғақ қоқыстарды залалсыздандыра отырып, рекреация аймақтарын қатты қалдықтардан жоспарлы-жүйелі санитарлық тазарту жүйесін ұйымдастыру;
- қоғамдық және жеке секторда жобаланатын мал басын тұрақтандыру немесе қысқарту;

Қаумал аумағындағы жер пайдаланушылар 2003 жылғы 20 маусымдағы № 442-ІІ ҚР Жер кодексінің 65 және 140-баптарына сәйкес өз жер учаскелерінде келесі шараларды жүргізуге міндетті: жерді тозудан және шөлейттенуден, су және жел эрозиясынан, сел, су басу, батпақтану, қайталама тұздану, құрғау, тығыздалу, өндіріс және тұтыну қалдықтарымен, химиялық, биологиялық, радиоактивті және басқа да зиянды заттармен ластанудан, басқа да бұзылу процестерінен қорғау; өсімдіктердің карантиндік зиянкестері мен ауруларын жұқтырудан, арамшөптердің, бұталардың және ұсақ ағаштардың өсуінен, жердің жай-күйінің нашарлауының өзге де түрлерінен қорғау; бұзылған жерлердің құнарлылығын және басқа да пайдалы қасиеттерін қалпына келтіру және жерді шаруашылық айналымға уақтылы тарту; жердің бұзылуына байланысты жұмыстарды жүргізу кезінде топырақтың құнарлы қабатын алу, сақтау және пайдалану.

Ғылыми тұрғыдан топырақ пен жер жамылғысын қорғау жөніндегі іс-шараларды әзірлеу мен ұйымдастырудың іргелі негізі болатын зерттеулер жүргізу қажет:

- топырақты инвентаризациялау;
- жер жамылғысының кеңістіктік құрылымын зерттеу, топырақты жіктеу және қаумал аумағының топырақ картасын жасау;
- топырақтың ластануын бағалау және деректерді геохимиялық көшу режимдерімен салыстыру;
- жер жамылғысын эрозиялық бағалау;
- топырақ пен топырақ жамылғысының деградациясы мен өзгеруін бағалау;
- рекреацияның жер жамылғысына әсерін зерттеу;
- әсіресе рекреациялық және туристік қызмет аймағында жер жамылғысының мониторингі;

- топырақ пен топырақ жамылғысын қалпына келтіру бойынша іс-шараларды әзірлеу.

4.5.6. Флора мен өсімдіктерді қорғау

Флора мен өсімдіктерді қорғау экожүйелік тәсілге негізделуі керек - алдымен биотоптарды, содан кейін түрлерді қорғау. Бірінші кезеңде қорық аумағының флорасы мен өсімдіктерін түгендеу қажет. Жоғары және төменгі өсімдіктердің, өсімдіктердің шаруашылық-құнды топтарының, қоныстанушы түрлердің жүйелі тізімдерін жасау, одан әрі мониторинг жүргізу үшін индикаторлық түрлерді бөліп көрсету. Өсімдіктер картасын жасау және қорғалатын сирек кездесетін өсімдіктер қауымдастығын анықтау. Тапсырыс режимі аймағында және қорғау аймағында флора мен өсімдіктерге әсерді азайту жөніндегі іс-шараларды әзірлеу.

Флораның сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлерін қорғауға ерекше назар аудару, осы түрлердің популяциялары мен қауымдастықтарының жағдайына тұрақты мониторинг жүргізу қажет. Осы мақсаттар үшін түрлердің барлық өсетін жерлерін анықтап, оларды картаға түсіріп, үнемі бақылау және табиғат шежіресі үшін арнайы алаңдар ұйымдастыру қажет.

Өсімдіктерді қорғау негізінен таптаудан, қазудан, шамадан тыс шөп шабудан қорғауға негізделеді. Күзет қызметінің және ғылыми бөлімнің қызметкерлері Республика шаруашылығы, ғылыми мақсаттар мен халық денсаулығы үшін жабайы өсетін флораның маңызын насихаттауға және түсіндіруге ерекше көңіл бөлуі қажет. Қаумалдың топырақ және өсімдік жамылғысын сақтау мақсатында жайылымдарды ротациялауды оқыту бойынша шаруа қожалықтарымен жұмысты ұйымдастыру қажет. Қоғамдық және жеке пайдалануда жобаланатын малды ұстауды қысқарту (тапсырыс режимі аймағында) және тұрақтандыру (реттелетін режим аймағында) жолымен жайылымдық жүктемелерді оңтайландыру. «Манашы» қаумалы әкімшілігі («Қызылсай» МӨТП) КММ) жайылымдық жүктемелерін оңтайландыру үшін келесі іс-шараларды жүргізу қажет:

- жайылым ретінде пайдаланылатын учаскелерге бағалау жүргізу;
- жайылымдардың жай-күйін және жайылымның жай-күйі мен нақты жүктелімінің сәйкестігін бағалау;
- жайылымдардың әртүрлі учаскелері үшін рұқсат етілген мал басының есебін жүргізу;
- орман билеттерін беру кезінде жайылымдық жүктемеге сәйкес жайылатын мал басын шектеуге;
- бағылатын мал басының есебін және осы мал басының орман билетіне сәйкестігін тұрақты түрде жүргізуге;
- тәртіп бұзушыларға әкімшілік ықпал ету шараларын қолдану, орман билетін алып алуға дейін.

Жайылымдарды бағалау үшін бейінді мекеменің мамандарымен шарт жасасу қажет.

Рекреациялық ағындарды аумақтық реттеу жолымен экологиялық тұрғыдан рұқсат етілген деңгейде рекреациялық жүктемелерді, жабайы өсімдіктерді әуесқойлық жинауды тұрақтандыру қажет.

Өсімдіктердің бөтен түрлерін интродукциялау жөніндегі жұмыстардан бас тартуға, шаруа қожалықтарына осы түрлердің жергілікті флора мен өсімдіктерге әсерінің салдарын түсіндіруге ерекше назар аудару қажет. МӨТП шегінде дәстүрлі түрде осындай екпелер үшін пайдаланылатын жерлерден тыс, интродуцент өсімдіктер, оның ішінде жемісті өсімдіктер алып жатқан аудандарды кеңейтуге жол берілмейді. Мәдени өсімдіктерді отырғызу үшін қолданыстағы бақтар, питомниктер қолданылады. Қалған аумақта орманды қалпына келтіру жергілікті тұқымдардың көшеттерін отырғызу арқылы жүзеге асырылады.

Флора мен өсімдіктерді қорғау жөніндегі іс-шаралар әдістемелік және кеңістіктік тұрғыдан экожүйелерді, ландшафттарды және жер жамылғысын қорғаумен байланысты болуы тиіс. Өсімдіктердің антропогендік трансформациясының учаскелері мен себептерін анықтау, оларды азайту және өсімдік жамылғысын қалпына келтіру шараларын әзірлеу қажет.

Қаумалдың табиғи кешендерін өрттен қорғау-өрттердің алдын алу және олармен уақтылы күресуден тұратын маңызды іс-шаралардың бірі.

Жер үсті күзетінен басқа, «Ормандардағы өртке қарсы профилактика және орман өрті қызметтерінің жұмысын регламенттеу жөніндегі нұсқауларды» және «Қазақстанды орман өртіне аудандастыру және өртке қарсы іс-шаралардың нормативтерін» ескере отырып, бірқатар өртке қарсы іс-шараларды орындау қажет, оның ішінде: ескерту аншлағтарын, темекі шегуге арналған арнайы орындарды орнату, санитарлық іс-шаралар. Бұл іс-шараларды жүзеге асыру «Қызылсай» МӨТІ инспекторлық қызметіне жүктеледі.

Қаумалдағы өрт сөндіру күштері мен құралдарына күзет қызметі (инспектор), арнайы техникамен және автокөлікпен, өрт сөндіру құралдарымен, арнайы киіммен, ЖЖМ қорымен жарақтандырылған өрт-құтқару қызметі кіреді.

4.5.7. Жануарлар дүниесін қорғау

Жануарлар дүниесін қорғау жөніндегі іс-шаралар қаумал аумағында жануарлардың тіршілік ету ортасын және жануарлардың өздерін сақтауға ықпал етуі тиіс.

Негізгі іс-шаралар:

- осы жобамен қаумалдың осындай шекараларын белгілеу және жануарларды тамақтандыратын және демалатын негізгі орындар орналасқан аумақ, ең алдымен арқар, кездейсоқ барудан және аң аулаудан қорғалған және ауданы бойынша айтарлықтай үлкен аумақты аймақтарға бөлуді жүзеге асыру;

- әуесқойлық аң аулауға квоталарды жануарлар санын дұрыс есепке алу негізінде ғана белгілеу;

- жануарлардың санын сақтауға және көбейтуге ықпал ететін биотехникалық іс-шараларды әзірлеу;

- туристер мен жергілікті халық арасында жануарлардың жекелеген түрлерінің биологиясының ерекшеліктерін және олардың экожүйелердегі рөлін түсіндіру бойынша, кейбір жануарлардың, атап айтқанда жыландардың, кесірткелердің, тышқандардың және т.б. «зияндылығы» туралы тамыр жайған ұғымдарды бұзу үшін экоағарту іс-шараларын жүргізу.

- төлдеу, ұя салу кезеңінде және басқа да жануарлардың жекелеген түрлеріне жекелеген учаскелерге және туристік маршруттарға баруды реттеу;

- тұяқтылардың жеткілікті азықтық базасын қамтамасыз ету және олардың азықтың жетіспеушілігінен қаумал аумағын тастап кетуін болдырмау үшін қаумал шегінде жайылатын мал санын реттеу;

- қаумал аумағында өрттердің алдын алу.

Биотехникалық іс-шаралардың мақсаты жануарлардың өмір сүру және көбею жағдайларын жақсарту, жеммен және суарумен қамтамасыз ету, зиянды жыртқыштар мен аурулармен күресу жолымен, яғни алқаптардың сапасын жақсарту және санының азаюын тудыратын факторлардың теріс әсерін жою жолымен жануарлар қорларын ұлғайту болып табылады.

Ең маңызды биотехникалық іс-шаралардың бірі жануарларды қоректендіру болып табылады. Әдетте, табиғатта жем қоры жеткілікті, бірақ қолайсыз жағдайларда (көп қар, көктайғақ, өрт және т.б.) жануарлар қиын жағдайда болуы мүмкін. Тұяқтыларды қоректендіру үшін жейтін бұталарды отырғызу, сондай-ақ арпа, сұлы, жүгері, картоп және т. б. өсірілетін жем-шөп алқаптары қолданылады. Табиғи апаттар жағдайында резервтік

жем қорын құру қажет. Дайындалған жем-шөп тұяқтылар баратын жерлерге орналастырылатын азықтандыру алаңдарында беріледі.

Минералды жемдер жануарлар үшін өте маңызды, әсіресе буаз және лактация кезеңінде (қыстың аяғы – көктемнің басы). Кейбір жерлерде табиғи сортаңдар бар, олар болмаған кезде жасанды сортаңдар салынады.

Жабайы жануарлардың қауіпті жұқпалы ауруларының алдын алу және бақылау зоотехникалық және ветеринарлық қызметпен тығыз байланыста ғана сәтті болуы мүмкін.

Жем-шөпті салу кезінде келесі талаптарды сақтау қажет:

- жем-шөп олар тағайындалған жануарларға оңай қол жетімді болуы керек;
- оның көлемі мен сипаты жануарлардың физиологиялық қажеттіліктеріне сәйкес келуі керек;
- азықтандыру негізінен азық берілетін жануарлардың шоғырланған жерлерінде жүргізілуі керек;
- қаумал аумағында азықтандыру орындарын біркелкі орналастыру керек;
- азық жануарларға қандай да бір ауруларды жұқтыру көзі болмауы керек;
- азықтандыру орындарын таза ұстау керек, жемнің қалдықтарын алып тастау керек, көктемде бұл жерлердің аумағын қоқыстардан тазарту керек.

Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына енгізілген сирек кездесетін жануарлар түрлерін, сондай-ақ осы өңірде өте сирек кездесетін жануарлар түрлерін құтқару және олардың санын қолдау жөніндегі жасанды шаралардың қажеттілігін ерекше атап өту қажет. Бұл жануарларды табиғи жағдайлардан алумен байланысты емес іс-шараларды (азықтандыру, суаттарды ұйымдастыру, тұз алаңдарын орнату және т. б.) қаумал өз бетінше жүзеге асыруы тиіс.

Ветеринарлық-профилактикалық іс-шараларды жүргізу әдеттегі шектеуші факторлардың (жыртқыш, браконьер, жем) әсері жойылған немесе күрт әлсіреген жағдайларда қажет. Мұндай іс-шараларды орындау жергілікті санитарлық ветеринарлық бақылау органдарының талаптарына сәйкес жүргізіледі.

Жануарлар дүниесін сақтау жөніндегі табиғат қорғау іс-шараларының кешеніне сондай-ақ популяциялар жай-күйінің өзгеру динамикасына ұзақ мерзімді мониторингтік байқаулар жүргізу, қаумал фаунасына түгендеу жүргізу, түрлердің биологиялық және экологиялық ерекшеліктерін зерделеу жөніндегі іс-шаралар кіруге тиіс.

Табиғи қаумал аумағында жүргізілетін бірінші дәрежелі табиғат қорғау іс-шараларының бірі браконьерлікпен күрес және жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану саласында уәкілетті мемлекеттік ұйымдардың рөлін күшейту болуы тиіс.

Өтімділігі бойынша тамаша техникамен, жоғары дәлдіктегі иір ойықты қарумен, тиімді байланыс және навигация құралдарымен жабдықталған.

4.5.8. Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау

«Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес қала құрылысы мен сәулет ескерткіштері тарихи-мәдени мұра объектілері; археология ескерткіштері; тарих және мәдениет ескерткіштері болып табылады. «Манашы» қаумалының аумағында және оған жақын жерде 37 мәдени-тарихи ескерткіш орналасқан, оның 29-ы тікелей жобаланатын қаумалдың аумағында орналасқан, олардың толық сипаттамасы 3.4-бөлімде және 7-қосымшада келтірілген.

Бұл объектілерді туристерге көрсету және олардың маңызды ландшафт қалыптастырушы рөлін сақтау үшін пайдаланған кезде олардың көру арқылы қабылдауына жағдай жасау үшін келушілер ағынын шектеу және ескерткіштер орналасқан аумақтарды шаруашылық пайдаланудан қорғау ұсынылады. Қаумал қызметкерлері тарихи-мәдени мұра объектілерін сақтаудың маңыздылығы мен қажеттілігі

туралы осы объектілер орналасқан жерлердегі жер пайдаланушылармен түсіндіру жұмыстарын жүргізуге тиіс.

Көрнекті жерлерді көру мақсатында ерекше құнды объектілерге кіруге қаумал қызметкерлерінің алып жүруімен ғана рұқсат етіледі.

Қаумал аумағында «Археология және мәдениет тарихының ескерткіштерін қорғау туралы» ҚР Заңына сәйкес зерттеуге, реставрациялауға, қалпына келтіруге және т. б. байланысты барлық жұмыстарды тек арнайы мемлекеттік лицензиясы және уәкілетті органның рұқсат құжаттары бар мамандандырылған ұйымдарға жүргізуге рұқсат етіледі.

Алғашқы іс-шаралардың бірі келесілер болып табылады:

- тарих және мәдениет ескерткіштерін түгендеу мақсатында аумақты зерттеу;
 - күзетке жататын объектілердің аумағы бойынша орналастыру картасын жасау;
 - объектілерді кездейсоқ жою қаупі төнген жағдайда оларды қоршау;
 - объектілерді ақпараттандыратын және ескертетін аншлагтармен жабдықтау;
 - ескерткішті қарауға ыңғайлы және қауіпсіз мүмкіндік жасау үшін келушілерді, экскурсанттарды дұрыс бөлу мақсатында объект орналасқан аумақты абаттандыру.
- Көріктендірудің мұндай элементтері соқпақтар салу, соқпақтарды нығайту, баспалдақтар, сүйеніштер жасау, қажет болған жағдайда жарық жүргізу, ақпараттық қалқандар мен тақтайшалар, дәретханалар, орындықтар, қоқыс жинағыштар орнату болуы мүмкін.

4.5.9. Қауіпті геологиялық және басқа да процестер мен құбылыстардан аумақты инженерлік қорғау жөніндегі іс-шаралар

Геоморфологиялық, климаттық және өзге де факторлардың ерекше үйлесімі қаумал аумағында парктің экожүйесіне теріс әсер етуі, сондай-ақ парк персоналы мен оның келушілеріне қауіп төндіруі, рекреациялық қызметті қауіпсіз жүзеге асыруды бұзуы мүмкін қауіпті геологиялық процестер мен құбылыстардың пайда болу қаупін туғызады.

Қорық жағдайында ерекше қауіпті табиғи процестердің қатарына беткейдің опырылуы мен көшкіндер, жолдар мен туристік соқпақтардағы топырақ эрозиясы жатады.

Қиратушы беткей процестері – опырылымдар мен көшкіндер – шыңның тасты немесе құрғақ борпылдақ жыныстарында қалыптасады. Қиратушы беткей процестері - опырылымдар мен көшкіндер - шыңның тасты немесе құрғақ борпылдақ жыныстарында қалыптасады:

- қауіпті массивтерді түзету;
- тіреу қабырғаларын, бүйіртіректерді, пломбаларды, белдіктерді, анкерлік бекітпелерді, қадалар мен шпондарды орнату, жарықтарды бастау, аралас тәсілдер арқылы нығайту;
- тау жыныстарының массаларын тірек құрылыстарымен бекіту;
- мелиоративтік жұмыстар.

Туристік жолдар мен соқпақтар мен маршруттар өтетін жерлерде топырақтың эрозиялық жазықтық шайылуын болдырмау үшін рекреациялық сыйымдылықтың ғылыми әзірленген нормалары негізінде туристік ағындарды реттеу, келушілердің жүріп-тұру ережелерін қатаң сақтау, топырақ жамылғысының жай-күйіне мониторинг жүргізу, қажет болған жағдайда қалпына келтіруге жататын учаскелерді уақтылы жабу қажет. Техникалық шаралардың ішінде соқпақтарды механикалық нығайтуды, оларды арнайы белгілермен, сілтегіштермен және т. б. жабдықтауды атап өту керек.

Жазатайым оқиғалардың алдын алу шарасы ретінде ұсынылады:

- Туристік және рекреациялық объектілерді чинков жартастарынан қауіпсіз қашықтықта салу.
- Нығайтылған бақылау алаңдарын салу.

4.5.10. Қорғалатын объектілерді сақтау және қалпына келтіру мақсатында антропогендік әсерді жоюға немесе жұмсартуға бағытталған іс-шаралар

Өрттің алдын алу шаралары. Өрттің алдын алу жөніндегі іс-шаралар өртке қарсы жаппай насихаттауды ұйымдастырудан, халықты отпен жұмыс істеу ережелерімен және өртті сөндірудің қарапайым әдістерімен таныстырудан тұрады. Өрттің алдын алу бойынша негізгі іс-шаралар:

- облыстық және аудандық билік органдарының орман өрттерінің алдын алу шаралары туралы шешімдерін жариялау;
- парақшалар шығару; мектептерде, туристер топтарымен, оқушылармен, жергілікті тұрғындармен және т. б. дәрістер, сұхбаттар, баяндамалар өткізу;
- өрт қауіпті маусымда жаппай баратын орындарда отқа абайлап қарау туралы түрлі-түсті безендірілген плакаттарды іліп қою.
- өртке қарсы қауіпсіздік ережелері, өртті сөндіру тәсілдері туралы ақпарат;
- қолданыстағы өртке қарсы мақсаттағы жолдарды автокөліктің жүруіне жарамды күйде ұстау;
- күзет қызметін ұйымдастыру;
- байланыстың үздіксіз жұмысын ұйымдастыру-жедел хабарлау мен өртті сөндірудің басты шарттарының бірі;
- ауыл шаруашылығы өндірушілері мен жер пайдаланушылардың өртке қарсы қауіпсіздік қағидаларын сақтауы;
- өртке алып келген өртеулеер үшін айыппұл санкцияларын ұлғайту.

Браконьерлікке қарсы іс-шаралар. Браконьерлікпен күресудің негізгі формалары мен әдістері:

- аңшылықты бұзу факторларын және оларды жасаған адамдарды анықтау, оларға әкімшілік, қылмыстық ықпал ету, осы адамдардың жануарлар мен өсімдіктер әлеміне келтірілген залалды өтеуін қамтамасыз ету;
- аң аулау ережелерін бұзудың алдын алу бойынша жаппай-түсіндіру және тәрбие жұмысы.

Браконьерлермен күресу тәжірибесі көрсеткендей, ең көп таралғаны:

- алдын ала әзірленген жоспар бойынша айналып өту, қарап өту немесе іздеу түрінде жүзеге асырылатын күзеттің маршруттық әдісі. Рейд кезінде бірінші кезекте жабайы жануарлар мен құстардың шоғырлану орындары (күндіз, түнеу орындары, жем-шөп алқаптары, су айдындары, суаттар, сортаңдар, жануарларға арналған азықтандыру алаңдары, қоныс аудару жолдары, жануарлардың өту орындары және т. б.) зерттеледі;
- жануарлар шоғырланған жерлерде жүзеге асырылатын жасырын патрульдеу, торуылдау және құпия әдісі. Табиғи кешендерді қорғау жөніндегі іс-шараларды сақтау шөлейт экожүйелерді, олардың биологиялық әртүрлілігін, басты көрнекті аумақтың - үстірт арқары (муфлоньының), сондай-ақ Қазақстан мен Маңғыстау облысының Қызыл кітабына енгізілген жануарлар мен өсімдіктердің мекендейтін және шоғырланатын жерлерін қорғауды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

5. Зерттелетін аумақтағы әлеуметтік-экономикалық жағдайларды бағалау

5.1. Өңірдің әлеуметтік-экономикалық сипаттамасы

Жоғарыда көрсетілгеніндей, жобаланатын ЕҚТА Маңғыстау облысының солтүстік-батыс бөлігінде Бейнеу және Маңғыстау екі әкімшілік ауданының аумағында орналасқан, олар жалпы облысқа тән әлеуметтік-экономикалық саладағы өзгерістердің жалпы үрдістерінің ықпалында болады.

Маңғыстау облысы - Қазақстанда жалғыз, Маңғыстау атом энергетикалық комбинатында («Қазатомөнеркәсіп» бөлімшесі) өндірілетін энергия мен судың барлық

түрлерімен дербес қамтамасыз етілетін бірегей өндірістік кешен. Облыстың жалпы ауданы - 16 564,2 мың га (6.1%, Республика бойынша 7-орын), оның ішінде Бейнеу ауданы - 4 052,0 мың га және Маңғыстау ауданы - 4 701,8 мың га. Өңір экономикасының шикізаттық бағыты тау-кен өнеркәсібінің басымдығын айқындады, оның даму жағдайына экономиканың қалған барлық секторлары тікелей тәуелді. Бейнеу және Маңғыстау аудандары облыс экономикасындағы алдыңғы орындардың бірін алады.

Бейнеу ауданы Маңғыстау облысының солтүстігінде орналасқан, 1973 жылы құрылған. Аудан орталығы – Бейнеу а., облыстың солтүстік-батыс аумақтарының мұнай-газ секторына қызмет көрсету жөніндегі сервистік-өндірістік орталық, стратегиялық көлік-логистикалық торап, облыс орталығынан 470 км қашықтықта орналасқан. Облыс орталығымен және облыстың басқа аудандарымен теміржол және автомобиль қатынасы бар. Бейнеу ауданы шаруашылығының негізгі саласы - мұнай өндіру өнеркәсібі. Ауыл шаруашылығында басты бағыт – қой (қаракөл шаруашылығы), жылқы, түйе өсіру. Ауданда Оңтүстік магистральдық мұнай-газ құбыры басқармасы, теміржол көлігіне қызмет көрсететін кәсіпорындар орналасқан. Аудан аумағы арқылы Мақат - Қоңырат, Бейнеу - Ақтау темір жолдары, Атырау - Ақтау автомобиль жолы, Орта Азия - Ресей газ құбыры, Өзен - Атырау - Самара мұнай өнімдері құбыры, Кунград - Бейнеу - Мақат, Бейнеу - Өзен магистральдық су құбырлары өтеді.

Маңғыстау ауданы Маңғыстау облысының орталық бөлігінде орналасқан, 1928 жылы құрылған және 4701,8 мың га ауданды алып жатыр. Аудан орталығы - Шетпе а. облыс орталығынан 150 км қашықтықта орналасқан, онымен қатынас темір жол және автомобиль көлігімен жүзеге асырылады. Аудан өнеркәсібі ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеумен, көлікке қызмет көрсету кәсіпорындарымен, өндіру өнеркәсібімен (ұлутас-тас, қиыршық тас және құм өндіру, цемент өндіру) ұсынылған.

Аудандардың әкімшілік-аумақтық бөлінуі 5.1.1-кестеде көрсетілген.

Халық саны 2025 жылғы 1 тамыздағы жағдай бойынша 814,1 мың адамды құрайды, оның ішінде Бейнеу ауданы - 71,5 мың адам және Маңғыстау ауданы - 39,9 адам.

5.1.1-кесте - Аудандардың әкімшілік-аумақтық бөлінуі

Ауылдық округ/қала	Халық, адам.	Елді мекендер
Бейнеу ауданы		
Бейнеу ауылдық округі	40 452	Бейнеу ауылы
Ақжігіт ауылдық округі	2 567	Ақжігіт ауылы
Сарға ауылдық округі	1 348	Сарға ауылы
Боранқұл ауылдық округі	6 310	Боранқұл ауылы
Есет ауылдық округі	897	Қоркөл ауылы
Ноғайты ауылдық округі	266	Ноғайты ауылы
Сыңғырлау ауылдық округі	836	Сыңғырлау ауылы
Сам ауылдық округі	450	Сам ауылы
Төлеп ауылдық округі	876	Төлеп ауылы
Тәжен ауылдық округі	299	Тәжен ауылы
Тұрыш ауылдық округі	636	Тұрыш ауылы
Маңғыстау ауданы		
Шетпе ауылдық округі	10237	Шетпе ауылы
Ақтөбе ауылдық округі	2105	Үштаған ауылы, Жарма ауылы, Сазды ауылы
Ақшымырау ауылдық округі	1225	Ақшымырау ауылы
Жармыш ауылдық округі	1826	Жармыш ауылы
Жыңғылды ауылдық округі	1939	Жыңғылды ауылы

Қызан ауылдық округі	1976	Қызан ауылы
Онды ауылдық округі	1495	Онды ауылы, Басқұдық ауылы, Бекі ауылы
Отпан ауылдық округі	648	Тұщыбек ауылы, 15 бекет ауылы
Сайөтес ауылдық округі	1918	Сайөтес ауылы, Боздақ ауылы
Тұщықұдық ауылдық округі	2258	Тұщықұдық ауылы, Қияқты ауылы
Шайыр ауылдық округі	2163	Шайыр ауылы, Тасмұрын ауылы, Тиген ауылы
Шебер ауылдық округі	1234	Шебер ауылы

Облыста 2025 жылғы 1 қыркүйектегі жағдай бойынша 85 498 шағын және орта кәсіпкерлік субъектісі (ШОК), оның ішінде 16 585 заңды тұлға, 65 317 ЖК, 3 596 фермерлік немесе шаруа қожалықтары тіркелген. Жалпы халық санының ұлғаюына бала туудың жоғары деңгейі, өлімнің төмен болуы, сондай-ақ республиканың басқа облыстарынан және басқа мемлекеттерден жұмыс күшінің келуі ықпал етеді, бұл мұнай-газ кен орындарын игеруді жандандыруға байланысты.

15 және одан жоғары жастағы халықтың жұмыспен қамтылу деңгейі 2025 жылғы 2 тоқсанда 64,6%, жұмыс күшінің санына шаққанда 95,4% құрады. Жұмыссыздық деңгейі (Халықаралық еңбек ұйымының әдіснамасы бойынша) 4,6% -ды құрады, бұл ұқсас кезеңмен салыстырғанда 0,1 п.п. төмен.

Маңғыстау облысы бойынша 2025 жылғы II тоқсанда орта есеппен халықтың жан басына шаққандағы табысы 272 935 теңгені құрады, ал халықтың орта есеппен жан басына шаққандағы ақшалай шығыстары 264 200 теңгені құрады.

Өндірілетін өнеркәсіп өнімінің жалпы көлемі бойынша облыс республикада үшінші орында.

Қазіргі уақытта өңірдің негізгі әлеуметтік проблемасы су проблемасы болып табылады. Су тапшылығы проблемасын шешу жалпы құны 202 млрд теңге болатын қуаты 136 мың текше метр су беретін 6 жобамен жүзеге асырылуда.

Табиғи қаумал аумағының аудан орталығынан алыстығы 30 км құрайды. Жақын маңдағы елді мекендер Өтес а. (Сай-Өтес) № 5 және № 6 Бейнеу разъездері қаумалдан 20-30 км радиуста орналасқан.

Елді мекендерге халық құрамының, демографиялық және экономикалық процестердің жалпы облысқа тән ерекшеліктері тән. Осы елді мекендердің тұрғындарының негізгі жұмысы - мал шаруашылығы бағытындағы ауыл шаруашылығы. Кенттерге қара жолдар апарды, олар бойынша жылдың құрғақ мезгілінде жүруе болады.

Қаумал аумағына кенттер әсер етпейді, себебі олар едәуір қашықтықта орналасқан.

Қаумалдың табиғи кешендеріне көмірсутегі шикізатының кен орындарын игеру едәуір әсер етеді.

Әскери оқу полигонына сұралып отырған учаскенің аумағында бөгде жер пайдаланушылар мен жер иеленушілер жоқ екенін атап өткен жөн.

5.2. Манашы мемлекеттік табиғи қаумалы аумағының азаюын негіздеу

Жергілікті маңызы бар «Манашы» мемлекеттік табиғи кешендік қаумалы 2015 жылы Маңғыстау облысы әкімдігінің 2015 жылғы 27 ақпандағы № 53 қаулысымен Бейнеу және Маңғыстау аудандары аумағында құрылған. Жалпы ауданы 228 028,2 гектар, одан: Бейнеу ауданының аумағында 74 758,7 гектар, Маңғыстау ауданының аумағында жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардан жерді алмай 153 269,5 гектар. Заңды тұлға мәртебесінсіз табиғи қаумал «Қызылсай» МӨТІ-тің жедел басқаруында.

2021 жылы әзірленген «Жергілікті маңызы бар «Манашы» мемлекеттік табиғи қаумалының аумағын азайту жөніндегі жаратылыстану-ғылыми негіздеме» жобасына сәйкес, Маңғыстау облысы әкімдігінің 26.03.2025 жылғы № 72 қаулысына сәйкес және

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 20 желтоқсандағы № 1379 «Конкурсқа шығаруға жататын жер қойнауы учаскелерінің тізбесін бекіту туралы» қаулысын орындау үшін және жер қойнауы учаскелерінің тізбесі және «Республикалық және жергілікті маңызы бар мемлекеттік табиғи қаумалдар мен республикалық маңызы бар мемлекеттік қорық аймақтарын тарату және олардың аумақтарын азайту ережесін бекіту туралы» ҚР Үкіметінің 2010 жылғы № 399 қаулысына сәйкес көмірсутек шикізатын одан әрі өндіру үшін жерлерді шығару мақсатында қаумал ауданы 55 455 гектарға қысқарды. Осы аумақта барлау және бұрғылау жұмыстарын жүргізуді «Тепке» ЖШС (Келісімшарт №4444-УВС-МЭ) жүргізді, нәтижесінде Қазақстан Республикасының Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігі растаған көмірсутек шикізатының кен орындары табылды (хат 10.03.2021 ж. № 26-04-26/862). Көмірсутектер шоғырына қазақстандық мұнай геологиялық барлаудың бастауында тұрған құрметті жер қойнауын барлаушы Халел Өзбекқалиевтің есімі берілді.

Жоғарыда аталған «Республикалық және жергілікті маңызы бар мемлекеттік табиғи қаумалдар мен республикалық маңызы бар мемлекеттік қорық аймақтарын тарату және олардың аумақтарын азайту ережесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы № 399 қаулысына және «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес қаумалдың құрамынан 5 000 га жерді қолданыстағы әскери оқу-жаттығу полигонына шығару мақсатында осы «Жергілікті маңызы бар «Манашы» мемлекеттік табиғи (кешенді) қаумал аумағын азайту жөніндегі жаратылыстану-ғылыми негіздеме" жобасы әзірленуде.

Табиғи қаумал аумағын азайту геологиялық барлау жұмыстарын одан әрі жалғастыру және кен орнын кейіннен игеру үшін Тепке учаскесінде табылған мұнай шоғырын бағалау үшін қажет, бұл алдағы 5 жылда өңірге инвестициялар тартуға және шамамен 100-150 адам қосымша жұмыс орындарын құруға, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігінің мұқтаждары үшін мүмкіндік береді.

6. Ғылыми-зерттеу жұмысы және экологиялық-ағарту қызметі

Қаумалдың ғылыми-зерттеу жұмысы мен экологиялық-ағарту қызметі жергілікті маңызы бар «Манашы» табиғи қаумалы жедел басқаруында болатын «Қызылсай» МӨТП-нің ғылыми-зерттеу жұмыстары мен экологиялық-ағарту қызметі бағдарламалары шеңберінде және ғылыми-зерттеу жұмыстарының жоспарларына сәйкес ЕҚТА туралы Заңның 41, 42 және 45-баптарымен регламенттеледі және ғылым және ғылыми-техникалық қызмет саласында басшылықты жүзеге асыратын орталық атқарушы органмен келісім бойынша уәкілетті орган бекіткен жоспарға сәйкес жүзеге асырылады.

Ғылыми қызмет Табиғат жылнамасын жүргізуді қоса алғанда, мемлекеттік табиғи-қорық қорының табиғи кешендері мен объектілерін зерделеу бойынша тұрақты жүйелі бақылауларды, табиғи процестердің мониторингін ұйымдастыру, сондай-ақ биологиялық әртүрлілікті сақтаудың, мемлекеттік табиғи-қорық қорының экологиялық жүйелері мен объектілерін қалпына келтірудің ғылыми негіздері мен әдістерін әзірлеу жолымен жүзеге асырылады.

Мемлекеттік табиғи қаумалдарда ғылыми қызметті ұйымдастыру және жүргізу үшін ғылыми қызметкерлердің тиісті штаты бар ғылыми құрылымдық бөлімшелер жұмыс істейді, олар қажетті үй-жайлармен және жабдықтармен қамтамасыз етіледі.

Ғылыми жұмыстарды жоспарлау мен жүргізу жануарлардың мазасыздануына, азап шегуіне, өлуіне және өсімдіктердің, оның ішінде сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түрлердің жойылуына әкеп соғатын зерттеулердің қатыгез әдістерін алып тастай отырып жүзеге асырылуға тиіс.

МӨТР экологиялық-ағарту қызметі төмендегі мақсатта жүзеге асырылады:

- халықтың хабардарлығын арттыру және ЕҚТА табиғатының бірегейлігі мен әртүрлілігі туралы білімді кеңейту.

- бірінші кезекте балалар мен жастарға үздіксіз экологиялық білім беру жүйесін ұйымдастыру.
- халықтың жалпы мәдени деңгейін арттыру. Экологиялық мәдениетті, жауапкершілік пен патриотизм сезімін тәрбиелеу.
- табиғатты қорғау жөніндегі практикалық қызметке халықты, әсіресе жастарды тарту.
- тұрақты экологиялық туризмді ұйымдастыру арқылы ауданның экономикалық дамуына жәрдемдесу. Халықаралық деңгейде МӨТП беделін арттыру.

7. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтың ұсынылатын санаттары мен түрі

2013 жылы әзірленген жаратылыстану-ғылыми негіздеменің негізінде 2015 жылы Маңғыстау облысы әкімдігінің 2015 жылғы 27 ақпандағы № 53 қаулысына сәйкес жергілікті маңызы бар «Манашы» кешенді табиғи қаумалы ұйымдастырылды.

«Ерекше қорғалатын аумақтар туралы» ҚР Заңын, Жерді ерекше қорғалатын табиғи аумақтарға жатқызу және осы аумақтар үшін жерді резервте қалдыру ережелерін, Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды құру мен кеңейтудің жаратылыстану-ғылыми және техникалық-экономикалық негіздемелерінің жобаларын әзірлеу қағидаларын басшылыққа ала отырып, сондай-ақ табиғи-қорық қоры объектілерінің бірегейлігін, маңыздылығын және өкілдігін ескере отырып, осы түсіндірме жазбаның 2-тарауында ерекше қорғалатын табиғи аумақтың санаты мен түрін өзгеріссіз қалдыруды ұсынамыз, яғни: *«Қызылсай» МӨТП жедел басқаруындағы жергілікті маңызы бар «Манашы» кешенді табиғи қаумалы жұмыс істеу мерзімін көрсетпестен, яғни мерзімсіз.*

8. Ұсынылатын шекаралар, аудандар, сондай-ақ функционалдық аймақтар, оларды қорғау және пайдалану режимдері

«ЕҚТА туралы» Заңның 68-бабын басшылыққа ала отырып, «Манашы» зоологиялық-геоморфологиялық мемлекеттік табиғи қаумалының шекаралары айқындалды, олар меншік иелері мен жер пайдаланушылардың жер учаскелерінің шекаралары бойынша немесе табиғи географиялық шептер бойынша белгіленеді және жергілікті жерде арнайы белгілермен белгіленеді. Төменде 2021 жылғы (-55 455 га) және 2025 жылғы (-5 000 га) жаратылыстану-ғылыми негіздемелер материалдары бойынша кесінділерді ескере отырып, шекаралардың, табиғи қаумалдың сипаттамасы келтірілген.

8.1. «Манашы» жергілікті маңызы бар кешенді мемлекеттік табиғи қаумалы шекараларының сипаттамасы.

«Манашы» жергілікті маңызы бар кешенді табиғи қаумалының болжамды шекаралары Маңғыстау облысының Бейнеу және Маңғыстау аудандарының шегінде орналасуын ескере отырып, осы учаскенің негізгі ландшафттық-экологиялық кешендерін камтиды (7.1.1-сурет.).

ЕҚТА туралы Заңға сәйкес ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың шекаралары аумақтың табиғи шекаралары, қара жолдар, жер пайдаланушылардың жер учаскелерінің шекаралары бойынша жүргізіледі. «Манашы» мемлекеттік кешенді табиғи қаумалының шекаралары 2021 жылғы ЕНО және 2025 жылғы ЕНО материалдары бойынша аумақтың азаюын ескере отырып, «Манашы» кешенді табиғи қаумалының аумағын азайту жөніндегі бұрылыс нүктелері бойынша олардың географиялық координаттарын көрсете отырып берілген (7.1-7.3-кестелер), сондай-ақ WGS 39 жүйесінде (7.4-7.6 кестелер). Қаумалдың және иеліктен айыру учаскелерінің шекараларын сипаттау WGS 39 жүйесіндегі

координаттық нүктелер бойынша жүргізілді. Нүктелерді нөмірлеу сағат тілі бойынша орындалған. Табиғи қаумалдың шекарасы Қайдақ сорының жағалау сызығында орналасқан 45° 8' 52,000» N және 54° 47' 26,000» E координаттары бар № 1 нүктеден басталып (картада қаумалдың шекарасының бұрылыс нүктелері қызыл түспен белгіленген), Манашы өзенінің арнасы бойынша жалпы оңтүстік-шығысқа қарай бағыты бар темір жолдың жанындағы № 55 нүктеге дейін өтеді.

Одан әрі шекара теміржол бойымен оңтүстік-батысқа қарай №56 нүктеге дейін созылады. Содан кейін шекара солтүстік-батысқа қарай №59 нүктеге дейін №133 нүктемен бұрылады, бұл 2021 жылғы ЕНО материалдары бойынша қаумал құрамынан шығарылған Тепке учаскесінің координаттарының соңғы нүктесі. Бұдан әрі қаумалдың шекарасы № 133 нүктеден № 1 нүктеге дейін (кері тәртіппен) картада күрең қызыл түспен белгіленген нүктелер бойынша Тепке учаскесінің шекарасы бойынша өтеді. Тепке учаскесі шекарасының № 1 нүктесінен қаумалдың шекарасы № 64 және № 65 нүктелерді айналып өтіп, солтүстік-батысқа қарай № 66 нүктеге дейін барады. Бұл жерде шекара № 67 нүктеден № 72 нүктеге дейін айналып өтіп, өзінің бағытын оңтүстік-батысқа және сынық сызыққа өзгертеді, № 73 нүктеге дейін жетеді. Осы жерден бағытты солтүстік-батысқа қарай өзгертіп, шекара Қайдақ соры жағалау сызығында орналасқан №77 нүктеге жетеді. Осы жерден табиғи қаумалдың шекарасы Каспий теңізінің Комсомолец шығанағының солтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс бөліктерінде орналасқан № 77 нүктеден бастап, Сисен-Ата зиратының солтүстік-батысына қарай 2,5 км-да орналасқан Қайдақ және Қолтық сорының жағалау сызығы бойынша Манашы өзенімен қиылысқанға дейін өтеді, нүкте № 398 және одан әрі № 1 бастапқы нүктеге дейін.

Табиғи қаумал ауданынан алуға ұсынылатын әскери оқу полигоны үшін сұралатын учаскенің ауданы 5 000 га құрайды. Бұл учаске табиғи қаумалдың солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан және оның аумағында орналасқан. Картада бұрылыс нүктелерінің нөмірлері көпбұрыштың шекаралары жасыл түспен көрсетілген.

Осылайша, белгіленген кесінділерді (-55 455 га және -5 000 га) ескере отырып, кешенді табиғи қаумалдың ауданы сипатталған шекаралар шегінде **167 573,2 га** құрайды, **оның ішінде Бейнеу ауданы бойынша – 48 587,7 га және Маңғыстау ауданы бойынша-118 985,5 га.**

7.1-кесте. «Манашы» жергілікті маңызы бар кешенді табиғи қаумал шекарасының географиялық координаттары

№	долгота	широта	№	долгота	широта
1	54° 47' 26,000" E	45° 8' 52,000" N	24	54° 0' 3,000" E	44° 51' 40,700" N
2	54° 58' 7,200" E	45° 1' 52,064" N	25	54° 0' 5,100" E	44° 52' 0,600" N
3	54° 35' 53,689" E	44° 51' 50,246" N	26	53° 54' 52,000" E	44° 52' 37,000" N
4	54° 34' 21,380" E	44° 53' 0,444" N	27	53° 52' 30,000" E	44° 51' 43,000" N
5	54° 34' 10,560" E	44° 58' 44,780" N	28	53° 51' 52,000" E	44° 50' 14,000" N
6	54° 28' 25,530" E	44° 56' 8,610" N	29	53° 47' 40,200" E	44° 46' 59,800" N
7	54° 26' 15,030" E	44° 58' 5,710" N	30	53° 46' 1,400" E	44° 45' 33,200" N
8	54° 24' 13,960" E	44° 58' 11,870" N	31	53° 37' 58,300" E	44° 34' 6,500" N
9	54° 18' 2,760" E	44° 54' 22,520" N	32	53° 32' 34,400" E	44° 26' 42,900" N
10	54° 12' 47,670" E	44° 53' 40,430" N	33	53° 24' 23,000" E	44° 18' 12,000" N
11	54° 12' 34,770" E	44° 54' 58,980" N	34	53° 21' 24,000" E	44° 21' 16,000" N
12	54° 19' 2,730" E	44° 55' 25,570" N	35	53° 19' 34,000" E	44° 22' 53,000" N
13	54° 21' 12,450" E	44° 58' 25,480" N	36	53° 22' 6,515" E	44° 27' 3,428" N
14	54° 15' 39,380" E	45° 0' 2,170" N	37	53° 26' 15,652" E	44° 34' 41,773" N
15	54° 7' 38,245" E	45° 0' 1,622" N	38	53° 37' 19,183" E	44° 51' 36,231" N
16	54° 1' 8,190" E	44° 57' 35,790" N	39	53° 46' 27,645" E	44° 56' 39,650" N
17	54° 3' 23,380" E	44° 56' 24,560" N	40	53° 54' 58,078" E	44° 55' 34,953" N
18	54° 3' 18,020" E	44° 53' 8,940" N	41	54° 11' 16,299" E	45° 3' 17,843" N
19	54° 7' 53,850" E	44° 53' 41,740" N	42	54° 16' 46,343" E	44° 59' 50,773" N
20	54° 11' 19,680" E	44° 54' 30,030" N	43	54° 20' 5,631" E	45° 0' 21,280" N
21	54° 11' 26,910" E	44° 53' 9,040" N	44	54° 32' 14,006" E	44° 59' 22,684" N
22	54° 1' 58,130" E	44° 52' 37,520" N	45	54° 42' 11,577" E	45° 5' 4,528" N
23	54° 1' 50,248" E	44° 50' 4,064" N			

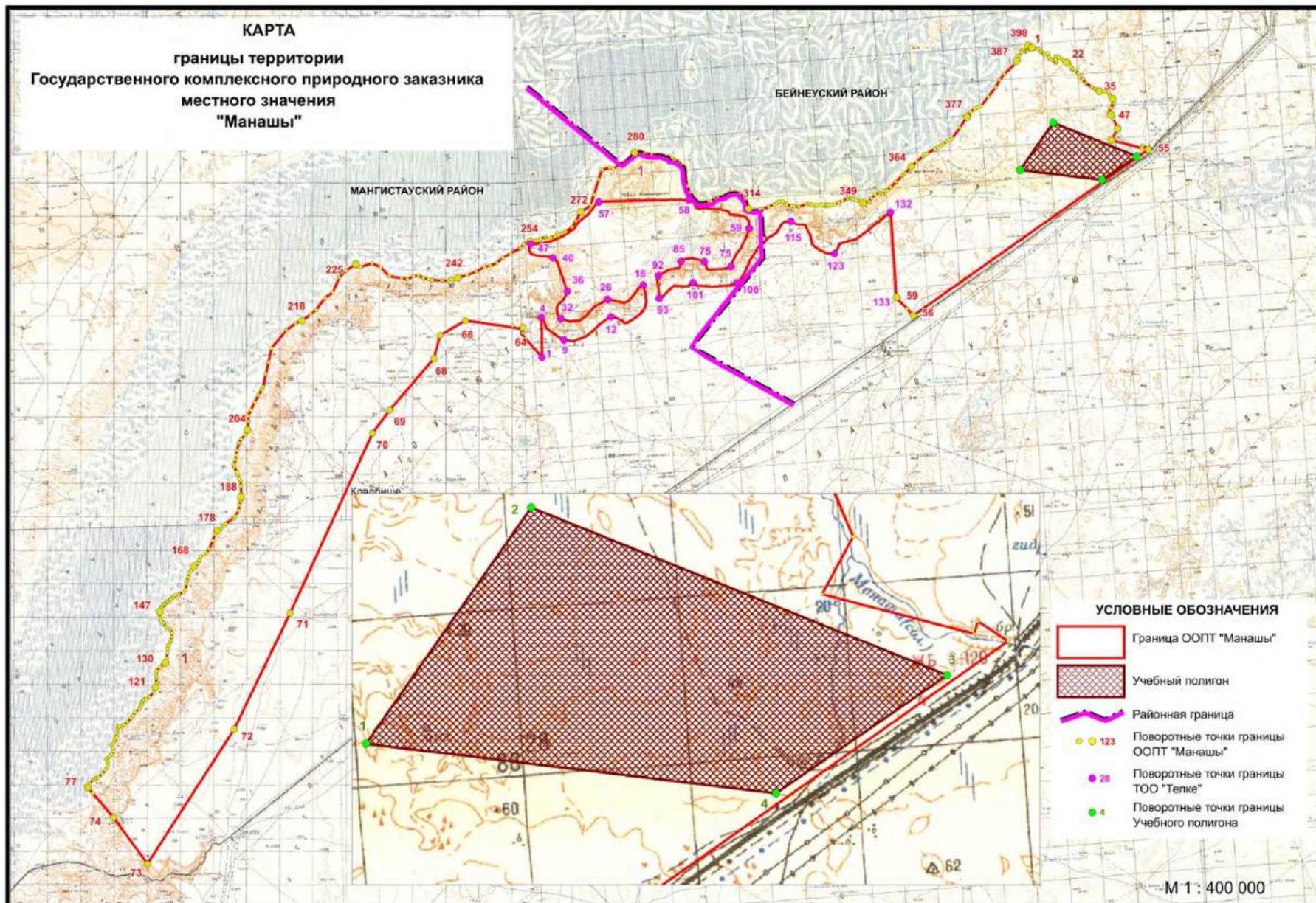
7.2-кесте. Тепке учаскесінің шекарасының географиялық координаттары

№	долгота	широта	№	долгота	широта
1	54° 12' 54,970" E	44° 55' 14,590" N	70	54° 9' 51,890" E	44° 53' 32,970" N
2	54° 13' 35,880" E	44° 55' 25,770" N	71	54° 8' 13,020" E	44° 53' 40,950" N
3	54° 12' 34,770" E	44° 54' 58,980" N	72	54° 8' 35,810" E	44° 53' 36,470" N
4	54° 12' 43,780" E	44° 55' 7,880" N	73	54° 11' 5,870" E	44° 54' 26,920" N
5	54° 14' 41,130" E	44° 55' 52,040" N	74	54° 11' 19,680" E	44° 54' 30,030" N
6	54° 14' 50,820" E	44° 56' 2,720" N	75	54° 10' 14,480" E	44° 53' 48,380" N
7	54° 14' 8,810" E	44° 55' 33,590" N	76	54° 10' 55,740" E	44° 54' 22,500" N
8	54° 14' 35,950" E	44° 55' 31,390" N	77	54° 7' 53,650" E	44° 53' 41,740" N
9	54° 12' 47,670" E	44° 53' 40,430" N	78	54° 3' 39,740" E	44° 52' 31,850" N
10	54° 15' 11,990" E	44° 54' 20,720" N	79	54° 4' 25,970" E	44° 52' 13,600" N
11	54° 14' 45,810" E	44° 54' 22,760" N	80	54° 3' 22,580" E	44° 53' 20,680" N
12	54° 15' 43,900" E	44° 54' 35,910" N	81	54° 3' 18,020" E	44° 53' 8,940" N
13	54° 15' 33,580" E	44° 54' 27,520" N	82	54° 6' 35,620" E	44° 53' 6,070" N
14	54° 13' 27,470" E	44° 54' 0,200" N	83	54° 7' 27,730" E	44° 53' 32,730" N
15	54° 13' 3,310" E	44° 53' 43,940" N	84	54° 5' 14,310" E	44° 52' 22,280" N
16	54° 14' 18,190" E	44° 54' 27,790" N	85	54° 5' 56,850" E	44° 52' 45,870" N
17	54° 13' 47,490" E	44° 54' 19,940" N	86	54° 3' 16,140" E	44° 51' 25,560" N
18	54° 18' 32,560" E	44° 56' 2,010" N	87	54° 2' 55,650" E	44° 51' 34,340" N
19	54° 19' 2,730" E	44° 55' 25,570" N	88	54° 4' 11,090" E	44° 51' 7,950" N
20	54° 19' 9,640" E	44° 55' 28,380" N	89	54° 3' 49,590" E	44° 51' 14,270" N
21	54° 21' 10,830" E	44° 58' 11,830" N	90	54° 1' 50,070" E	44° 50' 0,590" N
22	54° 21' 12,450" E	44° 58' 25,480" N	91	54° 2' 49,990" E	44° 49' 9,980" N
23	54° 20' 30,570" E	44° 57' 8,630" N	92	54° 2' 23,640" E	44° 51' 54,400" N
24	54° 21' 10,290" E	44° 57' 45,340" N	93	54° 1' 58,130" E	44° 52' 37,520" N
25	54° 18' 2,000" E	44° 55' 27,320" N	94	54° 4' 32,770" E	44° 51' 8,050" N
26	54° 15' 39,900" E	44° 56' 11,100" N	95	54° 10' 9,440" E	44° 52' 20,950" N
27	54° 16' 2,970" E	44° 56' 7,810" N	96	54° 9' 38,010" E	44° 52' 10,100" N
28	54° 15' 5,130" E	44° 56' 9,980" N	97	54° 11' 26,910" E	44° 53' 9,040" N
29	54° 15' 22,480" E	44° 56' 12,760" N	98	54° 10' 58,340" E	44° 52' 47,610" N
30	54° 17' 11,890" E	44° 55' 36,920" N	99	54° 8' 9,630" E	44° 52' 34,400" N
31	54° 17' 16,890" E	44° 55' 22,930" N	100	54° 5' 53,310" E	44° 51' 23,010" N
32	54° 16' 45,650" E	44° 56' 1,270" N	101	54° 9' 17,530" E	44° 52' 12,090" N
33	54° 17' 4,690" E	44° 55' 51,400" N	102	54° 8' 53,800" E	44° 52' 25,640" N
34	54° 28' 25,530" E	44° 56' 8,610" N	103	54° 6' 19,971" E	44° 59' 3,136" N
35	54° 27' 41,160" E	44° 56' 21,650" N	103(1)	54° 6' 46,507" E	44° 59' 22,458" N
36	54° 29' 4,230" E	44° 56' 21,810" N	103(2)	54° 7' 11,593" E	44° 59' 40,351" N
37	54° 28' 48,550" E	44° 56' 12,250" N	104	54° 6' 4,890" E	44° 59' 4,590" N
38	54° 26' 45,150" E	44° 57' 12,520" N	105	54° 15' 39,360" E	45° 0' 2,170" N
39	54° 26' 15,030" E	44° 58' 5,710" N	106	54° 7' 38,245" E	45° 0' 1,622" N
40	54° 27' 7,480" E	44° 56' 34,170" N	107	54° 4' 7,420" E	44° 58' 6,000" N
41	54° 26' 46,930" E	44° 56' 49,760" N	108	54° 2' 49,390" E	44° 57' 42,850" N

42	54° 29' 12,790" E	44° 58' 37,460" N	109	54° 5' 43,490" E	44° 58' 45,220" N
43	54° 34' 10,560" E	44° 58' 44,780" N	110	54° 5' 0,190" E	44° 58' 28,480" N
44	54° 32' 8,510" E	44° 57' 37,130" N	111	54° 16' 8,890" E	44° 59' 49,120" N
45	54° 31' 25,160" E	44° 51' 38,670" N	112	54° 19' 10,000" E	44° 59' 8,900" N
46	54° 34' 21,480" E	44° 53' 0,490" N	113	54° 18' 13,420" E	44° 59' 21,140" N
47	54° 29' 29,550" E	44° 58' 49,000" N	114	54° 20' 24,420" E	44° 58' 47,230" N
48	54° 29' 13,670" E	44° 56' 44,490" N	115	54° 19' 42,190" E	44° 58' 50,080" N
49	54° 31' 12,300" E	44° 57' 8,770" N	116	54° 16' 52,030" E	44° 59' 21,870" N
50	54° 30' 21,020" E	44° 56' 53,860" N	117	54° 16' 30,520" E	44° 59' 26,530" N
51	54° 19' 38,740" E	44° 54' 24,780" N	118	54° 17' 40,060" E	44° 59' 19,670" N
52	54° 19' 12,180" E	44° 54' 20,500" N	119	54° 17' 11,860" E	44° 59' 27,810" N
53	54° 21' 1,370" E	44° 55' 38,810" N	120	54° 3' 41,520" E	44° 55' 53,590" N
54	54° 20' 17,780" E	44° 54' 43,110" N	121	54° 3' 57,760" E	44° 55' 22,860" N
55	54° 16' 15,090" E	44° 54' 24,130" N	122	54° 2' 59,620" E	44° 56' 36,760" N
56	54° 16' 1,420" E	44° 54' 32,230" N	123	54° 3' 23,380" E	44° 56' 24,560" N
57	54° 18' 2,760" E	44° 54' 22,520" N	124	54° 4' 8,630" E	44° 53' 51,610" N
58	54° 17' 8,740" E	44° 54' 17,600" N	125	54° 3' 42,170" E	44° 53' 33,820" N
59	54° 21' 36,600" E	44° 58' 20,670" N	126	54° 4' 22,380" E	44° 54' 20,260" N
60	54° 24' 40,600" E	44° 58' 23,160" N	127	54° 4' 20,910" E	44° 54' 5,600" N
61	54° 24' 13,960" E	44° 58' 11,870" N	128	54° 2' 42,360" E	44° 56' 38,090" N
62	54° 25' 37,730" E	44° 58' 8,520" N	129	54° 1' 8,190" E	44° 57' 35,790" N
63	54° 25' 0,980" E	44° 58' 19,930" N	130	54° 0' 58,260" E	44° 57' 21,410" N
64	54° 22' 40,300" E	44° 57' 10,970" N	131	54° 2' 3,540" E	44° 57' 36,920" N
65	54° 22' 9,460" E	44° 56' 54,580" N	132	54° 1' 44,970" E	44° 57' 36,050" N
66	54° 23' 53,080" E	44° 57' 52,120" N	133	54° 2' 0,530" E	44° 56' 38,070" N
67	54° 23' 29,780" E	44° 57' 33,600" N	134	54° 2' 25,520" E	44° 56' 37,080" N
68	54° 20' 53,990" E	44° 58' 43,090" N	135	54° 1' 2,730" E	44° 56' 56,900" N
69	54° 9' 35,970" E	44° 53' 24,270" N	136	54° 1' 31,660" E	44° 56' 40,650" N
			137	54° 20' 5,200" E	44° 56' 35,760" N

7.2-кесте. Әскери оқу полигоны шекарасының географиялық координаттары

№	Бойлық	Ендік
1	54°49'28.5152"	45°03'46.8276"
2	54°56'56.6779"	45°01'21.3626"
3	54°53'42.6587"	45°59'56.3323"
4	54°46'14.7375"	45°01'22.7079"



7.1.1-сурет. «Манашы» табиғи қаумалының шекаралары

7.4-кесте. WGS 39 жүйесіндегі «Манашы» жергілікті маңызы бар кешенді табиғи қаумалы шекарасының бұрылыс нүктелерінің координаттары

№	X	Y	№	X	Y	№	X	Y
1	798434,7727	5006049,693	46	807758,5905	4998110,247	91	687049,7382	4921030,244
2	798870,6654	5006048,605	47	807933,9787	4998005,936	92	687230,9692	4921092,019
3	799199,7943	5005905,476	48	808062,4934	4997929,503	93	687399,5762	4921220,707
4	799442,5498	5005571,535	49	808240,7444	4997823,488	94	687566,5117	4921472,056
5	799859,9919	5005367,925	50	808249,6075	4997593,538	95	687822,5602	4921857,583
6	800014,674	5005292,478	51	808775,9787	4996375,371	96	687736,5587	4922235,708
7	800315,042	5005334,735	52	808024,9495	4994998,199	97	687598,1149	4922580,921
8	800512,7492	5004930,387	53	811695,891	4994047,304	98	687699,369	4922741,824
9	800630,4601	5004689,644	54	811776,1099	4994356,981	99	687927,8832	4923104,959
10	800937,6354	5004626,751	55	812509,5946	4993871,282	100	688001,1267	4923361,697
11	801226,6806	5004346,531	56	784156,4903	4974013,803	101	688130,3817	4923581,199
12	801318,0852	5004257,916	57	783408,5545	4974832,371	102	688191,9498	4924062,268
13	801429,1289	5004372,458	58	782408,9846	4976065,143	103	688237,0925	4924415,014
14	801327,1709	5004429,569	59	782148,8004	4976215,881	104	688288,019	4924812,969
15	801287,7088	5004652,794	60	778392,5149	4973522,769	105	688490,5549	4924787,051
16	801229,4345	5004982,426	61	757599,7875	4970273,594	106	688841,634	4924893,499
17	801510,0529	5005032,037	62	740882,9545	4967484,485	107	689076,4972	4925067,257
18	801722,9227	5004886,324	63	737083,1701	4971924,715	108	689493,1911	4925375,541
19	802038,0816	5004670,59	64	737106,1601	4972541,456	109	689944,5163	4925822,678
20	802233,1525	5004537,06	65	735885,669	4972786,354	110	690156,2337	4926129,025
21	802436,3401	5004397,973	66	730194,0419	4973413,092	111	690448,5211	4926551,956
22	802598,2406	5004287,147	67	727137,3158	4971635,834	112	690916,4962	4926896,156
23	802824,0044	5004280,97	68	726400,6226	4968859,992	113	691097,0237	4927175,552
24	803011,7911	5004009,973	69	721077,844	4962676,571	114	691220,3667	4927475,406
25	803152,3694	5003807,102	70	718998,7123	4959927,719	115	691206,1875	4927668,22
26	803334,1034	5003544,835	71	709063,5757	4938386,054	116	691416,1291	4927998,678
27	803680,6842	5003355,689	72	702344,5286	4924473,996	117	691541,8054	4928090,253
28	804028,4262	5002962,479	73	691893,876	4908393,697	118	691728,8626	4928029,755
29	804194,028	5002538,959	74	687804,7204	4913937,626	119	692105,3784	4928304,803
30	804548,5207	5002280,352	75	685270,9118	4916877,367	120	692627,0022	4928887,404
31	804935,801	5001806,259	76	684758,6065	4917364,737	121	692873,6795	4929487,13
32	805671,9326	5001374,865	77	684699,7899	4917505,798	122	692995,9448	4930021,165
33	806096,1231	5001126,276	78	684853,2033	4917625,111	123	692914,3996	4930580,595
34	806338,1452	5000984,442	79	684888,7419	4918012,347	124	692873,6629	4930860,053
35	806555,2146	5000857,231	80	685273,0777	4918387,867	125	692924,5305	4931211,39
36	806834,7652	5000841,082	81	685442,6842	4918519,122	126	692969,1168	4931519,345
37	807090,0657	5000826,335	82	685581,6609	4918475,142	127	693405,7124	4931917,238
38	807489,2573	5000803,275	83	685793,4602	4918639,334	128	693704,9034	4932189,908
39	807647,1133	5000794,157	84	685991,2148	4918792,64	129	693805,7468	4932260,965
40	807763,5287	5000524,573	85	686429,1127	4919132,113	130	694072,2766	4932448,772
41	807871,4174	5000274,731	86	686815,599	4919599,592	131	694206,3436	4933002,022
42	808191,5928	4999952,904	87	686975,0394	4919792,447	132	694269,7394	4933677,139
43	808244,2036	4999470,667	88	687085,4695	4920104,026	133	694309,3769	4934099,273
44	807955,3837	4998845,708	89	687100,2624	4920452,419	134	694348,0957	4934511,652
45	807705,6487	4998305,332	90	687022,7828	4920737,495	135	694569,2765	4934765,451

136	694737,2547	4935117,085	186	702971,0806	4951307,03	236	726147,2754	4978230,083
137	694816,6076	4935575,283	187	703159,288	4951821,804	237	727364,8612	4978197,611
138	694832,2759	4936020,716	188	703158,8053	4952266,1	238	728127,6073	4978177,269
139	694601,8385	4936407,637	189	703158,3956	4952640,981	239	728397,1925	4978371,1
140	694268,6373	4936544,654	190	703157,344	4953596,911	240	728593,2642	4978342,531
141	694075,0691	4936869,664	191	703064,6333	4954198,051	241	728784,962	4978314,6
142	693790,7584	4937220,3	192	702918,5937	4954534,653	242	729275,622	4978509,901
143	693533,1656	4937427,503	193	702746,3514	4954931,648	243	730369,0104	4978808,184
144	693427,9711	4937759,018	194	702662,5338	4955267,067	244	731517,7141	4979267,732
145	693411,1502	4938097,042	195	702342,462	4955881,645	245	732482,544	4979805,35
146	693403,1019	4938258,763	196	702318,1273	4956211,075	246	733223,1925	4979989,566
147	693389,1227	4938539,639	197	702496,489	4956749,37	247	734008,0562	4980303,092
148	693504,9534	4939016,732	198	702584,6814	4957305,241	248	734717,5724	4980908,552
149	693660,0559	4939213,947	199	702680,5764	4957909,68	249	735658,6672	4981441,704
150	693793,8704	4939384,093	200	702898,599	4958742,223	250	736804,9257	4982091,096
151	693986,4977	4939506,716	201	703180,4904	4959191,233	251	737214,5852	4982548,501
152	694141,0933	4939701,742	202	703682,0156	4959729,19	252	737636,5146	4982816,873
153	694300,5928	4939729,65	203	703857,3537	4960089,542	253	737825,9269	4982889,227
154	694436,8607	4939816,366	204	703970,8713	4960322,844	254	738030,6773	4982878,436
155	694612,2349	4939994,946	205	704056,28	4961314,739	255	738264,1926	4982967,981
156	694716,2714	4940061,085	206	703982,5769	4962020,238	256	738586,4015	4982941,205
157	694892,9253	4940241,808	207	704332,235	4962681,636	257	738914,6704	4983067,909
158	695009,0152	4940360,574	208	704817,9762	4963600,467	258	739272,895	4983206,177
159	695244,6937	4940510,142	209	705277,9852	4964470,641	259	739846,2919	4983427,496
160	695664,637	4940621,789	210	705608,7751	4965096,391	260	739925,734	4983221,679
161	696233,9735	4940898,005	211	705713,5541	4965294,604	261	739967,9747	4983112,241
162	696462,3154	4941197,563	212	705829,8627	4965514,626	262	740226,6035	4983213,67
163	696612,2509	4941903,322	213	706165,0806	4967029,113	263	740520,8508	4983329,066
164	696682,2033	4942232,604	214	706469,1232	4968402,865	264	740989,4248	4983512,832
165	696782,8758	4942706,504	215	706846,2454	4970106,951	265	741274,1218	4983754,826
166	696882,9364	4943177,533	216	708635,7222	4972232,702	266	741681,4035	4983785,036
167	697088,6053	4943440,957	217	709731,8406	4973062,916	267	741872,5948	4983860,016
168	697468,8401	4943927,969	218	710505,8035	4973350,586	268	742119,0502	4983956,668
169	697834,1971	4944395,931	219	711589,2394	4974187,879	269	742309,5445	4984031,375
170	698109,1723	4944748,131	220	712198,358	4974658,62	270	743078,2552	4984567,607
171	698311,8843	4945146,783	221	713284,8609	4976118,075	271	743507,2983	4985321,507
172	698690,3144	4945376,803	222	714221,7258	4976800,382	272	744124,2491	4986405,617
173	699063,4378	4945603,6	223	715010,5519	4978561,323	273	745265,2738	4987197,013
174	699365,8845	4946080,81	224	715801,92	4979369,084	274	745680,38	4988488,122
175	699761,9653	4947063,271	225	717004,683	4980139,262	275	746266,3861	4990310,895
176	699922,0017	4947850,602	226	717540,2694	4979804,413	276	746623,7661	4991422,59
177	700079,7971	4948120,753	227	718941,7927	4980258,915	277	747581,8403	4991692,995
178	700331,2745	4948268,761	228	719991,1129	4979815,858	278	748007,299	4991556,222
179	700766,0678	4948524,662	229	721027,2244	4978700,848	279	749116,3376	4992217,666
180	701076,8895	4948840,597	230	722508,5788	4978470,126	280	750589,1356	4993485,241
181	701312,9174	4949080,508	231	723225,5825	4978358,451	281	751295,0235	4993670,562
182	702190,6882	4949730,641	312	723932,9256	4978708,255	282	751680,7712	4993464,137
183	702359,4213	4949743,092	333	724542,1396	4978774,961	283	752545,3399	4993289,904
184	702486,8546	4949986,778	234	725156,1375	4978486,454	284	753668,3634	4993305,192
185	702861,0998	4950702,44	235	725771,3226	4978327,329	285	754506,6213	4993026,799

286	754747,4185	4993098,168	323	768587,5399	4987527,366	361	782797,1756	4990705,612
287	754878,4373	4992656,107	324	768893,5135	4987308,619	362	782921,1169	4990827,206
288	755160,5877	4992742,846	325	769490,9775	4987120,067	363	783150,574	4991052,319
289	755306,2399	4992621,042	326	769859,4844	4987093,509	364	783931,2075	4991818,18
290	755579,0084	4992576,628	327	770352,7512	4987057,959	365	784551,4018	4992426,647
291	755815,268	4992443,272	328	771232,2246	4987335,517	366	785298,6306	4993048,172
292	756331,8901	4992018,148	329	771522,506	4987346,277	367	785587,0266	4993288,055
293	756680,6014	4991731,195	330	771729,1675	4987353,937	368	785803,3702	4993366,005
294	756703,6354	4991366,684	331	771929,552	4987236,331	369	786727,866	4993984,585
295	756721,7241	4991080,426	332	772297,2749	4987220,494	370	787167,9009	4994157,446
296	756768,1712	4990345,315	334	772589,0755	4987207,927	371	787481,2208	4994280,527
297	756940,1934	4989487,155	335	772993,3981	4987282,93	372	787728,1476	4994545,807
298	757200,3686	4988741,163	336	773246,3669	4987215,453	373	788165,879	4994803,067
299	758176,8486	4987638,725	337	773443,7425	4987162,805	374	788486,0891	4994991,259
300	758506,4061	4987555,391	338	773597,3292	4987278,854	375	788847,552	4995203,699
301	758881,6095	4987583,236	339	773810,6521	4987311,23	376	789733,9942	4996483,106
302	759452,2993	4987625,588	340	774001,6765	4987206,813	377	790614,8925	4997754,553
303	759816,7953	4987652,637	341	774270,524	4987215,98	378	791043,6004	4998373,345
304	760167,1965	4987980,463	342	774683,1142	4987322,063	379	791538,6871	4998752,309
305	760682,9604	4988223,935	343	775185,0462	4987531,807	380	791924,3217	4998931,941
306	761286,0489	4988300,648	344	775642,3512	4987722,903	381	792295,6826	4999013,463
307	761935,1801	4988704,55	345	776217,2282	4987963,132	382	793220,0535	5000214,452
308	762680,8422	4988824,574	346	776658,3111	4988018,48	383	794073,3648	5001323,147
309	763341,5858	4988636,464	347	776956,5675	4987922,018	384	794573,5858	5002169,894
310	763530,6227	4988413,34	348	777291,048	4987813,84	385	795153,6897	5002924,772
311	764000,9074	4987858,247	349	777695,6376	4987682,986	386	796384,9174	5004097,375
312	764199,0295	4987395,748	350	778123,0036	4987458,718	387	796591,1362	5004476,751
313	764145,5013	4986809,665	351	778399,4025	4987511,573	388	796735,1577	5005005,103
314	764337,0096	4986792,174	352	778772,6846	4987711,779	389	796907,9926	5005111,327
315	764889,6312	4986660,063	353	779138,628	4988053,008	390	797128,2388	5005519,635
316	765637,7084	4986747,91	354	779583,1677	4988467,529	391	797284,5242	5005809,371
317	766034,0581	4986794,453	355	780066,0301	4988734,988	392	797530,9699	5005676,436
318	766749,8933	4987013,696	356	780234,0338	4988650,42	393	797682,6162	5005594,638
319	767376,4553	4987286,573	357	780440,1538	4988633,371	394	797822,6847	5005679,379
320	767709,7308	4987487,866	358	780751,7847	4988934,93	395	797913,0622	5005734,058
321	768026,3606	4987679,107	359	781049,7226	4988991,288	396	798007,7326	5005791,333
322	768382,6218	4987673,865	360	781412,1226	4989346,813	397	798201,2397	5005908,405
						398	797945,5227	5006331,073

5-кесте. WGS 39 жүйесіндегі Тепке учаскесінің шекарасының бұрылыс нүктелерінің координаттары

№	X	Y	№	X	Y	№	X	Y
1	740935,6181	4967404,666	45	738694,3229	4981251,844	89	755374,3944	4979823,592
2	739560,5698	4968917,445	46	738041,398	4981729,824	90	754661,558	4979553,408
3	738506,3087	4973216,861	47	737915,2291	4982482,795	91	753541,7608	4978949,671
4	739555,89	4973768,329	48	738922,1483	4982972,916	92	753354,8295	4978673,317
5	740165,8283	4972458,279	49	739328,1397	4983014,999	93	753733,9947	4976260,171
6	740889,9082	4971865,427	50	740326,133	4983235,759	94	754072,7993	4976382,135
7	741351,9759	4971611,449	51	742009,142	4984014,895	95	754582,8149	4976905,07
8	742099,5951	4971290,723	52	743139,0721	4984752,699	96	754997,6513	4977531,826
9	742579,0691	4971113,537	53	744068,0428	4985305,589	97	755661,3172	4977801,005
10	743054,9818	4971134,708	54	744513,9927	4985921,417	98	756273,3232	4977670,028
11	744805,6895	4971663,969	55	744846,0797	4985889,184	99	756850,0602	4977630,12
12	747713,0949	4973982,821	56	745404,4681	4986507,899	100	757315,1414	4977859,036
13	748693,0011	4973750,082	57	746491,08	4987760,391	101	757531,0448	4978127,091
14	749230,1263	4973352,141	58	757025,9937	4988192,418	102	757919,8659	4978029,012
15	749682,0339	4973308,264	59	757688,8553	4987815,703	103	758229,7747	4977791,134
16	751399,6028	4974535,118	60	758190,6918	4987137,635	104	759414,6247	4977637,261
17	752000,4607	4975221,236	61	758667,5922	4987012,87	105	760593,2323	4977837,305
18	751743,2998	4977714,711	62	759094,4464	4987213,791	106	762117,8567	4977837,214
19	751444,1767	4977606,797	63	759722,2391	4986987,647	107	762651,5081	4977991,433
20	751227,3512	4977461,637	64	760450,9937	4987062,757	108	763528,226	4978594,163
21	750363,6022	4976373,004	65	761705,586	4986735,648	109	764412,9525	4980352,567
22	749886,6198	4975877,975	66	762434,4509	4986183,759	110	765131,6735	4981676,374
23	749547,8232	4975595,799	67	763363,0423	4986133,868	111	766463,0983	4983286,698
24	748208,8254	4975920,79	68	764015,9993	4986032,838	112	767517,6413	4984030,335
25	747707,8377	4976039,841	69	764442,8368	4985506,108	113	768004,5987	4984623,26
26	747281,9215	4976047,768	70	764424,7886	4985083,394	114	768436,4179	4985251,931
27	746723,9822	4975747,684	71	764446,8029	4984265,413	115	769005,3098	4985624,874
28	745612,2745	4974880,74	72	763623,051	4983102,729	116	769455,9235	4985544,014
29	744785,3948	4974224,588	73	763109,1344	4982059,248	117	770275,8116	4985225,925
30	743879,5914	4973460,739	74	762436,54	4980988,271	118	771096,5662	4985173,835
31	742828,7547	4973152,409	75	761976,6686	4979929,796	119	771826,2051	4983560,546
32	741792,6695	4973677,281	76	761828,7243	4979836,867	120	771895,1008	4982859,885
33	741272,7039	4974804,171	77	760495,0069	4979836,456	121	772355,4148	4982397,549
34	741358,6418	4975170,327	78	759511,4609	4979660,729	122	773120,5471	4982043,174
35	741773,6007	4975592,2	79	759377,4091	4980149,584	123	774110,2285	4981682,444
36	742586,3744	4976605,393	80	759208,3113	4980528,516	124	774609,9346	4981816,428
37	742601,4379	4977059,141	81	758778,5584	4980816,208	125	774940,8917	4982126,197
38	741988,1454	4978971,015	82	757834,7763	4980980,228	126	775107,6909	4982617,176
39	741596,1192	4979906,126	83	757324,9547	4981061,381	127	775117,6321	4982834,928
40	741162,2676	4980847,103	84	756941,0239	4981097,248	128	775459,612	4982989,085
41	740627,1659	4981204,07	85	756564,1354	4980996,166	129	776580,9559	4983187,774
42	740247,2321	4981230,89	86	756255,0399	4980759,337	130	777684,5882	4983696,575
43	739879,2218	4981185,846	87	756060,208	4980421,377	131	778877,9311	4984625,28
44	739330,2194	4981195,869	88	755972,1784	4979779,501	132	781459,5971	4986829,858
						133	782167,5786	4976217,681
						134	778409,8595	4973523,517

7.5-кесте. WGS 39 жүйесіндегі әскери оқу полигонының шекарасының бұрылыс нүктелерінің координаттары

	X	Y
	797099,8558	4992431,302
	807034,8208	4990229,613
	811156,2018	4993060,56
	801131,8578	4997079,58

8.2. «Манашы» табиғи қаумалының аумағын функционалдық аймақтарға бөлу

Табиғи қаумал аумағын функционалдық аймақтарға бөлу 2013 жылы «Kazakhstan Ecology Development» ЖШС әзірлеген Маңғыстау облысының Бейнеу және Маңғыстау аудандарында жергілікті маңызы бар «Манашы» кешенді табиғи қаумалын құрудың жаратылыстану-ғылыми негіздемесі» жобасының материалдары бойынша қабылданды.

Бұл ретте, табиғи қаумал аумағында өзгертілген шекараларды ескере отырып, 3 функционалдық аймақ бөлінген:

- экологиялық тұрақтандыру аймағы – 65 607,6 га (39%)
- туристік және рекреациялық қызмет аймағы – 4 121,5га (2%)
- шектеулі шаруашылық қызмет аймағы – 97 844,1 га (59%)

Қаумал шекаралары бойында күзет аймағын бөлу ЕҚТА туралы заңда көзделмеген.

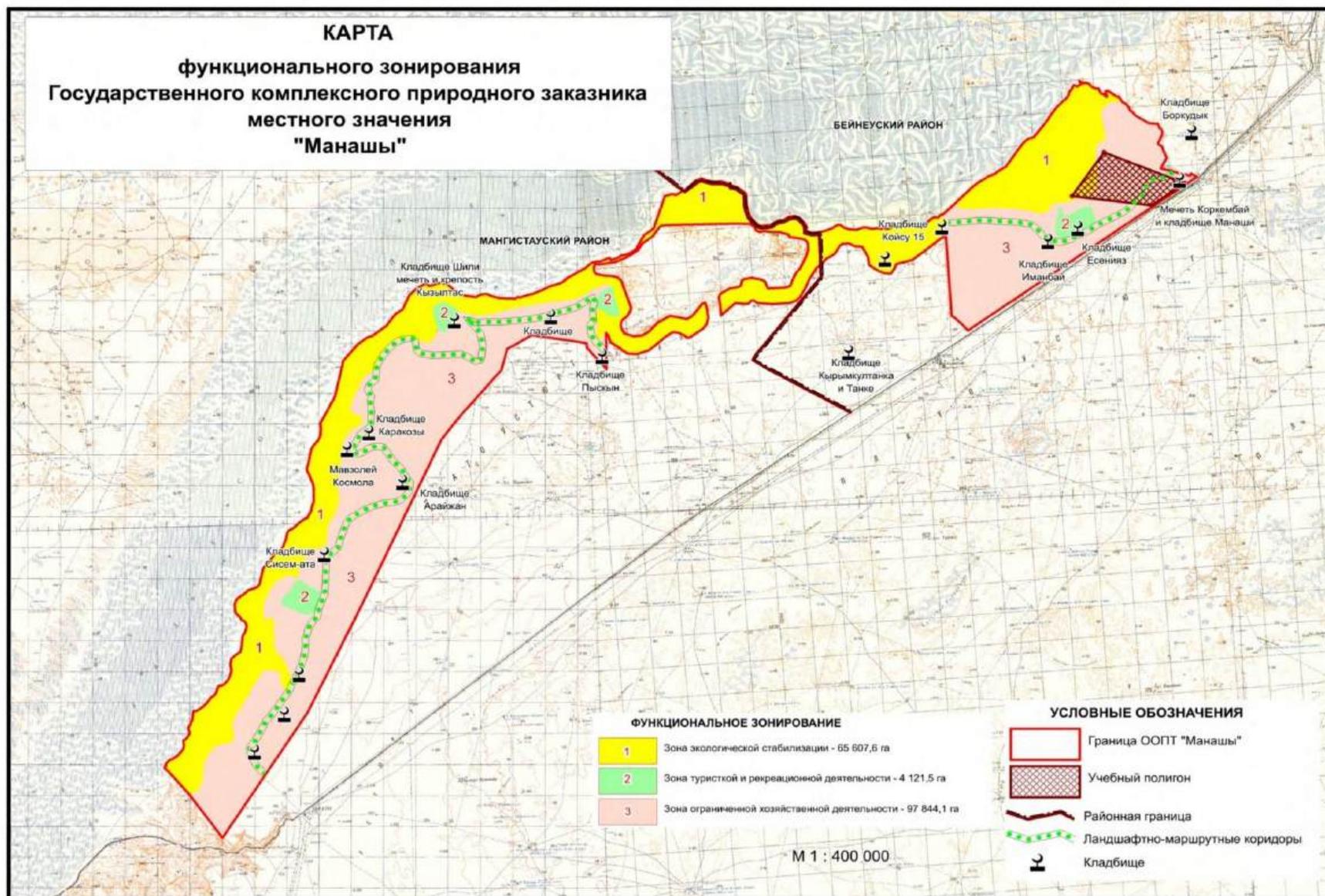
8.3. Жобаланатын қаумал аумағын функционалдық аймақтарға бөлу картасы 7.2.1-суретте және осы жобаның жоспарлы-картографиялық материалдарында көрсетілген (2-кітап).

8.3. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды қорғау режимінің түрлері

Түріне және функционалдық аймақтарға бөлінуіне байланысты жобаланатын қаумалдың бүкіл аумағында, шаруашылық және өзге қызметтің жекелеген түрлеріне белгілі бір мерзімге немесе онсыз маусымдар бойынша толық тыйым салуды немесе шектеуді көздейтін қаумалдық режим және табиғи кешендерді шектеулі пайдалануды, сондай-ақ жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардың шаруашылық қызметтің дәстүрлі түрлерін мемлекеттік табиғи-қорық қорының табиғи кешендері мен объектілеріне зиянды әсер етпейтін тәсілдермен және әдістермен жүргізуін көздейтін шаруашылық қызметтің реттелмелі режимімен екі аймақ бөлінген.

ЕҚТА туралы Заңның 69-бабына сәйкес мемлекеттік табиғи қаумалдарда, егер ол мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілерін сақтауға қауіп төндірсе немесе олардың ұдайы өндірілуін нашарлатса, кез келген қызметке тыйым салынады, оның ішінде:

- кешенді мемлекеттік табиғи қаумалдарда - табиғи кешендерді сақтауға қатер төндіретін шаруашылық қызметке, өсімдіктер мен жануарлардың бөтен түрлерін жерсіндіруге.



7.2.1-сур. «Манашы» табиғи қаумалының аумағын функционалдық аймақтарға бөлу картасы

Мемлекеттік табиғи қаумалдар режимінің ерекшеліктері паспортпен айқындалады.

Мемлекеттік табиғи қаумалдар ғылыми, экологиялық-ағартушылық, туристік, рекреациялық және шектеулі шаруашылық мақсаттарда пайдаланылуы мүмкін.

Жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылар белгіленген шектеулерді сақтай отырып, мемлекеттік табиғи қаумалдарда шаруашылық қызметті жүзеге асыруға құқылы.

Ерекше құнды экологиялық жүйелер мен объектілерді қамтымайтын арнайы бөлінген учаскелерде қаумал аумағында реттелетін экологиялық туризмді жүргізу үшін уәкілетті орган белгілеген тәртіппен экскурсиялық соқпақтар мен маршруттар құруға жол беріледі.

Экологиялық тұрақтандыру аймағында реттелетін экологиялық туризмді және бұзылған табиғи кешендер мен мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілерін қалпына келтіру жөніндегі іс-шараларды жүргізуді қоспағанда, шаруашылық және рекреациялық қызметке тыйым сала отырып, тапсырыстық күзет режимі белгіленеді.

Туристік және рекреациялық қызмет аймағында табиғи кешендер мен мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілерін сақтауды қамтамасыз ететін, аумағында реттелмелі туристік және рекреациялық пайдалануға (аңшылықтан басқа), оның ішінде туристік маршруттарды, соқпақтарды ұйымдастыруға, рекреациялық жүктемелер нормаларын ескере отырып, бивачтық тұрақтар мен қарау алаңдарын орнатуға жол берілетін күзеттің тапсырыстық режимі белгіленеді.

Шектеулі шаруашылық қызмет аймағында әкімшілік-шаруашылық мақсаттағы объектілер орналастырылады, әуесқойлық (спорттық) аң аулау мен балық аулауды ұйымдастыруды қоса алғанда, мемлекеттік табиғи қаумалдың күзетілуі мен жұмыс істеуін қамтамасыз ету, оның келушілеріне қызмет көрсету үшін қажетті шаруашылық қызмет жүргізіледі, рекреациялық орталықтарды, қонақ үйлерді, кемпингтерді, музейлерді және туристерге қызмет көрсетудің басқа да объектілерін салу және пайдалану жүзеге асырылады.

8.4. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды күзету және қорғау

Қоршаған ортаға зиянды әсердің алдын алу және жою мақсатында ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда күзету және қорғау жүргізілуі мүмкін.

Күзету мыналарды қамтиды:

1) Қазақстан Республикасының ерекше қорғалатын табиғи аумақтар саласындағы заңнамасын бұзушылықтардың жолын кесу мақсатында аумақты, оның ішінде жер үсті және әуе көлігін қолдана отырып патрульдеу;

2) өрттердің алдын алу, анықтау және жою;

3) суларды ластанудан, қоқыстанудан және сарқылудан қорғау.

Қорғау мыналарды қамтиды:

1) судың зиянды әсерінің алдын алу және жою;

2) өсімдіктерді қорғау, зиянды жәндіктер мен орман ауруларының ошақтарын уақтылы анықтау және оларға қарсы күрес, санитарлық және өзге де ағаш кесу (жол салуға байланысты, орман соқпақтарын салу, өртке қарсы жыралар жасау кезінде орманды тазарту);

3) халықтың санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығын және ветеринарлық мониторингті қамтамасыз ету, індеттер мен эпизоотияның алдын алу мақсатында жануарлар санын реттеу;

4) жерді эрозиядан қорғау.

Өрттердің алдын алу, анықтау және жою Қазақстан Республикасының өрт қауіпсіздігі саласындағы нормативтік құқықтық актілерінің талаптарына сәйкес жүргізіледі.

Қорғау ғылыми ұйымдардың ұсынымдары негізінде және осы аумақтар қарауында болатын орталық атқарушы органдардың рұқсаты бойынша ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды қорғау режимінің түрі ескеріле отырып жүргізіледі.

Мемлекеттік табиғи қаумалдарды табиғат қорғау мекемелеріне бекітіп беру уәкілетті органның және облыстық (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) атқарушы органдардың өз құзыреті шегінде шешімдерімен жүргізіледі.

Мемлекеттік табиғи қаумал бекітілген «Қызылсай» МӨТП» КММ табиғат қорғау мекемесі «ЕҚТА туралы» Заңның 32-бабына сәйкес арнаулы күзет қызметтерінің күшімен оларда орналасқан мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілерін күзету, қорғау және қалпына келтіру жөніндегі іс-шараларды ұйымдастырады.

Заңды тұлға мәртебесінсіз ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілерін күзету, қорғау және қалпына келтіру жөніндегі іс-шараларды қаржыландыруды оларға бекітіліп берілетін табиғат қорғау мекемелері, орман шаруашылығының мемлекеттік мекемелері осы мақсаттарға оларға бөлінетін бюджет қаражаты есебінен жүзеге асырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Атлас Казахской ССР Том 1. Природные условия и ресурсы. Москва, 1982
2. Маңғыстау облысының атласы. ҚР Білім және ғылым министрлігі, Маңғыстау обл., ҚР НАЕН "Парасат" ННТ холдингі" АҚ. «География институты» ЖШС, Алматы, 2010, Алматы, 2010
3. Банников А.Г., Даревский И.С., Рустамов А.К., "Земноводные и пресмыкающиеся СССР". Издательство "Мысль", Москва, 1971
4. Боровский В.М., Джамалбеков Е. У., Файзуллина А.Х. и др...Почвы полуострова Мангышлак. Алма-Ата, 1974.
5. Қазақстан мен Орта Азияның ботаникалық географиясы (шөлейт аумақтар шегінде) //под ред.Е.И. Рачковская, Е.А. Волкова, В.Н. Храмцов. СПб., 2003
7. Викторов С. В. Пустыня и вопросы ее освоения. - М., 1971
8. Гаврилов Э.И. «Фауна и распространение птиц Казахстана», Алматы, 1999
9. Гаврилов Э.И. «Қазақстан Республикасының құстар жөніндегі анықтамалығы», Алматы, 2000
10. Гвоздев Е.В. и др. Книга Генетического Фонда фауны Казахской ССР. Изд-во "Наука" Казахской ССР, Алма-Ата, 1989
11. Грачёв Ю.А., Мелдебеков А.М., Бекенов А.Б. Қазақстандағы киік таралымдарының саны, құрылымы және өсімін молайту. Ресей даласын сақтау сайты. www.savesteppe.org, 2009
12. Губин Б.М. Қазақстанның шөл құстары. Б.1. Маңғышлақтың құстары, Үстірт және Бозашы түбегі. ТОО «Колор». Алматы, 2015
13. Дуйсебаева Т.Н., Чирикова М. А, Зима Ю.А. және басқ. Қазақстанда амфибиялар мен рептилиялардың таралуы туралы жаңа деректер: ХХІ ғасырдың бірінші онжылдығы бойынша шолу. Қазақстандағы және шектес елдердегі герпетологиялық зерттеулер. Ғылыми мақалалар жинағы /Ред. Т.Н. Дуйсебаева. – Алматы: ФСБК – СОПК, 2010
14. Дуйсебаева Т.Н. Маңғыстау облысындағы амфибиялар мен рептилиялар фаунасына шолу. ҚР Білім және ғылым министрлігінің Зоология институты, Алматы қ., 2011
15. Инструкция по проведению крупномасштабных почвенных изысканий земель Республики Казахстан. Алматы, 1995
16. Карякин И.В., Коваленко А.В., Левин А.С, Паженков А.С. Арал-Каспий өңірінің қырандары, Қазақстан./Қанатты жыртқыштар және оларды күзету 2011, №22
17. Карякин И.В., Коваленко А.В., Левин А.С., Паженков А.С. Арал-Каспий өңіріндегі үкілер, Қазақстан. / Қанатты жыртқыштар және оларды күзету 2009, №16
18. Маңғыстау облысының сирек кездесетін және жойылып бара жатқан өсімдіктер түрлерінің каталогы (Қызыл Кітап). – Ақтау, 2006

19. Ковшарь А.Ф. Орнитофаунаны тексеру және Қазақстанның қазіргі заманғы құстарының тізімі. Қазақстан мен Орта Азияның орнитологиялық хабаршысы. Шығ. 1. Алматы, 2012
20. Жоғары тамыр өсімдіктерінің конспектісі. Ақтау, 2006
21. Коровин Е. П. Растительность Средней Азии и Южного Казахстана. - Ташкент, 1961
22. Красная книга Казахской ССР. Ч.2. Растения. Алма-Ата, 1981
23. Қазақстанның Қызыл кітабы. Т. 1, б. 1. Омыртқалылар. Шығ. 4, орын. ж/е тол. Аджип ККО. Алматы, 2010
24. Мелдебеков А.М., Байжанов М.Х., Казенас В.Л. және т.б. Жануарлар әлемі Маңғыстау облысы және оның мониторингі. ҚР БҒМ Зоология институтының еңбектері. Т. 51. Алматы, 2009
25. Млекопитающие Казахстана. Т. 1-4; изд. «Наука» КазССР, Алма-Ата, 1969-1985 89
26. Қазақстан Республикасының Ұлттық атласы. 1-том: Табиғи жағдайлар мен ресурстар. 2-ші басылым, қайта өңдеу және толықтыру. «География институты» ЖШС Ұлт. ғылыми-техникалық АҚ. ҚР БҒМ «Парасат» холдингі. Изд-во «Казгеодезия», Алматы, 2010
27. Өсімдіктер мен жануарлардың сирек кездесетін және құрып кету қаупі төнген түрлерінің тізбесі. ҚРҰ 31.10.2006 жылғы № 1034 қаулысымен бекітілген
28. Пратов У.П. Марьевые (Cenopodiaceae Vent.) Средней Азии и Северной Африки (систематика, филогения и ботанико-географический анализ): автореф. диссертации на соискание степени д-ра биолог. наук. -Л., 1987
29. "Маңғыстау облысының Бейнеу және Маңғыстау аудандарының аумағында жергілікті маңызы бар "Манашы" зоологиялық-геоморфологиялық табиғи қаумалын құрудың жаратылыстану-ғылыми негіздемесі" жобасы. "Kazakhstan Ecology Development" ЖШС. Алматы, 2013ж
30. "Манашы" жергілікті маңызы бар мемлекеттік табиғи қаумалының аумағын азайту жөніндегі жаратылыстану-ғылыми негіздеме" жобасы. ЖШС «Caspian NES Consulting» 2021 ж.
31. Прозоровский А. В. О биологических типах растений пустыни // Ботанический журнал. - 1936, т. 5.
32. Прозоровский А. В. Полупустыни и пустыни СССР // Растительность СССР. М-Л., 1940. -Т. 2.
33. Пфеффер Р.Г., Карякин И.В. Шың ителгісі-Орталық Азияның солтүстік-батысында мекендейтін тәуелсіз кіші түрлер / Қауырсынды жыртқыштар және оларды қорғау 2010, №19
34. Рельеф Казахстана (пояснительная записка к Геоморфологической карте Казахской ССР масштаба 1:1 500 000). В 2-х частях. Часть 2. Алма-Ата: Ғылым, 1991 – 176 с.
35. Рябинцев В.К., Ковшарь А.Ф., Ковшарь В.А., Березовиков Н.Н. Қазақстан құстарын далалық анықтаушы. Алматы, 2014
36. Сафронова И.Н. О зональной растительности покрова плата Устюрт // Природа, почвы и проблемы освоения пустыни Устюрт. - Пушино, 1984
37. Сафронова И. Н. Пустыни Мангышлака (очерк растительности). - Санкт-Петербург. 1996.
38. Систематический список и основные диагностические показатели почв равнинной территории Республики Казахстан. Том I, Алматы, 1995.
39. Фаизов К.Ш. Почвы Гурьевской области. Алма-Ата, 1970
40. Храмцов В.Н. Өсімдік жамылғысының құрылымы // Қазақстан мен Орта Азияның ботаникалық географиясы (шөлді облыс шегінде). – СПб., 2003.

ҚОСЫМШАЛАР

«УТВЕРЖДАЮ»
 Руководитель управления
 природных ресурсов
 и регулирования природопользования
 Мангистауской области
 С. Дуйсеменов
 2025 г.



ТЕХНИЧЕСКОЕ ЗАДАНИЕ
 по оказанию работ

«Разработка естественно-научного обоснования по уменьшению территории государственного природного (комплексного) заказника «Манашы» местного значения»

1	Заказчик	ГУ «Управление природных ресурсов и регулирования природопользования Мангистауской области»
2	Наименование работы	Разработка естественно-научного обоснования по уменьшению территории государственного природного (комплексного) заказника «Манашы» местного значения
3	Место реализации	Мангистауская область Мангистауский и Бейнеуский районы
4	Обоснование актуальности и направления задания	Выделение запрошенного для военного полигона земельного участка площадью 5000,0 га с территории государственного природного заказника «Манашы».
5	Правовое обоснование на проведение	1. Подпункт 15) пункта 2 статьи 10 Закона РК от 7 июля 2006 года N 175 «Об особо охраняемых природных территориях»; 2. Пункт 7 Постановления Правительства Республики Казахстан от 11 мая 2010 года № 399 «Об утверждении Правил упряднения и уменьшения территорий государственных природных заказников республиканского и местного значения и государственных заповедных зон республиканского значения».
6	Цель	Разработка естественно-научного обоснования по уменьшению территории государственного природного (комплексного) заказника «Манашы» местного значения
7	Задание	Естественно-научное обоснование включает: 1) оценку уникальности, значимости и репрезентативности природных комплексов исследуемой территории и расположенных на ней объектов государственного природно-заповедного фонда; 2) состояние экологических систем и объектов государственного природно-заповедного фонда на исследуемой территории, риски, угрозы, меры по их сохранению и защите; 3) оценку социально-экономических условий на исследуемой территории и выводы об экологической и экономической целесообразности упряднения государственных природных заказников республиканского и местного значения и государственных заповедных зон республиканского значения и уменьшения их территории; 4) рекомендуемые границы, описание границ, координаты, категории и площади земельных участков собственников и

		<p>землепользователей, исключаемых из состава особо охраняемой природной территории, в случае уменьшения территорий государственных природных заказников республиканского и местного значения и государственных заповедных зон республиканского значения;</p> <p>5) предложения о последующем использовании и рекультивации земельных участков.</p>
8	Объем работ	<p>1. При корректировке границ государственного природного заказника, а так же функциональных зон, режимов их охраны и использования, учитываются:</p> <p>1.1. степень сохранности природных комплексов, имеющих особую экологическую и научную ценность в качестве природных эталонов, уникалов и реликтов, генетического резерва, предмета научных исследований, экологического просвещения и образования;</p> <p>1.2. изолированность территории, исключая или существенно ослабляющая влияние хозяйственной деятельности, осуществляемой на смежных территориях;</p> <p>1.3. уникальность и живописность ландшафтов и их высокие пейзажные и эстетические достоинства;</p> <p>1.4. достаточная степень сохранности природных ландшафтов и экологических систем;</p> <p>1.5. наличие природных комплексов, объектов живой и неживой природы, соответствующих критериям объектов государственного природно-заповедного фонда;</p> <p>1.6. наличие объектов познавательного и воспитательного значения, пригодность территории для организации различных форм рекреации и туризма;</p> <p>1.7. наличие транспортных связей, позволяющих использовать рекреационные ресурсы.</p> <p>2. При установлении границ государственного природного заказника учитываются:</p> <p>2.1. естественные рубежи характерных природных комплексов, отвечающих требованиям включения их в состав особо охраняемой природной территории;</p> <p>2.2. вопросы целесообразности выноса и перепрофилирования различных предприятий, размещенных на проектной территории.</p> <p>2.3. степень изменения и облик сформировавшихся антропогенных ландшафтов, особенности природопользования и сопутствующие им природные процессы, в том числе загрязнение и неблагоприятные последствия, вызванные хозяйственной деятельностью.</p> <p>3. Анализ кадастровых данных и космических снимков, отражающих современное состояние землепользования в границах испрашиваемой территории, а также фиксация на местности координат объектов промышленности и других.</p> <p>4. В проекте обозначить наличие контрактных участков недропользователей.</p>
9	Ожидаемый результат	<p>1. Проект ЕНО уменьшения территории ГПЗ «Манашы» должен быть согласован с Заказчиком.</p> <p>2. Проект ЕНО должно быть получено заключение государственной экологической экспертизы. На государственную экологическую экспертизу сдает Заказчик. Исполнитель оказывает сопровождение в процессе прохождения экспертизы в части ответов на вопросы и внесения исправлений по замечаниям, в случае их выявления.</p>

<p>10 Условия поставщику после заключения с ним договора о государственных закупках</p>	<p>1. Отчетные материалы должны включать:</p> <p>1.1. Проект ЕНО должен включать разделы, перечисленные в Задании, а также картографические материалы, включая: общую карту местоположения и границ ГПЗ «Манашы» на территории Республики Казахстан; карта испрашиваемого участка (границы, координаты поворотных точек); вспомогательные карты оценочного типа, отражающие современное состояние ландшафтов и экосистем испрашиваемой территории (процессов и явлений, размещения редких видов флоры и фауны и т.п.) карта функционального зонирования испрашиваемой территории ГПЗ.</p> <p>1.2. Все картографические материалы должны быть созданы в электронном виде, в масштабе 1:200 000 с использованием топографической основы в государственной системе координат, с учетом последних изменений названий отдельных объектов, местности, населенных пунктов и т.п.</p> <p>1.3. Проект ЕНО предоставляется заказчику в виде отдельной книги, на государственном языке в 2-х экземплярах, с цветными иллюстрациями, отражающими особенности проектной территории.</p> <p>1.4. Все картографические материалы должны быть организованы в ГИС (Географическая Информационная Система) с использованием программных модулей (ArcGIS или MapInfo). Распечатанные на цветном принтере карты оформляются в виде отдельного альбома в 2-х экземплярах.</p> <p>1.5. Отчетные материалы (текстовые и шей-файлы тематических карт) должны быть записаны на отдельные CD диски и приложены к текстовым отчетным документам.</p> <p>1.6. Состав проекта ЕНО: Книга 1 - пояснительная записка; Книга 2 - планово-картографический материал.</p> <p>2. Трудовые ресурсы (квалификационные требования):</p> <p>2.1. Наличие Государственных лицензий на изыскательскую и проектную деятельность в сфере охраны окружающей среды.</p> <p>Порядок расчетов: Окончательный расчет после сдачи и согласования с Заказчиком всей работы по проекту ЕНО с получения положительной государственной экологической экспертизы и его утверждения Заказчиком, в размере 100% от суммы договора.</p> <p>Срок выполнения работ – с момента заключения договора да 15 декабря 2025 года.</p>
---	--

Руководитель отдела
«Лесного хозяйства, ООПТ и
животного мира»



Ж. Адилбекова

№ 01-05/122-вн от 16.01.2025

**«Әскери полигон үшін жер учаскесін беру бойынша»
жиналыс хаттамасы
(ZOOM форматта)**

Ақтау қаласы

16 қаңтар 2025 жыл

Төраға:

Маңғыстау облысы
табиғи ресурстар және
табиғат пайдалануды
реттеу басқармасы
басшысының м. а.
А. Өтегенова

**«Манашы» мемлекеттік табиғи (кешенді) қаумалы аумағынан
әскери полигон үшін жер учаскесін бөлу бойынша**

(Қатысушылар тізім бойынша.)

1. «Қызылсай» мемлекеттік өңірлік табиғи паркі КММ қарамағындағы «Манашы» мемлекеттік табиғи (кешенді) қаумалының аумағынан әскери полигон үшін сұралған 5000,0 гектар жер учаскесін бөлу жөніндегі ұсыныс оң қабылдансын.

2. Маңғыстау облысының табиғи ресурстар және табиғат пайдалануды реттеу басқармасы «Орман, су шаруашылығы және жануарлар әлемі бөлімі» басшысы Ж.Р. Әділбекова:

«Республикалық және жергілікті маңызы бар мемлекеттік табиғи қаумалдар мен республикалық маңызы бар мемлекеттік қорық аймақтарын тарату және олардың аумақтарын азайту ережесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 11 мамырдағы № 399 қаулысымен бекітілген Қағиданың (бұдан әрі - Қағида) 7-тармағына сәйкес, қорық аймақтарын қысқартудың **жаратылыстану-ғылыми негіздемесінің жобасын** әзірлеу және оның мемлекеттік экологиялық сараптамадан өтуін ұйымдастыру шаралары бойынша құжаттар жасақталсын.

3. Осы хаттаманың орындалуын бақылауды өзіме қалдырамын.

Төраға

А. Өтегенова

Хатшы

Ж. Саркулова

Жиналыс қатысушылар тізімі

№	Аты-жөні	Лауазымы
1	Өтегенова Ақбілек Мусабекқызы	МО табиғи ресурстар және табиғат пайдалануды реттеу басқармасы басшысының міндетін атқарушысы
2	Әділбекова Жазира Раббаниқызы	Орман, су шаруашылығы және жануарлар әлемі бөлімінің басшысы
3	Тәжімұханов Батырбек Төлегенұлы	МО жер қатынастары басқармасы басшысының міндетін атқарушысы
4	Кенешов Қанат Омарұлы	Бейнеу аудандық жер қатынастары сәулет және қала құрылысы бөлімінің басшысы
5	Аширбаев Мұрат Бақытжанұлы	99116 әскери бөлім командирі, подполковник

Согласовано

16.01.2025 16:05 Әділбекова Жазира Раббаниқызы

Подписано

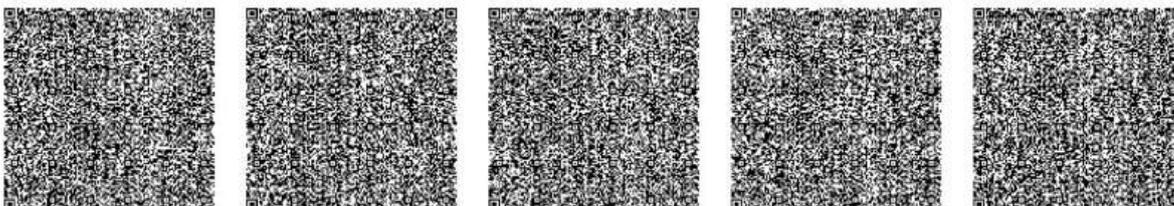
16.01.2025 16:10 Өтегенова А. М. ((и.о Тулеушов Х. М.))





ГОСУДАРСТВЕННАЯ ЛИЦЕНЗИЯ

Выдана	<u>Товарищество с ограниченной ответственностью "Kazakhstan Ecology Development"</u> г.Алматы БОСТАНДЫКСКИЙ РАЙОН, микрорайон КОКТЕМ 2, 1, РНН: 600400601920 (полное наименование, местонахождение, реквизиты юридического лица / полностью фамилия, имя, отчество физического лица)
на занятие	<u>Выполнение работ и оказание услуг в области охраны окружающей среды</u> (наименование вида деятельности (действия) в соответствии с Законом Республики Казахстан «О лицензировании»)
Особые условия действия лицензии	<u>лицензия действительна на территории Республики Казахстан</u> (в соответствии со статьей 9 Закона Республики Казахстан «О лицензировании»)
Орган, выдавший лицензию	<u>Министерство охраны окружающей среды Республики Казахстан. Комитет экологического регулирования и контроля</u> (полное наименование государственного органа лицензирования)
Руководитель (уполномоченное лицо)	<u>АЛИМБАЕВ АЗАМАТ БАЙМУРЗИНОВИЧ</u> (фамилия и инициалы руководителя (уполномоченного лица) органа, выдавшего лицензию)
Дата выдачи лицензии	<u>11.05.2012</u>
Номер лицензии	<u>01468P</u>
Город	<u>г.Астана</u>



Данный документ согласно пункту 1 статьи 7 ЗРК от 7 января 2003 года «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» равнозначен документу на бумажном носителе.

12003341



Страница 1 из 2

ПРИЛОЖЕНИЕ К ГОСУДАРСТВЕННОЙ ЛИЦЕНЗИИ

Номер лицензии 01468P

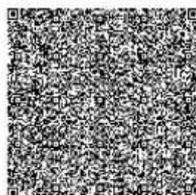
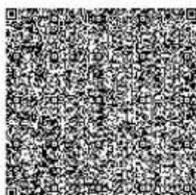
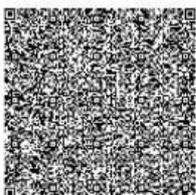
Серия лицензии

Дата выдачи лицензии 11.05.2012

Перечень лицензируемых видов работ и услуг, входящих в состав лицензируемого вида деятельности

- Природоохранное проектирование, нормирование для 1 категории хозяйственной и иной деятельности

Орган, выдавший приложение к лицензии	Министерство охраны окружающей среды Республики Казахстан. Комитет экологического регулирования и контроля		
Руководитель (уполномоченное лицо)	АЛИМБАЕВ АЗАМАТ БАЙМУРЗИНОВИЧ		
Дата выдачи приложения к лицензии	11.05.2012		
Номер приложения к лицензии	001		01468P
Город	г.Астана		



12003341



Страница 2 из 2

ПРИЛОЖЕНИЕ К ГОСУДАРСТВЕННОЙ ЛИЦЕНЗИИ

Номер лицензии 01468P

Дата выдачи лицензии 11.05.2012

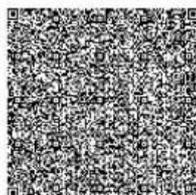
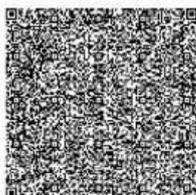
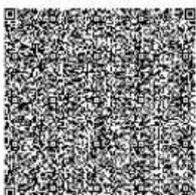
Филиалы,
представительства

(полное наименование, местонахождение, реквизиты)

Производственная база

(местонахождение)

Орган, выдавший приложение к лицензии	Министерство охраны окружающей среды Республики Казахстан. Комитет экологического регулирования и контроля	
Руководитель (уполномоченное лицо)	АЛИМБАЕВ АЗАМАТ БАЙМУРЗИНОВИЧ	
Дата выдачи приложения к лицензии	11.05.2012	
Номер приложения к лицензии	001	01468P
Город	г.Астана	





ГОСУДАРСТВЕННАЯ ЛИЦЕНЗИЯ

28.05.2009 года

ГСЛ № 03643

Выдана Товарищество с ограниченной ответственностью "Kazakhstan Ecology Development"

050000, Республика Казахстан, г. Алматы, Маметовой, дом № 76., 100., БИН: 081240000608

(полное наименование, местонахождение, бизнес-идентификационный номер юридического лица (в том числе иностранного юридического лица), бизнес-идентификационный номер филиала или представительства иностранного юридического лица – в случае отсутствия бизнес-идентификационного номера у юридического лица/полностью фамилия, имя, отчество (в случае наличия), индивидуальный идентификационный номер физического лица)

на занятие

Изыскательская деятельность

(наименование лицензируемого вида деятельности в соответствии с Законом Республики Казахстан «О разрешениях и уведомлениях»)

Особые условия

(в соответствии со статьей 36 Закона Республики Казахстан «О разрешениях и уведомлениях»)

Примечание

Неотчуждаемая, класс I

(отчуждаемость, класс разрешения)

Лицензиар

Коммунальное Государственное учреждение "Управление государственного архитектурно-строительного контроля города Алматы". Акимат города Алматы.

(полное наименование лицензиара)

**Руководитель
(уполномоченное лицо)**

МУХТАРОВ БАХИТЖАН ЖАНАБЕРГЕНОВИЧ

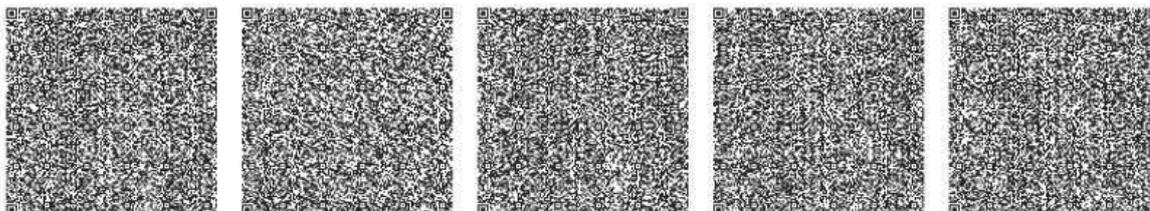
(фамилия, имя, отчество (в случае наличия))

Дата первичной выдачи 28.05.2009

**Срок действия
лицензии**

Место выдачи

г. Алматы

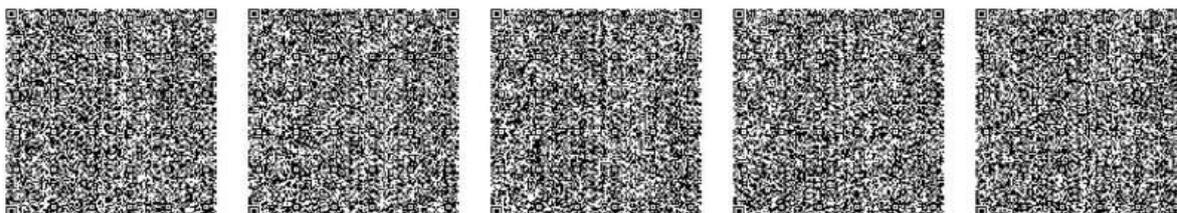


1 - 1



ГОСУДАРСТВЕННАЯ ЛИЦЕНЗИЯ

Выдана	<u>Товарищество с ограниченной ответственностью "Kazakhstan Ecology Development"</u> Республика Казахстан, г.Алматы, Бостандыкский район, микрорайон КОКТЕМ 2, 1, офис 3, РИИ: 600400601920 (полное наименование, местонахождение, реквизиты юридического лица / полностью фамилия, имя, отчество физического лица)
на занятие	<u>Проектная деятельность</u> (наименование вида деятельности (действия) в соответствии с Законом Республики Казахстан «О лицензировании»)
Особые условия действия лицензии	<u>III Категория</u> (в соответствии со статьей 9 Закона Республики Казахстан «О лицензировании»)
Орган, выдавший лицензию	<u>Агентство Республики Казахстан по делам строительства и жилищно-коммунального хозяйства</u> (полное наименование государственного органа лицензирования)
Руководитель (уполномоченное лицо)	<u>НОКИН СЕРИК КЕНЕСОВИЧ</u> (фамилия и инициалы руководителя (уполномоченного лица) органа, выдавшего лицензию)
Дата выдачи лицензии	<u>28.02.2009</u>
Номер лицензии	<u>ГСЛ № 03643</u>
Город	<u>г.Астана</u>



Данный документ согласно пункту 1 статьи 7 ЗРК от 7 января 2003 года «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» равнозначен документу на бумажном носителе.



ПРИЛОЖЕНИЕ К ГОСУДАРСТВЕННОЙ ЛИЦЕНЗИИ

Номер лицензии ГСЛ № 03643

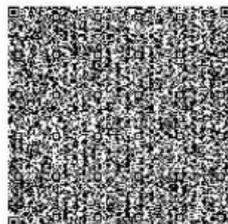
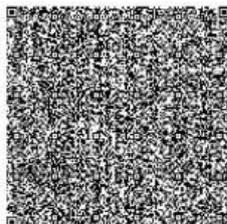
Серия лицензии

Дата выдачи лицензии 28.02.2009

Перечень лицензируемых видов работ и услуг, входящих в состав лицензируемого вида деятельности

- III категория
 - Технологическое проектирование (разработка технологической части проектов строительства) объектов производственного назначения, в том числе:
 - Конструкций башенного и мачтового типа
 - Плотин, дамб, других гидротехнических сооружений
 - Разработка специальных разделов проектов по:
 - Составлению проектов организации строительства и проектов производства работ
 - Составлению сметной документации
 - Охране труда
 - Технологическое проектирование (разработка технологической части проектов) строительства объектов сельского хозяйства, за исключением предприятий перерабатывающей промышленности
 - Технологическое проектирование (разработка технологической части проектов транспортного строительства), включающее:
 - Автомобильные дороги всех категорий
 - Пути сообщения железнодорожного транспорта
 - Архитектурное проектирование для зданий и сооружений первого или второго и третьего уровней ответственности (с правом проектирования для архитектурно-реставрационных работ, за исключением научно-реставрационных работ на памятниках истории и культуры), в том числе:

Орган, выдавший приложение к лицензии	Агентство Республики Казахстан по делам строительства и жилищно-коммунального хозяйства
Руководитель (уполномоченное лицо)	НОКИН СЕРИК КЕНЕСОВИЧ
Дата выдачи приложения к лицензии	26.06.2012
Номер приложения к лицензии	
Город	г.Астана





ПРИЛОЖЕНИЕ К ГОСУДАРСТВЕННОЙ ЛИЦЕНЗИИ

Номер лицензии ГСЛ № 03643

Серия лицензии

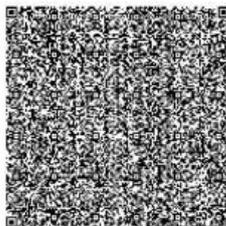
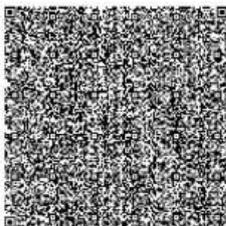
Дата выдачи лицензии 28.02.2009

Перечень лицензируемых видов работ и услуг, входящих в состав лицензируемого вида деятельности

- III категория

- Архитектурное проектирование для зданий и сооружений первого или второго и третьего уровней ответственности (с правом проектирования для архитектурно-реставрационных работ, за исключением научно-реставрационных работ на памятниках истории и культуры), в том числе:
 - Жилищно-гражданских зданий и сооружений
 - Зданий, сооружений и коммуникаций производственного (производственно-хозяйственного) назначения
 - Генеральных планов объектов, инженерной подготовки территории, благоустройства и организации рельефа
- Градостроительное проектирование (с правом проектирования для градостроительной реабилитации районов исторической застройки, за исключением научно-реставрационных работ на памятниках истории и культуры) и планирование, в том числе разработка:
 - Схем электроснабжения населенных пунктов с размещением объектов по производству и транспортировке электрической энергии в системе застройки, а также электроснабжения производственных комплексов, располагаемых на межселенных территориях
- Проектирование инженерных систем и сетей, в том числе:
 - Электроснабжения до 35 кВ, до 110 кВ и выше
 - Систем внутреннего и наружного электроосвещения, электроснабжения до 0,4 кВ и до 10 кВ
- Строительное проектирование (с правом проектирования для капитального ремонта и (или) реконструкции зданий и сооружений, а также усиления конструкций для каждого из указанных ниже работ) и конструирование, в том числе:

Орган, выдавший приложение к лицензии	Агентство Республики Казахстан по делам строительства и жилищно-коммунального хозяйства
Руководитель (уполномоченное лицо)	НОКИН СЕРИК КЕНЕСОВИЧ
Дата выдачи приложения к лицензии	26.06.2012
Номер приложения к лицензии	
Город	г.Астана





ПРИЛОЖЕНИЕ К ГОСУДАРСТВЕННОЙ ЛИЦЕНЗИИ

Номер лицензии ГСЛ № 03643

Серия лицензии

Дата выдачи лицензии 28.02.2009

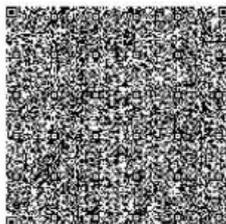
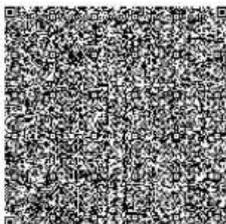
Перечень лицензируемых видов работ и услуг, входящих в состав лицензируемого вида деятельности

- III категория

- Строительное проектирование (с правом проектирования для капитального ремонта и (или) реконструкции зданий и сооружений, а также усиления конструкций для каждого из указанных ниже работ) и конструирование, в том числе:

- Металлических (стальных, алюминиевых и из сплавов) конструкций
- Деревянных конструкций
- Оснований и фундаментов
- Бетонных и железобетонных, каменных и армокаменных конструкций

Орган, выдавший приложение к лицензии	Агентство Республики Казахстан по делам строительства и жилищно-коммунального хозяйства
Руководитель (уполномоченное лицо)	НОКИН СЕРИК КЕНЕСОВИЧ
Дата выдачи приложения к лицензии	26.06.2012
Номер приложения к лицензии	
Город	г.Астана





ПРИЛОЖЕНИЕ К ГОСУДАРСТВЕННОЙ ЛИЦЕНЗИИ

Номер лицензии ГСЛ № 03643

Дата выдачи лицензии 28.02.2009

Филиалы,
представительства

(полное наименование, местонахождение, реквизиты)

Производственная база г.Алматы, ул.Райымбека, дом 165а

(местонахождение)

Орган, выдавший приложение к
лицензии

Агентство Республики Казахстан по делам строительства и
жилищно-коммунального хозяйства

Руководитель (уполномоченное
лицо)

НОКИН СЕРИК КЕНЕСОВИЧ

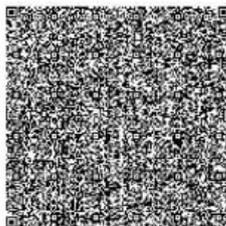
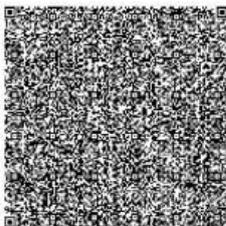
Дата выдачи приложения к
лицензии

26.06.2012

Номер приложения к лицензии

Город

г.Астана



МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМДІГІ		АКИМАТ МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ
ҚАУЛЫ	ИМА	ПОСТАНОВЛЕНИЕ
26.03.2025 № 72 Ақтау қаласы		город Ақтау
Жергілікті маңызы бар «Манашы» мемлекеттік кешенді табиғи қаумалының аумағын кішірейту туралы		
<p>«Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» Қазақстан Республикасының Заңының 10-бабы 2-тармақтың 15)-тармақшасына, «Республикалық және жергілікті маңызы бар мемлекеттік табиғи қаумалдар мен республикалық маңызы бар мемлекеттік қорық аймақтарын тарату және олардың аумақтарын азайту ережесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 11 мамырдағы №399 қаулысына және «Жергілікті маңызы бар «Манашы» мемлекеттік табиғи (кешенді) қаумалының жаратылыстану-ғылыми негіздемесін бекіту туралы» «Маңғыстау облысының табиғи ресурстар және табиғат пайдалануды реттеу басқармасы» мемлекеттік мекемесінің басшысының 2021 жылғы 18 тамыздағы №01-04/73 бұйрығына сәйкес Маңғыстау облысының әкімдігі ҚАУЛЫ ЕТЕДІ:</p> <p>1. Жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардан жерлерін алып қоймастан, жергілікті маңызы бар «Манашы» мемлекеттік кешенді табиғи қаумалының аумағы 55 455 гектарға кішірейтілсін.</p> <p>2. «Жергілікті маңызы бар мемлекеттік табиғи қаумалдарын құру туралы» Маңғыстау облысы әкімдігінің 2015 жылғы 27 ақпандағы № 53 қаулысына (Нормативтік құқықтық актілерді мемлекеттік тіркеу тізілімінде № 2658 болып тіркелген) келесідей өзгерістер енгізілсін:</p> <p>1-тармақтың бірінші абзацы жаңа редакцияда жазылсын: «1. Жергілікті маңызы бар мемлекеттік табиғи қаумалдар құрылсын: жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардан жерлерін алып қоймастан, Маңғыстау ауданының аумағында жалпы алаңы - 160 086,48 гектар жергілікті маңызы бар Тасорпа мемлекеттік табиғи қаумалы;»;</p> <p>1-тармақтың алтыншы абзацы жаңа редакцияда жазылсын: «жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардан жерлерін алып қоймастан, жалпы алаңы - 172 573,2 гектар, олардың ішінде: Бейнеу ауданының аумағында - 53 587,7 гектар, Маңғыстау ауданының аумағында - 118 985,5 гектар жергілікті маңызы бар «Манашы» мемлекеттік кешенді табиғи қаумалы.».</p>		
004312		

3. Осы қаулы оның алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі.

Перечень культурно-исторических памятников

Көленкелі тауы				
№	Тарихи-мәдени ескерткіштердің атауы	GPS	Орналасқан жері	Қысқаша мазмұны
1	Есмәмбет қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N46 20.500 E055 22.900	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Боранқұл селосынан 70 км шығыс бағытта орналасқан.	
2	Ырғызбай қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N46 17.320 E055 33.379	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Боранқұл селосынан 85,5 км шығыс бағытта орналасқан.	
3	Ескімола қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N46 20.307 E055 36.961	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Боранқұл селосынан 90,6 км шығыс бағытта орналасқан.	
4	Қалдыбай қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N46 22.264 E055 30.751	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Боранқұл селосынан 83,4 км шығыс бағытта орналасқан.	
5	Жансүгір қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N46 16.780 E055 35.749	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Боранқұл селосынан 88,км шығыс бағытта орналасқан.	
6	Асалы кумбезтамы (мемлекеттік қорғауда)	N46 20.223 E054 09.333	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Боранқұл селосынан 58 км солтүстік-шығыс бағытта орналасқан.	Асалы күмбезі – Бейнеу ауданы, Боранқұл станциясынан 58 шм солтүстік-шығыс бағытта орналасқан сәулетті мазар-ескерткіш. Ескерткіш шамамен XIX ғ-дың I-ші жартысында салынған. Ел аузында сақталған әңгімелерге қарағанда, күмбез қуғыншылар қолынан қаза тауып, арманда кеткен екі ғашыққа арналған.

				<p>Көкетай байдың сұлу қызы да, Асалы сол байдың жылқышысы, жарлы жігіт. Бай қызы жарлылығына қарамай Асалыны сүйеді. Сөз байласқан екеуі Асалының Жем бойында отырған ағайындарына қашады. Қуғыншылар жеткен кезде Асалы қарсыласып, ұрыста қаза табады да, қыз тумаластарының айтқанына көнбей, сүйгенімен бірге о дүниеге аттануға серт беріп, өзіне-өзі қанжар салады.</p> <p>Мазар осы күнге дейін бұрынғы сәулетімен сақталған.</p> <p>Ескерткіш 2005 жылы жергілікті дәрежеде мемлекет қамқорлығына алынды.</p>
7	Тілеміс қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N46 07.541 E055 58.486	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Боранқұл селосынан 92,5 км шығыс бағытта	
Манашы өзені Бейнеу-Маңғыстау аудандары				
1	Көркембай мешіті (мемлекеттік қорғауда)	N45 01.487 E054 59.411	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Бейнеу селосынан 40 км оңтүстік-батыс бағытта орналасқан.	<p>Көркембай мешіті – Бейнеу ауданы, Бейнеу кентінен 40 ш-м оңтүстік бағытта Манашы сайының бойында орналасқан сәулетті ескерткіш. Мешіттің үлкенді-кішілі 30 күмбезі, 26 бөлмесі, ал ортасында намаз оқитын, құран, кітап, шырақ қоятын орны бар. Бөлмелер бір-біріне жалғасып жатыр. Намаз оқитын жердегі ұстаз үні барлық бөлмеге естіліп тұрған. Мешіт иесі – Адайдың Жеменейінен тараған Ақбота руының перзенті Көркембай</p>

				<p>Бектұрлыұлы.</p> <p>Ол ел арасында діни білімді, имандылықты уағыздаушы адам ретінде белгілі болған. Көркембай мешіті 1928 жылға дейін білім ордасы ретінде пайдаланылып, онда ел балалары мұсылманшылықтан дәріс алған. Большевиктер Көркембай ахунды қудалап, мешітті жапқаннан кейін ол Тәжікстан асқан. Бейітінің қай жерде екені белгісіз.</p> <p>Мешіттің іргесінде үш құдық бар. Екеуі ауыз суға жарамды. Жанындағы төбеде үйік тұр. Қазір бұл тарихи орын бастапқы қалпына келтірілген.</p> <p>Мешіт 1993 жылы жергілікті дәрежеде мемлекет қамқорлығына алынған.</p>
2	Манашы қорымы (мемлекеттік қорғауда)	N45 01.242 E055 00.628	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Бейнеу селосынан 25 км оңтүстік-шығыс бағытта орналасқан.	Манасшы қорымы – Бейнеу ауданы, Бейнеу кентінен 25 шм оңтүстік-батыс бағытта орналасқан. Қорым шамамен XVII ғ-да пайда болған. Қорымда кіші пішінді ескерткіш түрлері шоғырланған. Қорымның шығыс бағытында ежелгі бөлігі сақталған, керуен-сарай қалдықтары сақталған. <p>Қорым 1987 жылы жергілікті дәрежеде мемлекет қамқорлығына алынды.</p>
3	Борқұдық қорымы (мемлекеттік қорғауда)	N45 104.345 E054 57.878	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Бейнеу селосынан 40 км оңтүстік-батыс	Борқұдық қорымы – Бейнеу кентінен 40 шм оңтүстік-шығыс бағытта ежелгі керуен жолының бойында орналасқан.

			бағытта орналасқан.	Қорымның пайда болуы шамамен XVI ғ-ға жатқызылады. Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде қорымнан 339 ескерткіш есепке алынды. Оның ішінде сағанатам, құлпытас, қойтас, тас қоршау және сандықтастар көптеп кездеседі. Ескерткіштердің салынуына қарап, сол кездегі сәулетшілердің шеберлігін байқауға болады. Қорым 1985 жылы жергілікті дәрежеде мемлекет қамқорлығына алынды.
4	Иманбай қорымы (мемлекеттік қорғауда)	N44 57.635 E54 40.894	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы №4 теміржол разъезінен 15 км батыс бағытта орналасқан	
5	Есенияз қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N44 57.734 E54 47.642	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Бейнеу селосынан 50 км оңтүстік-батыс бағытта	
6	Қойсу 1 қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N 44 58.880 E 54 34.931	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Бейнеу селосынан 70 км оңтүстік-батыс бағытта	
7	Қойсу 3 қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N44 58.995 E 54 33.791	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Бейнеу селосынан 72 км оңтүстік бағытта	
8	Қойсу 2 қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N 44 58.995 E054 33.791	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Төлеп селосынан 18 км солтүстік бағытта	
9	Қойсу 4 қорымы (алғашқы есепке	N44 56.517 E054 30.393	Маңғыстау облысы Бейнеу	

	алу тізімінде)		ауданы Төлеп селосынан 15 км солтүстік бағытта	
10	Қойсу 5 қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N44 56.857 E054 30.166	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Төлеп селосынан 15,5 км солтүстік бағытта	
11	Қойсу 6 қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N44 55.935 E054 29.436	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Төлеп селосынан 12 км солтүстік бағытта	
12	Қойсу 7 қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N44 56.597 E054 28.651	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Төлеп селосынан 13 км солтүстік бағытта	
13	Қойсу 8 қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N44 57.751 E54 25.690	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Төлеп селосынан 16 км солтүстік бағытта	
14	Ақбұлақ қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N 44 55.757 E 54.22.288	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Бейнеу селосынан 78 км оңтүстік-батыс бағытта	
15	Ақбұлақ 2 қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N 44 56.883 E 54 22.217	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Төлеп селосынан 18 км солтүстік-батыс бағытта	
16	Ақбұлақ 3 қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N 44 54.074 E 54 18.818	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Төлеп селосынан 20 км батыс бағытта.	
17	Ақбұлақ 4 қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N 44 54.156 E 54 18.360	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Төлеп селосынан 20 км солтүстік-батыс бағытта.	
18	Тәңке қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N44 50.922 E54 23.361	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Төлеп селосынан 10 км батыс бағытта	
19	Қырымқұлтәнке	N44 51.375	Маңғыстау	

	қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	E54 25.600	облысы Бейнеу ауданы Төлеп селосынан 9 км батыс бағытта	
20	Ескі Бейнеу қорымы және Бекет-ата жерасты мешіті (Республикалық мемлекеттік қорғауда)	N45 10.604 E55 06.272	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Бейнеу станциясынан 20 км шығыс бағытта	Бекет-Атаның ескі Бейнеудегі мешіті - Бейнеу кентінің оңтүстігінде жиырма шақырымдай жерде орналасқан сәулетті ескерткіш. Мешіт диаметрі 4,5м төбені үңгіп, киіз үй түрінде жасалған. Мешіт үйі негізінен шағын төрт бөлмеден тұрады. Кіреберістегі бөлмеге Бекет-Ата ұрпақтары: Бекетұлы Бәйтелінің, Бәйтеліұлы Құлмәмбет және Құлмәмбетұлы Самалық марқұмдардың осы мешіт үйіне жерленгендіктерін айғақтайтын тақтатас орнатылған. Ал мешіт тұрған төбе басына Бекет- Атаның туған ағасы Меңдіғұл батыр және одан басқа да Қосқұлақ ұрпақтары: Тоғызак, Есен қажы, Тәш, Бектілеу сияқты белгілі кісілер жерленген. Мешітке кіре берістегі маңдайшаға: -“Қалмақтарға қарсы азаттық күресін бастаған батыр, табиғатта өте сирек кездесетін көріпкел, аты аңызға айналған қысылғанда жебеуші Пір Бекет-Ата Мырзағұлұлының мешіті!”-деп жазылған. Бекет-Атаның Бейнеудегі мешітіне 1825 жылғы 1-ші Үстірт экспедициясының құрамында Э.А.Эверсман, А.О. Дюгемель сияқты ғалымдар келіп ескерткіштің суретін

			<p>салып қалдырған. Ел арасында сақталған аңыз бойынша, осы мешітті Бекет-Ата жыл маусымдарына орай, ел балаларын оқыту үшін, сондай-ақ әрі-бері өткен жолаушылардың зиярат жасап тынығып, құлшылықтарын өтеу үшін салдырған. Мешіттің қасында бұлақ көзі бар. Суы сәл кермек ашқылтымдау, бірақ қанша ішсеңіз де ішіңізге тимейді, мөлдір де тұнық. Жергілікті тұрғындар судың емдік қасиеттері бар екендігін айтады. Сырттай қарағанда құдық сияқты болып көрінетін бұлақтың суы қысы-жазы үздіксіз ағып жатады. Кеңес Үкіметінің алғашқы жылдарында Әліби Жангелдиннің бір топ әскері осы тұстан өтіп бара жатып бұлақ суынан ішіп өткен. Бұл жайлы осындағы тақтатаста дерек бар. Мешіт үйі орналасқан биік төбе мен жапсарлас батысқа қарай үлкен қорым басталады. Алыстан ат арытып зиярат жасау үшін келе жатқан жолаушының көзіне алдымен осы қорым шалынады. Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде қорымнан 128 ескерткіш есепке алынды. Олар негізінен - күмбезтам, сағана, қойтас, құлпытас, тас қоршау және тас белгі, сандықтастар.</p> <p>Бекет-Ата мешітіне зиярат жасаушылар алдымен қорымның батыс жақ іргесіндегі қонақ үйіне соғып, қорым</p>
--	--	--	---

				<p>ортасымен өтетін соқпақ жолмен мешітке жаяу барады. Ал, көліктерін қыр басына қалдырып, өзектің осы шығыс жағындағы қақпадан кіріп әлгі баспалдақтар арқылы төмен түсіп аяқ көпірден өтіп баруға да болады. Қақпадан кіре берістегі шағын алаңның оң жақ қапталына ұлутасқа төрт бұрышты темір тұғыр тақтатас орнатылған. Ол тақтатаста латуннан көз жауын аларлықтай етіп әдемі құйылып мынадай сөздер жазылған:</p> <p>-“Қиянатқа жол бермес әділдіктің, күпірлікке жол бермес адалдықтың, қараулыққа жол бермес шапағаттылықтың, катігездікке жол бермес мейірімділіктің, арсыздыққа жол бермес парасаттылықтың асқан үлгісін танытқан, елінің жел жақтағы панасы, ық жақтағы саясы бола білген азамат, жаудан елді арашалаған батыр, дауда әділетті арашалаған қазі, озбырлықтан обал мен сауапты арашалаған пірәдар, әлсізге медет, күштіге айбар, зарыққанға жебеу, тарыққанға демеу, асқанға тосқан, сасқанға сая, ұрпаққа ұстаз, ұлысқа ұран, ел иесі, жер киесі.</p>
Маңғыстау ауданы				
21	Қосмола құмбестамы (мемлекеттік қорғауда)	N-44°45,650; E-53°37,150;	Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданы Өтес селосынан 50 км солтүстік бағытта	

22	Қызылтас мешіті және бекінісі. (мемлекеттік қорғауда)	N-44°54,284; E-53°48,666;	Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданы Өтес селосынан 70 км солтүстік бағытта	<p>Қызылтас мешіті – Маңғыстау ауданы, Сай-Өтес елді мекенінен 50 шм солтүстік бағытта орналасқан. Мешіт XIX ғ-дың аяғында салынған. Мешітте Адай руы Кенже бөлімінің перзенті Әбдірахман ахун ел балаларын имандылыққа тәрбиелеп, шариғат ілімінен дәріс берген. Қазіргі уақытта мешіттің қасында бұлақ пен тұрғын үйлердің орны бар.</p> <p>Мешіт 2005 жылы жергілікті дәрежеде мемлекет қамқорлығына алынды.</p> <p>Қызылтас бекінісі Қызылтас бекінісі – Бейнеу кентінің оңтүстік-батысында 100 шм-дай жердегі Күйкен тауы сілемдерінің теңізге сұғынып жатқан ұшар басына салынған. Патша өкіметінің Сыртқы істер министрлігінің ұйғарымына сай, 1834 жылы мамырдың 2-сі күні 5 кеме, 3 крейсермен Гурьевтен шыққан 500 казак Қарасу шығанағына жетіп, коллегия ассесоры, отставкадағы артиллерия прапорщигі Г. С. Карелиннің басшылығымен бекініс құрылысын бастайды. Осы жылдың 22-ші шілдесінде Қызылтаста патшалық Ресейдің Маңғыстаудағы алғашқы әскери бекінісі Ново-Александровск салынып бітеді. Қазіргі уақытта бекіністің орны сақталған.</p> <p>Бекініс 2005 жылы жергілікті дәрежеде мемлекет қамқорлығына алынды.</p>
----	---	------------------------------	---	---

23	Шилі қорымы (мемлекеттік қорғауда)	N 44 54, 262 E 05347, 525	Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданы Өтес селосынан 70 км солтүстік бағытта	Патша укіметінің Маңғыстау аймағындағы отарлау саясатының алғашқы қадамдарының бірі ретінде тарихта қалып отырған Үстірттегі Қайдақ соры маңайындағы Қызылтас мүйісіндегі Ново-Александровск бекінісі және шыңының етегіндегі Евразиялық сәулет өнері элементтері ұштастырып қаланған әсем құрлысты Ақбота Дүйсенбай қажының мешіті маңайына жақын орналасқандықтан келешектегі экскурсиялық бағытта маршрутқа қолайлы болуына байланысты сәулет ескерткіштері сақталған бұл қорым жергілікті дәрежеде мемлекеттік қорғауға қабылдауға ұсынылады. Шилі бұлағына байланысты аталған қорымда XIX ғаыср кезеңдеріне қатысты 35-тей қабірүсті ескерткіштері сақталған. Олардың қатарында 1 күмбезтам, 2 сағанатам және құлпытас, тас қоршаулар, сандықтар, тас белгілер кездеседі. Шала өңделген тастардан биіктіктері әртүрлі төртбұрышты егіп, қаланған тас қоршаулардың кейбірі бір-біріне жалғаса салынған. Күмбезтамның қабырғалары және дулыға үлгісіндегі әсем күмбез параллелепипед пішініндегі өңделген тастардан саз балшық араластырыла тұрғызылған, кейбір
----	---------------------------------------	------------------------------	--	--

				тұстарында бекініс тастары болуы керек, қызыл кірпіш қаланғаны көрінеді. Сәулет пішіндерінің сақталу жоғарғы деңгейде.
24	Сисем-ата қорымы (Республикалық мемлекеттік қорғауда)	N44 37,256 E053 34,835	Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданы Сай-Өтес станциясынан 30 км солтүстік бағытта.	Сейсем – Ата – Сай - Өтес бекетінен солтүстік-шығыс бағытта орналасқан Есен Сейіт, Бәйімбет Әнет, Төлеп, Жары Сүйінқара батырлар, Тіней Шөнен би, Жаңай Қожаназар бай, Ескелді Саназар т.б.) жерленген. Қорым туралы алғашқы деректер осы өлкеге 1825-26 ж.ж-ры келген орыс әскери экспедициясының басшысы полковник Бергтің күнделігінде жазылған. Күнделікте: “- Бұл конус тәрізді тас және құм үймелерден тұратын қасиетті қорым, оның ежелгі тарихы туралы ешқандай дерек жоқ. Бірақ қорымдағы ескерткіштердің бүтін сақталғанына қарағанда, бұл қорым жергілікті түрікмендердің немесе осы түбекке алғаш табан тіреген қырғыздардікі (адайлар) болуы мүмкін.” – делінген. Алайда, қазіргі уақытта қолда бар деректерге сүйенсек, қорымның пайда болуын шамамен XIV-XVI ғ.ғ-ға жатқызуға болады. Сейсем – Ата қауымындағы ескерткіш – белгілер әр кезеңнің өз дәстүріне лайықты үлгі де тұрғызылған. Олар – негізінен күмбезді тамдар, сағанатамдар, құлпытас, қойтастар, бестас, арқартастар, т.б. Қорымдағы

			<p>ескерткіштердің жақсы сақталуы, неше түрлі ою-өрнектермен безендірілуі халық сәулетшілерінің шеберлігін көрсетеді. Зерттеулер нәтижесінде, қорымнан 1328-ге жуық ескерткіш есепке алынған.</p> <p>Қорым 1982 жылы Республикалық дәрежеде мемлекет қамқорлығына алынды.</p> <p>Сейсем – Атаға қашанда алыс-жақыннан іздеп келіп түнеуші-зиярат етушілер көп. Сейсем – Атаға түнеу үшін әуелі Өз-әулиеге тәу ету дәстүрі қалыптасқан. Өз-әулие Сейсем – Атаның құбыла тұсындағы төбешік басындағы қорым. Айтушылар Өз-әулиені Сейсем – Атаның анасы деп есептейді. Сондықтан осында тәу етіп барып, Сейсем – Атаға түнеу дәстүрлі әдетке айналған.</p> <p>Сейсем – Атаның қай дәуірде өмір сүргенін анықтарлық дерек жоқ. Ел аузында сақталған аңыздарға қарағанда, Сейсем – Ата өз заманында ел арасында мұсылманшылықты уағыздаған әулие адам болған.</p> <p>Сейсем – Ата қорымы халықтың арасында қасиетті де қадірлі, киелі орын ретінде сақталып келеді. 25 ш-м солтүстік – бағытта орналасқан, түбектің ең қадірлі де қасиетті орны, атақты қорым. Мұнда Адай тайпасының небір асыл, ардақты азаматтары (Байбол Есекмерген, Құнанорыс Лабақ, Кенже</p>
--	--	--	---

			<p>Қонай, Ескерткіш-белгі Сейсем – Ата – Сай - Өтес бекетінен Есет Сейіт, Бәйімбет Әнет, Төлеп, Жары Сүйінқара батырлар, Тіней Шөнен би, Жаңай Қожаназар бай, Ескелді Саназар т.б.) жерленген. Қорым туралы алғашқы деректер осы өлкеге 1825-26 ж.ж-ры келген орыс әскери экспедициясының басшысы полковник Бергтің күнделігінде жазылған. Күнделікте: “- Бұл конус тәрізді тас және құм үймелерден тұратын қасиетті қорым, оның ежелгі тарихы туралы ешқандай дерек жоқ. Бірақ қорымдағы ескерткіштердің бүтін сақталғанына қарағанда, бұл қорым жергілікті түрікмендердің немесе осы түбекке алғаш табан тіреген қырғыздардікі (адайлар) болуы мүмкін.” – делінген. Алайда, қазіргі уақытта қолда бар деректерге сүйенсек, қорымның пайда болуын шамамен XIV-XVIғ.ғ-ға жатқызуға болады.</p> <p>Сейсем – Ата қауымындағы ескерткіш – белгілер әр кезеңнің өз дәстүріне лайықты үлгі де тұрғызылған. Олар – негізінен күмбезді тамдар, сағанатамдар, құлпытас, қойтастар, бестас, арқартастар, т.б. Қорымдағы ескерткіштердің жақсы сақталуы, неше түрлі ою-өрнектермен безендірілуі халық сәулетшілерінің шеберлігін көрсетеді. Зерттеулер нәтижесінде, қорымнан 1328-ге жуық</p>
--	--	--	---

				<p>ескерткіш есепке алынған.</p> <p>Қорым 1982 жылы Республикалық дәрежеде мемлекет қамқорлығына алынды.</p> <p>Сейсем – Атаға қашанда алыс-жақыннан іздеп келіп түнеуші-зиярат етушілер көп. Сейсем – Атаға түнеу үшін әуелі Әз-әулиеге тәу ету дәстүрі қалыптасқан. Әз-әулие Сейсем – Атаның құбыла тұсындағы төбешік басындағы қорым. Айтушылар Әз-әулиені Сейсем – Атаның анасы деп есептейді. Сондықтан осында тәу етіп барып, Сейсем – Атаға түнеу дәстүрлі әдетке айналған.</p> <p>Сейсем – Атаның қай дәуірде өмір сүргенін анықтарлық дерек жоқ. Ел аузында сақталған аңыздарға қарағанда, Сейсем – Ата өз заманында ел арасында мұсылманшылықты уағыздаған әулие адам болған.</p> <p>Сейсем – Ата қорымы халықтың арасында қасиетті де қадірлі, киелі орын ретінде сақталып келеді.</p>
25	Толыбай қорымы (мемлекеттік қорғауда)	N-44°22,255; E-53°25,525;	Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданы Өтес селосынан 6 км батыс бағытта	Толыбай – бәйгенің алдын бермейтін белгілі жүйрік Тортөбелі бар Жеменей Олжашы ауылының жылқылы бай, мәңгүрттік жөніндегі аңыздардағы батыр тұлғаларды тарихи оқиғалар мен өз өмірінде сомдаған, атақты Құлыбек батырдың әкесі. Қорымдағы қазіргі заман қойылымдары және XVIII-XXғғ кезеңдерін қамтитын 70-ке жуық ескерткіштердің

				қатарында сәулеттік құрлысы жағынан көрнектілігімен көзге түсетін бір күмбезтам, екі сағанатам және кіші сәлет пішіндері бар.
26	Сегізбай қорымы (мемлекеттік қорғауда)	N 44 49, 210 E 053 56, 107	Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданы Өтес селосынан 65 км солтүстік бағытта	Қорымдағы сақталуы орташа деңгейдегі XIXғ. – XXғ. басы кезеңдеріндегі 35-тей ескерткіштер қатарында екі күмбезтам, сағана тамдар және қойтастармен орнатылған құлпытастар тәріздес композициялық көрніс түрлері кездеседі. Үлкен пішінді сәулет ескерткіштері – күмбезтамдар мен сағанатамдар жоспарда тіктөртбұрышты формада, өңделген плита тастардан тұрғызылған, ал қойтас пен құлпытастар түрлі геометриялық пішіндермен нақыштала салынған. Күмбезтамдардың біреуінің сыртқы қабырғаларында садақ, жануар суреттері, арабогфикалық жазулар кескінделсе, екіншісінің қабырғаларынан күн тәріздес өрнек және Адай таңбасы байқалады. Сәулеттік құрлыс-пішіндері көз тартарлық қатар орнатылған қойтастардың құлпытастары күрделі геометриялық элементтермен нақыштала қашалған, біреуінің биіктігі 2 метрге жетеді. Қорымда жеті атасынан билік арылмаған Олжашы Сегізбай, 1860-1875 жылдары Хиуа хандығы арасындағымәмілегерлікте елінің пайдасына көп қызметі сіңген Көрек би

				жерленген.
27	Қожық қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N44 41,580; E53 58,540;	Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданы Сай-Өтес селосынан 54 км солтүстік-шығыс бағытта	
28	Шырақбай қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N44 45,458; E53 53,215;	Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданы Сай-Өтес селосынан 54 км солтүстік-шығыс бағытта	
29	Пысқын қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N44°51,367; E054°02,878;	Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданы Сай өтес селосынан 71,6 км солтүстік шығыс бағытта	
30	Басар қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N44 37,090; E053°46,220;	Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданы Төлеп селосынан 52 км солтүстік-солтүстік-шығыс бағытта	
31	Бірмақ қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N44°27, 929; E053°30,205;	Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданы Өтес селосынан 18 км солтүстік бағытта	
32	Қосақыр-Шилі қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N44°54, 108; E53° 54 956;	Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданы Өтес селосынан 71 км шығыс бағытта	
33	Қарақозы қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N44°46,735; E053°39,598;	Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданы Сай-Өтес селосынан 51,5 км солтүстік бағытта	
34	Әлменбет	N44° 22,740;	Маңғыстау	

	қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	E053° 34,430	облысы Маңғыстау ауданы Сай-Өтес селосынан 7 км солтүстік-шығыс бағытта	
35	Аранжан (картада Аражон) қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N44° 42,973; E053°42,320;	Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданы Сай-Өтес селосынан 46 км солтүстік бағытта	
36	Дөңқара мұнарасы, қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N44°26,660; E053°25,780;	Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданы Сай-Өтес селосынан 16 км солтүстік-батыс бағытта	
37	Бөлебай қажы жерүсті мешіті және қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N45°01, 664; E054°15,192;	Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданы Төлеп селосынан 32 км солтүстік-батыс бағытта	
Есет тауы				
1	Есетмола қорымы (мемлекеттік қорғауда)	N45 55.325 E055 04.039	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Бейнеу селосынан 65 км солтүстік-солтүстік-батыс бағытта	
2	Қалнияз қорымы (мемлекеттік қорғауда)	N45 27.564 E55 24.920	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Бейнеу селосынан 24 км солтүстік-шығыс бағытта	Қазіргі заман қойылымдарының солтүстік-батыс бағытын ала XVIII ғ соңы –XXғ бас кезеңінде 30-дан астам ескерткіштері бар қорымшылықта Орынбор губернаторының Хиуа ханына жолдаған қатынас қағазын алып бара жатып қайтыс болған Қалнияз (Адай-Тобыш Бабық-Байғара) Түркістанұлының әсем құрлысты күмбезді тамы, 2 сағанатам, қойтастар, тас қоршауға қойылған құлпытас және тас

				қоршаулар сақталған.
3	Байқұл қажы мешіті Құланды сай (алғашқы есепке алу тізімінде)	N45°26,311; E055°20,607;	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Бейнеу селосынан 18 км солтүстік-шығыс бағытта	
4	Сайаралық қорымы (алғашқы есепке алу тізімінде)	N45°43,923; E055°26,293;	Маңғыстау облысы Бейнеу ауданы Бейнеу селосынан 50 км солтүстік бағытта	